

ΤΑ ΝΕΑ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΟΙ ΙΔΡΥΤΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΟΙ ΦΙΛΙΚΟΙ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΞΑΝΘΟΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ,
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΥΦΑΣ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΣΑΚΑΛΩΦ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

ΟΙ ΙΔΡΥΤΕΣ
ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ
ΕΛΛΑΔΑΣ

ΟΙ ΦΙΛΙΚΟΙ

ΤΑ ΝΕΑ

Εκδότης-Διευθυντής ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΨΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΟΙ ΙΔΡΥΤΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Επιστημονική επιμέλεια σειράς
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Συντονισμός έκδοσης
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Εικονογραφική Τεκμηρίωση - Διόρθωση Τεκμηρίων:
ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ, ΒΑΛΛΙΑ ΡΑΠΤΗ

Διόρθωση Κειμένων:
ΚΩΣΤΑΣ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ

Καλλιτεχνική Επιμέλεια
ΜΑΡΙΑ ΚΟΝΤΗ

Ατελιέ
ΝΤΙΝΑ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΛΕΝΗ ΑΒΡΑΜΙΔΗ

Για την εικονογράφηση του τόμου ευχαριστούμε θερμά:
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο,
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Μουσείο Μπενάκη, Εκδόσεις Μέλισσα, Εκδόσεις Ολκός

Εικόνα εξωφύλλου:
Πορτρέτα Φιλικών (της εποχής και μεταγενέστερα). Χαρακτικά.

Copyright © «ΤΑ ΝΕΑ» ISBN 978-960-469-721-2

Παναγιώτης Μιχαηλάρης

ΟΙ ΦΙΛΙΚΟΙ

Αθήνα 2009

1772

Γεννιέται στην Πάτμο ο Εμμανουήλ Ξάνθος, γονείς του ο Νικόλαος και η Δούκαινα.

1779

Γεννιέται στο χωριό Κομπότι της Άρτας ο Νικόλαος Σκουφάς.

1786

Γεννιέται στην Πολιανή της Μεσσηνίας ο Γρηγόριος Δικαίος. Στερνοπαίδι του Δημήτριου Δικαίου από τον δεύτερο γάμο του με την Κωνσταντίνα από το γένος των Ανδρωναίων, πήρε το βαφτιστικό όνομα Γεώργιος.

1788

Γεννιέται στα Ιωάννινα ο Αθανάσιος Τσακάλωφ.

1790

Γεννιέται στην Ανδρίτσα της σημερινής επαρχίας Ολυμπίας ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος· έζησε εκεί έως τα δεκαπέντε χρόνια του.

Νοέμβριος 1813

Γνωριμία Εμμανουήλ Ξάνθου, Νικολάου Σκουφά και Αθανασίου Τσακάλωφ στην Οδησσό. Συχνές επαφές με θέμα την κατάσταση της πατρίδας τους.

αρχές 1814

Οι Ξάνθος, Σκουφάς και Τσακάλωφ συλλαμβάνουν την ιδέα ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας και επιδίδονται στην υλοποίηση του σχεδίου τους.

Σεπτέμβριος 1814

Φήμη θέλει τους Φιλικούς να εορτάζουν την 14η Σεπτεμβρίου ως ημερομηνία ίδρυσης της Εταιρείας.

1816

Οδησσός. Μύση στη Φιλική Εταιρεία του Αθανασίου Σέκερη και του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου από τον Νικόλαο Σκουφά.

αρχές Ιουλίου 1817

Συνάντηση στην Οδησσό των Σκουφά και Τσακάλωφ με θέμα το μέλλον της Φιλικής

Εταιρείας. Αποφασίστηκε η έδρα της Εταιρείας να μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη, να αρχίσουν συστηματικές κατμήσεις και να οργανωθεί συστηματικότερα η προετοιμασία του αγώνα.

Απρίλιος 1818

Συναντώνται στην Κωνσταντινούπολη ο Εμμανουήλ Ξάνθος και ο Νικόλαος Σκουφάς με στόχο την επαναδραστηριοποίηση της Φιλικής Εταιρείας στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

21 Ιουνίου 1818

Μύση του Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσσα) στη Φιλική Εταιρεία από τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο ή από τον Αναγνώστη Παπαγεωργίου (Αναγνωσταρά) στην Κωνσταντινούπολη.

31 Ιουλίου 1818

Αιφνίδιος θάνατος του Νικολάου Σκουφά από καρδιακό νόσημα στην Κωνσταντινούπολη.

22 Σεπτεμβρίου 1818

Η ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας αποφασίζει την ανάθεση της αρχηγίας στον Ιωάννη Καποδίστρια. Ατελέσφορη αποστολή Νικόλαου Γαλάτη.

Φεβρουάριος 1819

Ο Νικόλαος Γαλάτης δολοφονείται από τον Παναγιώτη Δημητρόπουλο στην Ερμιονίδα μετά από απόφαση της ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας.

1819

Δολοφονία του Καμαρνού Κυριακού, ως αποτέλεσμα της καχυποψίας και των εσωτερικών συγκρούσεων της Φιλικής Εταιρείας.

16 Ιανουαρίου 1820

Συνάντηση Καποδίστρια-Ξάνθου στην Πετρούπολη. Ο Καποδίστριας αρνείται για δεύτερη φορά τη θέση του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας.

12 Απριλίου 1820

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης αποδέχεται την υπέρτατη ευθύνη του «Γενικού Εφόρου» της Φιλικής Εταιρείας.

1 Οκτωβρίου 1820

Στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο Εμμ. Ξάνθος και άλλοι σημαίνοντες Φιλικοί (Παπαφλέσσα, Δ. Θέμελης, Χριστ. Περραιβός, Ήβος Ρήγας, Γρηγ. Λασσάνης κ.ά.) μετά από σειρά συσκέψεων κατέστρωσαν το οριστικό σχέδιο της εξέγερσης. Αποφασίστηκε ότι ο αγώνας θα ξεσπούσε πρώτα στη Μάνη με τη συμμετοχή του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας. Όλοι ανέλαβαν να φέρουν σε πέρας κάποια κρίσιμη αποστολή. Στον Παπαφλέσσα ανατέθηκε ο συντονισμός της δράσης στην Πελοπόννησο.

26 Ιανουαρίου 1821

Λαμβάνει χώρα στη Βοστίτσα (Αίγιο) μυστική συγκέντρωση των προκρίτων της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, στην οποία ο Γρηγόριος Δικαίος παρουσίασε τα σχέδια και τις εντολές του Αλ. Υψηλάντη για την έναρξη του αγώνα. Η σύσκεψη της Βοστίτσας ολοκληρώθηκε εν μέσω αντιπαράθεσεων μεταξύ του Παπαφλέσσα και του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανού.

Φεβρουάριος 1821

Ο Υψηλάντης επιχειρεί να δημιουργήσει επαναστατικό κίνημα στις Ηγεμονίες με τη σύμπραξη μέρους του τοπικού πληθυσμού.

Μάρτιος 1821

Φθάνει στον Αρμυρό της Μάνης πλοίο φορτωμένο με πολεμοφόδια που έστειλαν οι Φιλικοί της Σμύρνης και των Κυδωνιών, ύστερα από ενέργειες του Παπαφλέσσα.

23 -25

Μαρτίου 1821

Στις 23 μαριάτες και μεσσήνιοι αγωνιστές με επικεφαλής τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, τον Κολοκοτρώνη, τον Παπαφλέσσα, τον Νικητάρη, τον Αναγνωσταρά καταλαμβάνουν την Καλαμάτα. Στις 25 εκδηλώνεται επίσημα η Επανάσταση στην Πάτρα.

7 Ιουνίου 1821

Οδυνηρή ήττα του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Δραγατσάνι. Σύλληψή του από τους Αυστριακούς. Ο Τσακάλωφ λαμβάνει μέρος στη μάχη του Δραγατσανίου, όπου κινδύνευσε να σκοτωθεί.

20 Μαΐου 1825

Ο Παπαφλέσσα σκοτώνεται στο χωριό Μανιάκι της Μεσσηνίας, όπου με 1.500 άνδρες συγκρούστηκε με τις αιγυπτιακές δυνάμεις του Ιμπραήμ.

1851

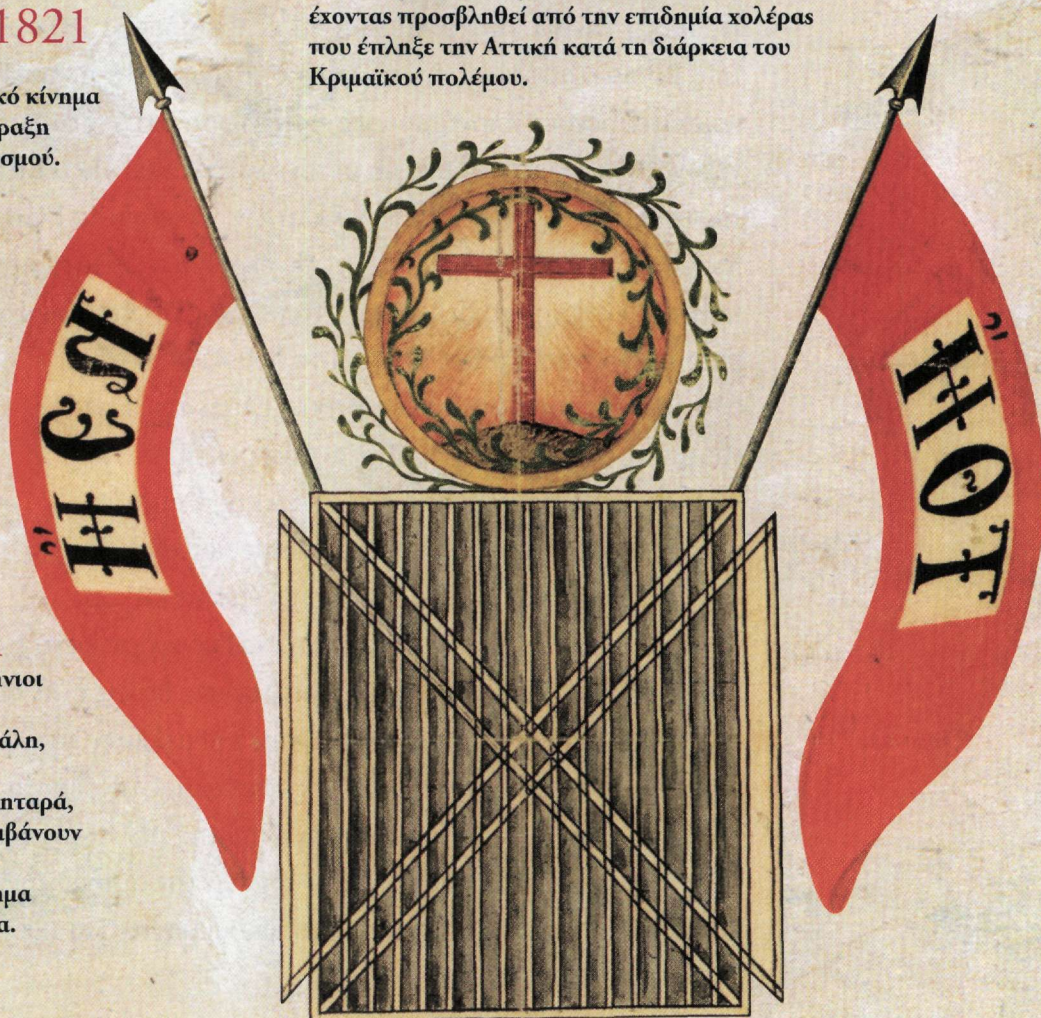
Πεθαίνει στη Μόσχα ο Αθανάσιος Τσακάλωφ.

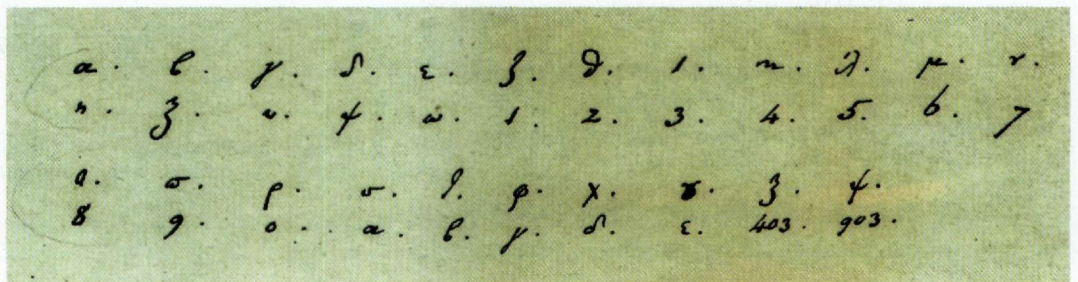
29 Νοεμβρίου 1851

Πεθαίνει στην Αθήνα ο Εμμανουήλ Ξάνθος.

15 Νοεμβρίου 1854

Ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος πεθαίνει έχοντας προσβληθεί από την επιδημία χολέρας που έπληξε την Αττική κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου.

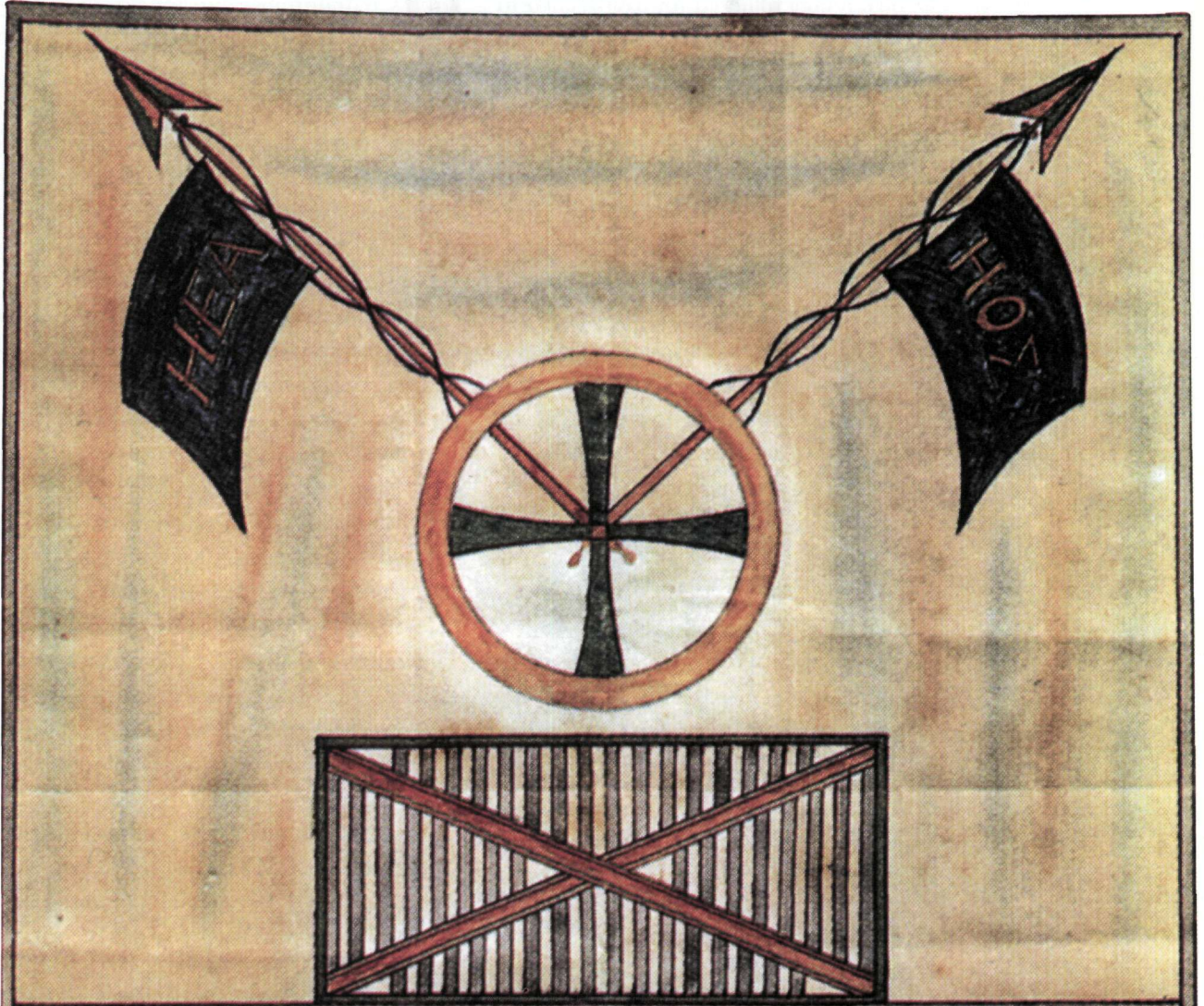

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας το καλοκαίρι του 1814 στην Οδησσό της Νότιας Ρωσίας, ασφαλώς αποτελεί τη σπουδαιότερη πολιτική ενέργεια του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού. Η διαπίστωση αυτή αιτιολογείται αρχικά από το γεγονός ότι η οργάνωση αυτή πέτυχε να θέσει με ριζικέλευθο τρόπο το ζήτημα της εθνικής χειραφέτησης των Ελλήνων, το οποίο το διαπραγματεύθηκε ως ελληνικό κυρίως πρόβλημα και όχι ως μέρος των δραστηριοτήτων κάποιας ευρωπαϊκής δύναμης· και βέβαια από το γεγονός ότι κατάφερε να οδηγήσει τα πράγματα στην ένοπλη ρήξη, δηλαδή να δράσει με τέτοιο συνωμοτικό τρόπο ώστε η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης να καταστεί περίπου αναπότρεπτη.

Οι ηγετικές φυσιογνωμίες της Φιλικής Εταιρείας, πέρα από στοιχεία της συνωμοτικότητας που είναι βέβαιο ότι δανείστηκαν από συναφείς ευρωπαϊκές οργανώσεις και μάλιστα τεκτονικές, και ένα βαρυφορτωμένο τυπικό προσηλυτισμού, δεν επεξεργάστηκαν περίπλοκες ιδεολογικές θέσεις ούτε διατύπωσαν συνταγματικές επιταγές που θα εφαρμόζονταν σε ένα μελλοντικό ελληνικό κράτος. Όμως, ως καλοί γνώστες μιας παλαιότερης ανεκπλήρωτης, επαναστατικής προσδοκίας και βέβαια της σύγχρονης τους ευρωπαϊκής πολιτικής πραγματικότητας, συλλαμβάνουν και θέτουν σε άμεση εφαρμογή την αυτοδύναμη οργάνωση των εθνικών δυνάμεων με τις αναγκαίες φυσικά συμμαχίες και προσαρμογές.

Εφοδιαστικό
«Ποιμένος» του Εμμ.
Παπά από τις Σέρρες
της Μακεδονίας. Εθνικό
Ιστορικό Μουσείο.

Յա ճԻ ԿՂԿԵՆ ԵՅԱ ԵՄԳԵԱՅԱ ԱԿԵՅՅՈՒՄ —
 ԿՈՂՅԱՅԿՂ ԶԱՅՈՒՄ ՄՅԳՅԿԿԿ ԿՈՄՅԱՅԿՂ ԶԱԵՅՅ ԽՍՊԿՅՅ ԵՅԱ
 ՄՅԳՅԿԿԱ ՍԵՅՅՈՒՄ ԿԱԵՅՅ ԶԳՅՈՒՄԿՅԱՅՅ ԵՂԿԵԱՍՊԿԿ ԶԱՅՅԿԿ
 ԵՂԿ ԿԳՄԿԱՅԿԿ ԵՂԿ ԱՅԵԿԿԿԿԿԿ ԿՅՅՅԿԿ ԿՅԿԿԿԿ ԵՂԿԵՅՅՅ
 ԱԿԱԵՅՅԿԿԿ ԿԿՍՍԱԿԵԵԵԱ ԿՄԿԿՅՅՅԱ ԵՂԿԿՈՍԿԿԿ ԵՅԿԿԿԿ
 ԵՅՅԿԿԵՆ ԿԱ ԶԱՅՅԿԿ ԶԳՅՈՒՄԿՅԱՅՅԱ ԵՅԱ ՍԵՅՅՈՒՄ ԿԱԵՅԱ ԿԿԵՅ
 ՅՅԿԱ ԿԵԵՅՅԿԿԿ ԿԱ ԿՅՅԿԿԿԿԿ ԿՈՍԱԵՅՅ, Մ, ԱԿԱԵՅԱ, ԿՅ, ԵՅՅՅԿԿ
 ԿՅԿԵՅ ԵՂԿ ՄՅԳՅԿԿԿ, — — —

Φυσικά η προετοιμασία του αγώνα κατά το μεγαλύτερο μέρος της συντελείται εντός του ρωσικού εδάφους και του πλυσίον της Ρωσίας χώρου των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, ενώ από τις ρωσικές υπηρεσίες αναζητείται ο ηγέτης (Ιωάννης Καποδίστριας, Αλέξανδρος Υψηλάντης) που θα προσδώσει με το κύρος του ό,τι δεν διαθέτουν τα ηγετικά μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Ωστόσο, δεν έχουν συμπήξει κανενός είδους συμμαχία με τη Ρωσία ούτε, πολύ περισσότερο, ελπίζουν σε άμεση κινητοποίηση των ρωσικών στρατευμάτων που θα βοηθήσουν τους επαναστατημένους Έλληνες.

Πέρα από όλα αυτά όμως η Φιλική Εταιρεία υπήρξε ένας καθ' όλα επαναστατικός συνωμοτικός οργανισμός. Ιδρύθηκε από τρεις πατριώτες της ελληνικής Διασποράς -Εμμανουήλ Ξάνθος, Αθανάσιο Τσακάλωφ, Νικόλαο Σκουφά-αγροτικής καταγωγής, με μέτριες επιδόσεις στο εμπόριο και πλαισιώθηκε κυρίως από Έλληνες της Διασποράς και αργότερα από Έλληνες του κυρίως ελλαδικού χώρου, που δεν ανήκαν στο ηγετικό, ας πούμε, τμήμα της ελληνικής οθωμανοκρατούμενης κοινωνίας.

Μετά από λίγα χρόνια (1818) όμως, όταν οι περιστάσεις το επέβαλλαν, θα αναζητήσουν την ηγετική φυσιογνωμία για να υποστασιοποιήσουν το κενό της Υπερτάτης Αρχής.

Μέσα στο απλό, όμως, κατά τη σύλληψη και δράση συνωμοτικό σχήμα αναδείχθηκαν όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν ένα ζωντανό οργανισμό: ίδρυση στην Οδησσό, χαλαροί δεσμοί του πρώτου ηγετικού σχήματος και περιορισμένη δράση, μεταφορά της έδρας στην Κωνσταντινούπολη και οργανωτική ένταση, προσεταιρισμός πλουσίων εμπόρων, ηγετικές αναπροσαρμογές, εκκαθαρίσεις επικίνδυνων στελεχών, αναζήτηση ηγέτη, ίδρυση Εφοριών, εντάσεις μεταξύ των μελών που συνεχίστηκαν και μετά την επανάσταση, οι κρίσιμες συσκέψεις στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας τον Νοέμβριο του 1819, το σχέδιο έκρηξης της επανάστασης στην Πελοπόννησο, η ανεξήγητη ανατροπή του σχεδίου αυτού και οι άτυχες επιχειρήσεις του Αλ. Υψηλάντη, η δράση και η αγωνία του Παπαφλέσσα, η έκρηξη της επανάστασης στην Πελοπόννησο, όπου θα φθάσει ένας άλλος Υψη-

λάντης, ο Δημήτριος, αντί του πολυαναμενόμενου Αλέξανδρου, και τόσα άλλα.

Μολονότι έχει υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση της Φιλικής Εταιρείας τα πρόσωπα δεν έπαιξαν τόσο αποφασιστικό ρόλο όσο η αφοσίωση των προσώπων-μελών της Εταιρείας στον αντικειμενικό σκοπό της εθνικής χειραφέτησης των Ελλήνων, αναμφίβολα το επίχειρημα αυτό έχει τα όριά του.

Και τούτο επειδή είναι προφανές και βέβαιο ότι η έως τα πρόσφατα χρόνια ταύτιση της Εταιρείας με τους τρεις ιδρυτές της, πέρα από τις απλοϊκές αφηγήσεις ενείκε και αρκετή δόση πραγματικότητας, αφού η ιστορική διασταύρωση των στοιχείων, αυτούς έθετε στην κορυφή του συνωμοτικού οικοδομήματος.

Κατά συνέπεια στη βιογραφική αποτίμηση των πέντε φιλικών που επιχειρούμε στις σελίδες που ακολουθούν, ο Εμμανουήλ Ξάνθος, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ και ο Νικόλαος Σκουφάς δίκαια καταλαμβάνουν την αντίστοιχη θέση τους· κοντά στους τρεις επιλέξαμε ακόμα να θέσουμε τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, που με τη δράση του προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της Εταιρείας, και τον Γρηγόριο Δικαίο, τον γνωστό Παπαφλέσσα, ο οποίος με τη δράση του και τον ενθουσιασμό του οδήγησε τα πράγματα στην επαναστατική έκρηξη της Πελοποννήσου.

Φυσικά από το σχήμα αυτό απουσιάζουν πολλές ηγετικές φυσιογνωμίες της Φιλικής Εταιρείας: σκέπτομαι λ.χ. την αναντικατάστατη συμβολή του συνετού Παναγιώτη Σέκερη ή τον αντιφατικό ρόλο του Νικ. Γαλάτη· αλλά αν θέλαμε κάπως συνεκτικά μέσα από τις βιογραφίες να καταλάβουμε, στο μέτρο του δυνατού, τη συνωμοτική δράση που οδήγησε στην έκρηξη του αγώνα οι υπολογισμένες κινήσεις του Εμμ. Ξάνθου, η μετριοπάθεια και σύνεση του Αθ. Τσακάλωφ, ο φλογερός χαρακτήρας του πρόωρα χαμένου Νικ. Σκουφά, ο πληθωρικός και πολλές φορές αντιπαθής σε άλλους φιλικούς χαρακτήρας του φιλόδοξου Παναγ. Αναγνωστόπουλου και το εκρηκτικό σε βαθμό επικίνδυνο για τον ίδιο και τους άλλους ταμπεραμέντο του Παπαφλέσσα, όλα αυτά όπως διαπλέκονται εκτιμώ ότι αποτελούν μια πρώτης τάξεως δυνατότητα.

I. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΞΑΝΘΟΣ

Ο Εμμανουήλ Ξάνθος, ένας από τους τρεις ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, γεννήθηκε στην Πάτμο το 1772· γονείς του ο Νικόλαος και η Δούκαινα. Στο νησί του έμεινε ως τα είκοσί του χρόνια και εκεί έμαθε όσα γράμματα μπόρεσε - και πάντως αρκετά για να σταδιοδρομήσει στο «επάγγελμα του γραμματικού των εμπόρων, ένα επάγγελμα ανοικτό σε πολλών ειδών επιρροές».¹ Οι περισσότεροι βιογράφοι του αναφέρουν ότι φοίτησε και στη φημισμένη Πατμιάδα σχολή του νησιού του. Η πορεία του από το γενέθλιο νησί προς τα εμπορικά κέντρα της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης, η εμπλοκή του στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, η δράση του στα χρόνια της ελληνικής επανάστασης, η σφοδρή μετεπανάστατική διαμάχη του με τον πρώην συναγωνιστή του στη Φιλική Εταιρεία Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο και η εξ αυτής ανάγκη συγγραφής τεσσάρων κειμένων, όπου και η έκδοση πρωτοτύπων εγγράφων για την προεπαναστατική δράση των Φιλικών, με άλλα λόγια η πορεία μιας ζωής 80 ετών (πέθανε στην Αθήνα το 1851), συνθέτουν τα πεπραγμένα μιας πολύ ενδιαφέρουσας προσωπικότητας που βρέθηκε στις πρώτες γραμμές της οργάνωσης του αγώνα προς την εθνική χειραφέτηση.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη ζωή και τη δράση του Εμμ. Ξάνθου προέρχονται κυρίως από δικά του κείμενα στη συνάφειά τους με τις μαρτυρίες των συντρόφων του, και πάντως έχουν άμεση σχέση με την μετεπανάστατική αποτίμηση της δράσης των πρωταγωνιστών

του αγώνα. Στον απολογισμό αυτόν είναι προφανές ότι κάποιων ο ρόλος υπερτονίζεται και κάποιων άλλων υποβαθμίζεται εξαιτίας ποικίλων συμφερόντων και προσωπικών ή τοπικών ανταγωνισμών.

Ο Εμμανουήλ Ξάνθος αισθάνεται έντονα την υποβάθμιση της προεπαναστατικής κυ-

Εμμανουήλ Ξάνθος

ρίως δράσης του και προς υπεράσπιση του εαυτού του συντάσσει εκθέσεις, υπομνήματα αλλά και *Απομνημονεύματα*, κείμενα τα οποία λίγο-πολύ κινούνται στο ίδιο μήκος κύματος.

Εμμανουήλ Ξάνθος.
Ξυλογραφία
του 19ου αι.
Δημοσιεύεται
στο Αναστ. Γούδας,
Βίοι παράλληλοι,
τ. Ε', Αθήνα
1872, σ. 43.

¹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 14.

Ωστόσο, πολύ εύστοχα, ο συντάκτης τους φροντίζει να τα πλαισιώνει -κυρίως τα *Απομνημονεύματά* του- με πολλά έγγραφα από το προσωπικό του αρχείο, για να καταστήσει τη φωνή του πιο πειστική και έγκυρη. Στα μετέπειτα χρόνια, ακόμα και στα πλέον πρόσφατα, νέα στοιχεία παράλληλα αλλά και συμπληρωματικά έφερε στο φως η ιστορική έρευνα, χωρίς όμως να μειωθεί καθόλου η αξία της φωνής του Εμμανουήλ Ξάνθου, στην οποία κυρίως θα στηριχθούμε για τη σύνταξη της παρούσας βιογραφίας.

Με βάση λοιπόν τις πληροφορίες αυτές, ο Εμμ. Ξάνθος, αφήνοντας το νησί του το 1792, θα κατευθυνθεί πρώτα προς τη Σμύρνη και στη συνέχεια προς την Τεργέστη, σπουδαία εμπορικά κέντρα της εποχής, με προφανή σκοπό να μαθητεύσει κοντά σε έλληνες εμπόρους. Επόμενος σταθμός του (1810) ένα άλλο σημαντικό εμπορικό κέντρο της εποχής, αρκετά μακριά από το Αιγαίο και την Αδριατική, η

Οδυσσό της Μαύρης Θάλασσας, όπου παρέμεινε «γραμματεύων(...) παρά τω μεγαλεμπόρω Βασιλείω Ξένη(...) και εμπορευόμενος(...)», όπως ο ίδιος αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του.² Είναι εξαιρετικά πιθανό ο Βασίλειος «Ξένος» να είναι μέλος της γνωστής πατριαρχικής οικογένειας των Ξένων, εμπόρων γνωστών από πολλές πηγές.

Ύστερα από δύο χρόνια, το 1812, ο Ξάνθος εγκαταλείπει την Οδυσσό και έρχεται στην Κωνσταντινούπολη, όπου σχετίζεται τώρα με πειρωότες εμπόρους, και το πράγμα τούτο έχει τη σημασία του, δεδομένου ότι και οι μετέπειτα σύντροφοί του στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, Νικόλαος Σκουφάς και Αθανάσιος Τσακάλωφ, είναι πειρωτικής καταγωγής.

Από τη συνάφεια αυτή με τους πειρωότες εμπόρους θα προέλθει το 1813 ένα γεγονός, το οποίο, όπως θα δείξουν τα πράγματα, συνετέλεσε αποφασιστικά στην ίδρυση της Φι-

² Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 29.

Κωνσταντινούπολη.
Λεπτομέρεια από
χαλκογραφία του
Luigi Mayer. Αρχείο
εκδόσεων Ολκός.

λικής Εταιρείας και ειδικότερα στη δομή και τη συνωμοτική οργάνωσή της. Γνωρίζουμε, δηλαδή, και από τη δική του μαρτυρία³ αλλά και από νεότερες έρευνες⁴ ότι ο Ξάνθος το 1813 μετακινήθηκε από την Κωνσταντινούπολη στην περιοχή Πρέβεζας-Λευκάδας με αντικειμενικό σκοπό την αγορά λαδιού για λογαριασμό της Εταιρείας (συντροφιάς περιορισμένου χρόνου) των πειρωτών εμπόρων Ασπμάκη Κροκίδα, ανθρώπου του Αλή πασά στην Κωνσταντινούπολη, Χριστόδουλου Οικονόμου, Κυριακού Μπιτσακτσή, της οποίας ήταν, φαίνεται, και ο ίδιος εταίρος. Στην κίνησή του προς τους εμπορικούς προορισμούς της δυτικής Ελλάδας πέρασε βέβαια και από τα Γιάννενα για να πάρει την άδεια του Αλή πασά - μέσω του Μάνθου Οικονόμου, αδελφού του συνεταίρου του Χριστόδουλου Οικονόμου και γραμματικού του πασά των Ιωαννίνων και του φίλου του Κωνστ. Μαρίνογλου. Πέρα από αυ-

τά όμως, το σημαντικότερο γεγονός του ταξιδιού αυτού είναι ότι ο Ξάνθος, όντας στη Λευκάδα για τα λάδια της, μύηθηκε στον τεκτονισμό με την υποκίνηση του φίλου του Παναγιωτάκη Καραγιάννη, «εισήχθη εις την εταιρίαν των Ελευθέρων Κτίστων», σύμφωνα με τα λόγια του, πάντα στην τριτοπρόσωπη αφήγηση των συμβάντων του βίου του.⁵

Η σημαντική αυτή πληροφορία του Ξάνθου επιβεβαιώθηκε και από τη σύγχρονη έρευνα⁶ αλλά και πιο πρόσφατα από το Αρχείο του ίδιου του Εμμ. Ξάνθου,⁷ στο οποίο υπάρχουν αναλυτικές καταγραφές για τα εμπορικά αποτελέσματα του ταξιδιού αυτού. Εξάλλου, η ιστορική έρευνα⁸ έφερε στο προσκίνητο πολλά στοιχεία και για τον Παναγιωτάκη Καραγιάννη, πρόσωπο που εκτός από τη μασονική ιδιότητά του υπήρξε και ικανός αγωνιστής της Επανάστασης και υπηρέτησε ως έπαρχος την ίδια περίοδο σε διάφορα μέρη.

³ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 29.

⁴ Β. Παναγιωτόπουλος, *Οι Τέκτονες*, σ. 138 και *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 3-6, 209-222.

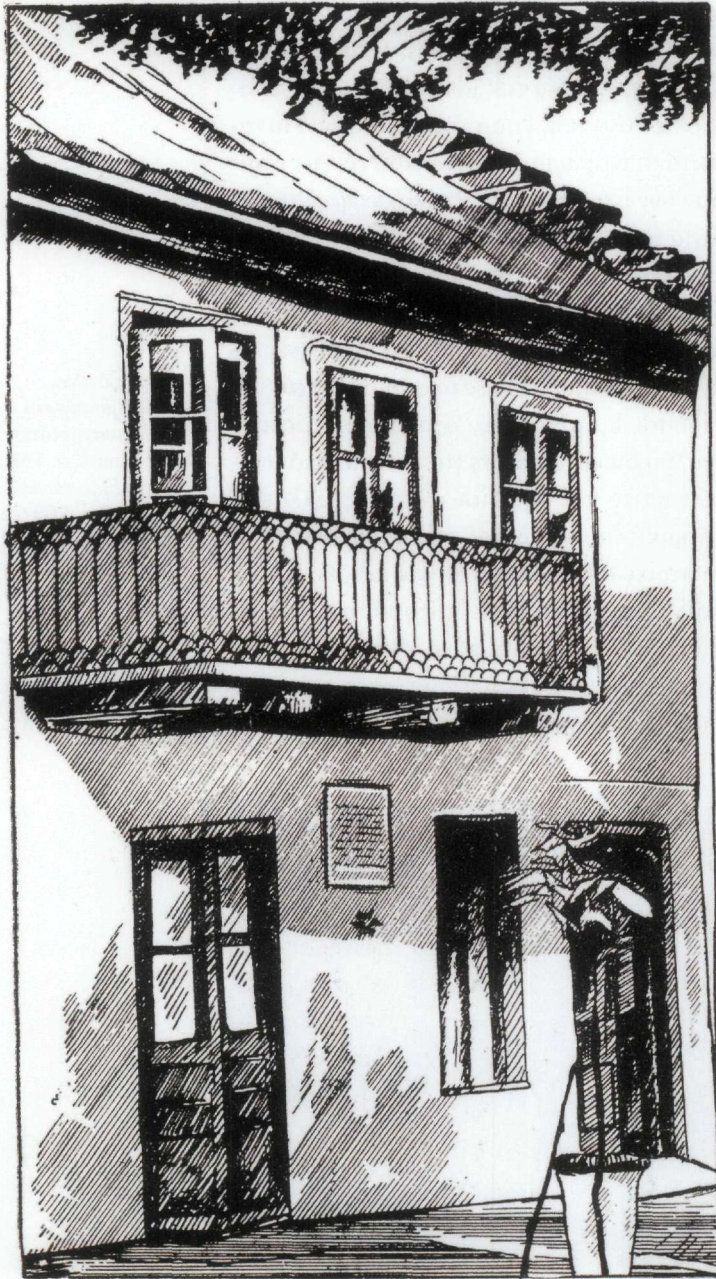
⁵ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 29.

⁶ Β. Παναγιωτόπουλος, *Οι Τέκτονες*, σ. 138-139.

⁷ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 210-223.

⁸ Β. Παναγιωτόπουλος, *Οι Τέκτονες*, σ. 142-144.

Η οικία των Φιλικών στην Οδησσό. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικών Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 32.

Φυσικά δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι ο ίδιος ο Ξάνθος, αναφέροντας το γεγονός της μύησής του αργότερα (1845) στα *Απομνημονεύματά* του επιδιώκει σαφώς να συνδέσει την τεκτονική ιδιότητά του με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, γράφοντας μάλιστα σε μια εποχή όπου η πράξη αυτή οπωσδήποτε δεν αποτελούσε κανονικότητα. Πρέπει επίσης να τονίσουμε το γεγονός ότι η μύησή του υπήρξε καθ' όλα κανονική και επίσημη, έγινε δηλαδή με όλες

τις τελετουργικές απαιτήσεις του μασονισμού και σε καμιά περίπτωση δεν υπήρξε ατελής, όπως θέλησε να την εμφανίσει αργότερα (1926), ο Τάκης Κανδηλώρος στο σύγγραμμά του για τη Φιλική Εταιρεία, προκειμένου να υποβαθμίσει την τεκτονική ιδιότητα του Εμμ. Ξάνθου.

Τον ίδιο χρόνο της παραπάνω εμπορικής δραστηριότητας (1813) ο Ξάνθος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη από το πειρωτικό ταξίδι του, κανόνισε τους εμπορικούς λογαριασμούς του με τους άλλους συντρόφους του και εν συνεχεία αναχώρησε για την οικεία σ' αυτόν πόλη της Οδησσού. Εκεί, όπως ο ίδιος γράφει στα *Απομνημονεύματά* του, «κατά τας αρχάς του Νοεμβρίου 1813 εγνωρίσθη και συνεφιλιώθη μετά του Νικολάου Σκουφά και Αθανασίου Τσακάλωφ, εις μίαν δε συναναστροφήν το 1814 συζητούντες τα της καταστάσεως της Πατρίδος, ρίπτουν την ιδέαν της ιδρύσεως της Φιλικής Εταιρείας και επιδίδονται εις την εκτέλεσιν της μεγάλης εκείνης αποφάσεως».

Το πρώτο χρονικό διάστημα της κοινής παραμονής των τριών πρωτεργατών της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησσό είναι ο Νοέμβριος 1813, όπως ο ίδιος ο Ξάνθος αναφέρει, ενώ τον επόμενο χρόνο, χωρίς να είναι γνωστή η ακριβής ημερομηνία της ιδρυτικής πράξης και χωρίς να αναφέρεται ποιος από τους τρεις υπήρξε ο εμπνευστής της ιδέας, θα ιδρύσουν τη Φιλική Εταιρεία. Οι περισσότερες μεταγενέστερες πηγές τοποθετούν την ίδρυση της Εταιρείας στο καλοκαίρι του 1814, ενώ κάποια φήμη θέλει τους Φιλικούς να εορτάζουν την 14η Σεπτεμβρίου (εορτή της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού) ως ημερομηνία ίδρυσης της Εταιρείας, φήμη βέβαια η οποία ενέχει προφανείς συμβολισμούς στη συνάφεια με το θρησκευτικό γεγονός της ύψωσης του Τιμίου Σταυρού που γιορτάζεται από την Εκκλησία την ημέρα αυτή.

Το πρώτο διάστημα μετά από την ίδρυση της Εταιρείας δεν φαίνεται να συμβαίνουν σημαντικές διεργασίες στο επίπεδο της συνωμοτικής δραστηριότητας στην Οδησσό, καθώς μάλιστα δύο από τους τρεις ιδρυτές

της, δηλαδή ο Τσακάλωφ και ο Ξάνθος, αντιμετώπιζον οικονομικές δυσκολίες, οι οποίες, κατά πάσα πιθανότητα, θα αναγκάσουν τον τελευταίο να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, όπου τον βρίσκουμε να εργάζεται στον εμπορικό οίκο του Μυτιληνιού εμπόρου και αργότερα δραστήριου Φιλικού Παλαιολόγου Λεμονή. Γνωρίζουμε, πάντως, ότι στην Οδησό, τα τρία ιδρυτικά στελέχη της Εταιρείας την πρώτη περίοδο και λίγο πριν αποχωριστούν κατόρθωσαν ένα πρώτο σχέδιο «κατήχησης» των μελών της Εταιρείας και δεσμεύτηκαν να αλληλογραφούν με συστηματική αλληλογραφία. Η μασονική μήνη του Εμμ. Ξάνθου οπωσδήποτε συνεργεί στην οργάνωση της συνωμοτικότητας βάσει κάποιου σοβαρού σχεδιασμού, ενώ και

ο Αθαν. Τσακάλωφ διαθέτει κάποια συναφή πείρα από την εμπλοκή του στο «Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον» - εταιρεία με εμφανή φιλανθρωπικο-πολιτικό χαρακτήρα που ιδρύθηκε το έτος 1809- του Παρισιού. (Είναι πολύ χαρακτηριστικά τα ψευδώνυμα του Ξάνθου με τα οποία απευθύνονται προς αυτόν οι αλληλογράφοι του και τα οποία κινούνται γύ-

ρω από τα αρχικά Α Θ: Α. Θυμίδης, Αναστάσιος Θυμίδης, Αντώνιος Θωμαΐδης, Αναστάσιος Θωμαΐδης, Αγγελίς Θεοδωρίδης, Ανδρέας Θεοδωρίδης, Αναστάσιος Θεοδωρίδης, Α. Θέρμανδρος, Α. Θεοδώρου, Αλέξανδρος Θεοδώρου, αλλά και Βασίλειος Θεοαγεγνίδης, Μιχαήλ Θεοδοσιάδης, Δ. Θυμίδης, Ξενίδης, αν έχουμε καταφέρει να εντοπίσουμε το σύνολό τους...).

Ο Εμμ. Ξάνθος, όντας στην Κωνσταντινούπολη, μολοντί ορισμένες ιστοριογραφι-

κές αναφορές τον θέλουν να κατπεί νέα μέλη και γενικά να δραστηριοποιείται έντονα παρά την αδυναμία των πηγών να καταθέσουν αντίστοιχα τεκμηριωτικά στοιχεία, εμφανίζεται αρχικά αποστασιοποιημένος από τα δρώμενα της Εταιρείας. Φαίνεται μάλιστα πως δίνει την εντύπωση στον Σκουφά ότι έχει πάρει τις αποστάσεις του από την εν γένει συνωμοτική δράση. Ίσως μάλιστα στην εντύπωση αυτή του Σκουφά να οφείλεται το γεγονός ότι στη θέση του Ξάνθου ως μέλος της Υπέρτατης Αρχής με τα αρχικά Α Δ (τα οποία έως τότε υποδύλωναν το όνομα του Ξάνθου αργότερα, όπως είπαμε, έλαβε τα αρχικά Α Θ) ο πειρώτης φιλικός τοποθετεί, με συνωπτικές διαδικασίες, τον αιγιματικό και με τραγικό τέλος ιθακίσιο φιλικό Νικόλαο Γαλάτη,

με απώτερο σκοπό αυτός ο τελευταίος να πλησιάσει τον Ιωάννη Καποδίστρια και να του προτείνει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας. Πράγματι, όπως είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, το τελευταίο θα γίνει αλλά δεν θα ευοδωθεί, μολοντί ως ένα βαθμό και μόνον η κοινοποίηση της ύπαρξης της Εταιρείας στον Κερκυραίο πολιτικό και υπουργό του τσάρου

δεν ήταν καθόλου ασήμαντο γεγονός.

Αυτά τα γεγονότα συμβαίνουν το 1816. Ωστόσο, ο Εμμ. Ξάνθος δεν είχε εγκαταλείψει τη Φιλική Εταιρεία, πράγμα που ο ίδιος στα *Απομνημονεύματά* του⁹ ενισχύει με τη δημοσίευση της επιστολής προς τον ίδιο, του Αθανάσιου Τσακάλωφ από την Οδησό της 8ης Αυγούστου 1817, με την οποία ο δεύτερος του ανακοινώνει την πρόθεσή του να συναντηθούν στην Κωνσταντινούπολη για να προωθήσουν τον συνωμοτικό σχεδιασμό τους.

Οι περισσότερες μεταγενέστερες πηγές τοποθετούν την ίδρυση της Εταιρείας στο καλοκαίρι του 1814, ενώ κάποια φήμη θέλει τους Φιλικούς να εορτάζουν την 14η Σεπτεμβρίου (εορτή της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού) ως ημερομηνία ίδρυσης της Εταιρείας

⁹ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 59.

Τα χειμερινά ανάκτορα στην Αγία Πετρούπολη. Δημοσιεύεται στο *Voyages and travels or scenes in many lands*, τ. 1, Βοστώνη 1887, σ. 143.

Η συνάντηση αυτή τελικά πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο ή τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, ενώ τον Απρίλιο του επόμενου έτους (1818) έφθασε στην Πόλη και ο Νικόλαος Σκουφάς, ο οποίος μάλιστα θα καταλύσει στο σπίτι του Ξάνθου και με αυτόν τον τρόπο το πρώτο ηγετικό-ιδρυτικό τμήμα της Φιλικής Εταιρείας θα δραστηριοποιηθεί εκ νέου και υπό άλλες βέβαια συνθήκες στο κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκεί πράγματι αναπτύσσεται έντονη συνωμοτική δράση με τη μύηση σημαντικών προσώπων στη Φιλική Εταιρεία, και πάντως η συνολική δραστηριότητα είναι τέτοια που «άλλαξε ριζικά τα πνεύματα και τις διαθέσεις των συναρχηγών».¹⁰

Εξάλλου, τώρα πια, τα ανώτερα στελέχη της Φιλικής Εταιρείας έχουν συναρθρώσει

ισχυρούς συνεκτικούς δεσμούς μεταξύ τους και βέβαια την ανάλογη αποφασιστικότητα, στοιχεία που θα τους επιτρέψουν να ενεργούν στο μέλλον αυτόνομα και όταν ακόμη δεν βρίσκονται ταυτόχρονα στον ίδιο τόπο. Αντίθετα, θα λέγαμε ότι οι συνθήκες πλέον τους επέβαλλαν να κινούνται σε διαφορετικά σημεία και να αναλαμβάνουν ο καθένας διαφορετική αποστολή στην υπηρεσία του κοινού σκοπού, ο οποίος, σύμφωνα με τη σύλληψή τους, απέβλεπε στη σοβαρή προετοιμασία για τη χειραφέτηση των υπόδουλων Ελλήνων με βάση την αυτόνομη δράση και πάντως εκτός των πλαισίων δράσης και των πολιτικών σχεδίων των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, που κατά καιρούς δεν είχαν προσφέρει τίποτε το ουσιαστικό στην ελληνική υπόθεση.

¹⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 23.

Με βάση αυτόν το σχεδιασμό η αποστολή που ανέλαβε ο Εμμ. Ξάνθος ήταν να προσπαθήσει ο ίδιος, μετά την πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια του Νικολάου Γαλάτη, να μεταβεί στην Πετρούπολη για να πείσει τον Ιωάννη Καποδίστρια να αναλάβει την ηγεσία της Εταιρείας. Εν τω μεταξύ η οργάνωση γνωρίζει και την πρώτη σοβαρή απώλεια με το θάνατο του Νικολάου Σκουφά, ο οποίος όντας στην Κωνσταντινούπολη αρρώστησε από σοβαρό καρδιακό νόσημα και σε τρεις μήνες από την πρώτη εκδήλωση της ασθένειας πέθανε (31 Ιουλίου 1818),¹¹ μολονότι στο διάστημα αυτό δεν έμεινε τελείως ανενεργός. Τη θέση του Σκουφά στο ηγετικό σκήμα της Εταιρείας θα καταλάβει τώρα ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ενώ η συμβολή του Παναγιώτη Σέκερη και κυρίως η μεγάλη οικονομική του συνδρομή είναι σταθερή και αποφασιστική για την ενδωση του έργου της Φιλικής Εταιρείας.

Στη γραμμή της αναζήτησης αρχηγού με όνομα υψηλού κύρους, ο Εμμ. Ξάνθος θα ταξιδέψει τον Οκτώβριο του 1818 στο Πήλιο για να συναντήσει τον Άνθιμο Γαζή, ο οποίος εν τω μεταξύ είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία (Οδησός 1816) προκειμένου να συνεννοηθούν για το ταξίδι στην Πετρούπολη. Η κίνηση αυτή εντάσσεται στην απόφαση που είχε λάβει το ηγετικό τμήμα της Φιλικής Εταιρείας στις 22 Σεπτεμβρίου 1818 να επιχειρήσει την ανάθεση της αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας στον Ιωάννη Καποδίστρια: στη γραμμή αυτή η σχετική απόφαση προβλέπει ότι «ουδείς δεν θέ-

λει φανερώσει την Κινητική Αρχή... γίνεται εξαίρεσις, ως προς την φανέρωσιν μόνον της Κινητικής Αρχής του Εμμανουήλ Ξάνθου, υπάγοντος εις αντάμωσιν του Κόμπος Ιωάννου, έχων την άδειαν να φανερώσῃ εις αυτόν μόνον την Αρχήν...».¹² Όπως είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, πέρα από την ενημέρωση του Άνθιμου Γαζή, ηγετικού μέλους πλέον, όπως αναφέραμε, της Φιλικής Εταιρείας, έπρεπε ο τελευταίος να συγκατατεθεί αρχικά για την επιλογή του Καποδίστρια και παράλληλα να

Λεπτομέρεια της Πορταριάς Πηλίου. Έγχρωμη χαλκογραφία. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

εχειρίσει στον Εμμ. Ξάνθο συστατική επιστολή προς τον υπουργό του τσάρου, καθώς οι σχέσεις Γαζή-Καποδίστρια ήταν ιδιαίτερα στενές και χρονολογούνταν από την εποχή της κοινής τους δράσης (1814) στα πλαίσια της «Φιλομούσου Εταιρείας» της Βιέννης.

Μετά από τη συνάντηση, τις συνομιλίες στις Μηλίες του Πηλίου και τη συστατική επιστολή του Γαζή προς τον Καποδίστρια, ο Εμμ.

¹¹ Τ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 199· (βλ. και παρακάτω βιογραφικό Σκουφά).

¹² Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 63 και *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 23.

Γράμμα του Παναγ. Σέκερη για τις κινήσεις των Εμμ. Ξάνθου, Αθ. Τσακάλωφ, Γρηγ. Δικαίου (Παπαφλέσσα)

Ισμαήλ

Κύριε Π. Αθανασιάδη ή [Αναγνωστόπουλε]

Α' 9/βρίου [1819]

Αδελφέ μου είμαι εις άκραν μελαγχολίαν διά την υστέρησιν των γραμμάτων σου διά να μάθω πού είναι και τι κάμνει ο Μανόλης, του οποίου η επιτυχία μας ανασταίνει και η αποτυχία (Κύριος μη δώση) μας χαντακώνει και διά να πάρωμεν μέτρα για να ιδούμεν τι δρόμον να πιάσωμεν. Υστερούμαι λέξεων να σου φανερώσω και τας στενοχωρίας εις τα οποίας είμαι βουτημένος. Ο Μαρτάκης [Αθανάσιος Τσακάλωφ] καταταλανίζεται διά την υστέρησιν των αναγκαίων, του οποίου σου είπα πως του έγγραψα να μου τραβήξη ή να του εμβάσω γρόσια χίλια.

Ο αρχιμανδρίτης ήλθεν και διατρίβει εδώ. Η παρηρσία του εχρησίμευσε εις κατάπαυσιν μερικών καταχρήσεων. Ιδού έσωθεν ευρίσκετε και γραφήν του, η δε παρούσα μου σου έρχεται μέσον του κυρίου Γεωργίου Παπαδοπούλου Κορφινού.

Πηγή: Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα 1967, σ. 52

Ξάνθος θα επιστρέψει και πάλι στην Κωνσταντινούπολη (Δεκέμβριος 1818) και στη συνέχεια (19 Φεβρουαρίου 1819) θα αρχίσει το ταξίδι της Ρωσίας, συνοδευόμενος στο πρώτο στάδιό του από τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, μαζί με τον οποίο αρχικά θα βρεθεί στη Μολδοβλαχία (Γαλάζιο). Ας σημειωθεί ότι ο Αναγνωστόπουλος δεν θα συνεχίσει το ταξίδι μαζί με τον Ξάνθο αλλά θα παραμείνει στις Ηγεμονίες, όπου θα αναπτύξει σημαντική δράση στα οργανωτικά πλαίσια της Εταιρείας, όντας ήδη ανώτατο στέλεχος της.

Ωστόσο, ο Ιωάννης Καποδίστριας δεν βρίσκεται αυτήν την εποχή στην Πετρούπολη,

καθώς με άδεια του τσάρου επέστρεψε και παρέμεινε για αρκετό χρονικό διάστημα στην πατρίδα του Κέρκυρα (έφθασε εκεί στις 23 Μαρτίου 1819) προκειμένου να επισκεφθεί την οικογένειά του. Έτσι ο Ξάνθος, εν αναμονή της επιστροφής του Καποδίστρια στην Πετρούπολη, θα περιπλανηθεί σε διάφορες πόλεις της Βεσσαραβίας (Τομάροβο, Ρένι, Δουμπασάρι), όπου, ανάμεσα στα άλλα, θα επιχειρήσει και ορισμένες μηήσεις, από τις οποίες η πλέον χαρακτηριστική είναι εκείνη του Σταμάτη Κουμπάρη. Από τις πολλές επιστολές που αυτή την εποχή φθάνουν συνεχώς στα χέρια του Ξάνθου -και ειδικότερα από εκείνες που του αποστέλλει ο συμπατριώτης του και φιλικός Μιχαήλ Φωκιανός, καθώς και άλλα πρόσωπα- γίνεται φανερό ότι ο Ξάνθος παράλληλα με τη συνωμοτική δράση του δεν έχει εγκαταλείψει τις εμπορικές του δραστηριότητες, δεδομένου μάλιστα ότι η οικογένειά του παραμένει πάντα στην Κωνσταντινούπολη και έχει ανάγκη από τη χρηματική συνδρομή του για την επιβίωσή της. Άλλωστε, αυτό μαρτυρεί και μια σειρά από εμπορικές δοσοληψίες που τώρα έχουμε στη διάθεσή μας χάρις στην έκδοση του Αρχείου του.¹³

Στη γραμμή αυτής της οιοινεί περιπλάνησης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, εντοπίζεται ο Ξάνθος τον Αύγουστο του 1819 αλλά και στις αρχές του Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους στο Κισνόβι και στο Ισμαήλι, ενώ είναι πολύ χαρακτηριστικές μερικές επιστολές της εποχής αυτής,¹⁴ των οποίων οι συντάκτες αδυνατώντας να εντοπίσουν σε σταθερό μέρος τον Ξάνθο αναγράφουν ως τόπο παράδοσης εναλλακτικές πόλεις ή την ένδειξη «όπου ευρίσκεται».

Ωστόσο, κάποια στιγμή, και πάντως το φθινόπωρο του 1819, παίρνει τον δρόμο για τη Ρωσία και συγκεκριμένα για τη Μόσχα, στην οποία μέσω Κιέβου και Νίζνας θα βρεθεί στα τέλη Οκτωβρίου 1819, όπου θα φιλοξενηθεί στο σπίτι του παλαιού μέλους της Αρχής Αντ. Κομιζόπουλου, με τον οποίο συνεργάστηκε πολύ στενά για την επίλυση διαφόρων προβλημάτων της Εταιρείας. Στο πλαίσιο ακρι-

¹³ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 225 κ.εξ., όπου η έκδοση χειρόγραφου καταστίχου του Εμμ. Ξάνθου του έτους 1819.

¹⁴ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 69, 142, 153, 158.

βώς αυτής της μοσχοβίτικης οργανωτικής δραστηριότητας ο Ξάνθος θα αποφασίσει την ένταξη στη Φιλική Εταιρεία και του γιαννιώτη εμπόρου Νικόλαου Πατζίμαδη, με σκοπό να οργανωθεί στη Μόσχα «ένας νέος ηγετικός πυρήνας εν όψει της διαγραφόμενης αναβάθμισης της ρωσικής απόχρωσης της Εταιρείας».¹⁵ Γνωρίζουμε εξάλλου ότι στη Μόσχα ο Ξάνθος θα γίνει και πάλι μέλος της μασονικής στοάς με όλους τους τύπους, ωσάν να μην είχε προηγηθεί η ένταξη της Λευκάδας, πράγμα που σε συνδυασμό με την πρώτη μύηση στη Λευκάδα απαιτεί συμπληρωματικές έρευνες που ξεπερνούν το σχεδιασμό αυτής της βιογραφίας.

Μετά από όλα αυτά και με την επιστροφή του Καποδίστρια στη θέση του στην Πετρούπολη, ο Εμμ. Ξάνθος, στις αρχές Ιανουαρίου 1820, θα ξεκινήσει για την πρωτεύουσα της ρωσικής αυτοκρατορίας. Στην πόλη αυτή θα φθάσει στις 15 του ίδιου μήνα και την επομένη θα γίνει δεκτός από τον Ιωάννη Καποδίστρια, γεγονός το οποίο πιθανώς υποδηλώνει ότι στην Πετρούπολη υπήρχε ήδη ένας οργανωτικός πυρήνας της Φιλικής Εταιρείας που είχε προετοιμάσει το έδαφος για τη συνάντηση αυτή. Παράλληλα, βέβαια, αυτό φανερώνει και τη συνεχή εμπλοκή -τουλάχιστον στο πεδίο της ενημέρωσης- του Καποδίστρια στα σχέδια της Εταιρείας (ας υπενθυμίσουμε πάλι την πρώτη απόπειρα ενημέρωσης του Καποδίστρια για τα συνωμοτικά τεκταινόμενα και την πρόταση ανάληψης της αρχηγίας που έγινε από τον Νικόλαο Γαλάτη), και πάντως ενισχυτικό της άποψης αυτής είναι το γεγονός ότι ο ιδιαίτερος γραμματέας του Καποδίστρια, ο κερκυραίος Κωνσταντίνος Καντιώτης, είναι ήδη μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ενώ στην Πετρούπολη βρίσκεται αυτή την εποχή και ο επί-

σος δραστήριος φιλικός αλλά και στενός φίλος του Καποδίστρια γιατρός Πέτρος Ηπίτης.

Η πρώτη συνάντηση Καποδίστρια-Ξάνθου, όπως είπαμε, έγινε στις 16 Ιανουαρίου 1820 με διερευνητικούς σκοπούς, ενώ ύστερα από 4-5 μέρες ακολούθησε δεύτερη συνάντηση μεταξύ των δύο ανδρών αλλά και πάλι χωρίς θετικά αποτελέσματα. Ουσιαστικά δηλαδή ο Καποδίστριας αρνήθηκε να αποδεχθεί την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας, προφασισζόμενος την επίσημη θέση που κατείχε στη ρωσική κυβέρνηση.

Η άρνηση αυτή αποτέλεσε, όπως είναι προφανές, ισχυρό πλήγμα στα σχέδια της Εταιρείας,

Εικόνα του
Ι. Καποδίστρια
από το
*Correspondance
du Comte
J. Capodistrias,*
επιμέλεια:
É.-A. Bétant,
τ. Α', Γενεύη-
Παρίσι 1839.

ας, όμως δεν υπήρξε κάρριο επειδή η δυναμική των πραγμάτων πλέον ευνοούσε την ορμή των Φιλικών και τον οργανωτικό σχεδιασμό τους, σύμφωνα με τον οποίο, για την ευόδωση των σκοπών της Εταιρείας, έπρεπε να τοποθετηθεί επικεφαλής αυτής μία σημαντική προσωπικότητα. Πολύ καλά μάλιστα τονίζει τη δυναμική

¹⁵ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 27.

αυτή ένα απόσπασμα από επιστολή του Παναγιώτη Σέκερν, ο οποίος αναφερόμενος στην αποστολή του Ξάνθου επισημαίνει ότι «... επειδή η επιτυχία τούτου δεν θέλει επιφέρει καμμίαν δυσκολίαν εις κανένα και σχεδόν ασυλλόγιστον πράγμα. Ούτε η αποτυχία του (ην μη δώση ο Κύριος) δύναται ν' ανατρέψη τα έως τώρα γεγονότα, τα οποία υπόσχονται αίσιον τέλος και η θεία χάρις να τα φυλάξη από το βάσκανον όμμα του πονηρού δαίμονος».¹⁶

Ο Εμμ. Ξάνθος, όντας σε δύσκολη θέση, πρέπει να παρέμεινε στην Πετρούπολη ολόκληρο τον μήνα Μάρτιο του 1820 και πρέπει επίσης να είδε τον Καποδίστρια και άλλες φορές, ενώ είναι εξακριβωμένο ότι ταυτόχρονα ο υπουργός του τσάρου συναντούσε και τον απεσταλμένο του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη Καμαρηνό Κυριακό, πράγμα που υποδηλώνει και τις εσωτερικές συγκρούσεις εντός της Φιλικής Εταιρείας (είναι άλλωστε γνωστό ότι ο Κυριακός αργότερα θα έχει το ίδιο τραγικό τέλος με τον Γαλάτη, ως αποτέλεσμα των συγκρούσεων αυτών). Εξάλλου, είναι διαπιστωμένο ότι και ο ίδιος ο τσάρος και βέβαια η μυστική αστυνομία του, είναι ενήμεροι για τις συνωμοτικές ενέργειες των Ελλήνων.

Όπως είπαμε, η ορμή των Φιλικών και η φορά των πραγμάτων δεν είναι πλέον δυνατόν να αναχαιτισθεί από κάποια αρνητικά γεγονότα, έστω και αν προσωρινά δοκιμάζεται, και έτσι μετά την άρνηση του Καποδίστρια ο Εμμ. Ξάνθος θα επιχειρήσει να προσελκύσει στην αρχηγία της Εταιρείας τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ενεργώντας, κατά τα φαινόμενα

αυτοβούλως, χωρίς δηλαδή να περιμένει τη σύμφωνη γνώμη των άλλων ηγετικών στελεχών της Εταιρείας. Ιδού πώς περιγράφει την απόφαση αυτή ο ίδιος ο Ξάνθος στα *Απομνημονεύματά* του: «Απελπισθείς λοιπόν ο Ξάνθος από τον Κόμπτα, στοχασθείς δε ότι διά να κατορθωθεί ο σκοπός της Επανάστασης με καλήν έκβασιν, ήταν αφεύκτως αναγκαίος να φανή εις το έθνος εις των σημαντικών προς ενθάρρυνσιν αυτού έστρεψε τον στοχασμόν του εις άλλο υποκείμενον λαμπρόν ως τον Καποδίστρια, επιτηδειότερον δε ίσως τούτου, τον πρίγκιπα Αλέξανδρον Υψηλάντην, στρατηγόν και υπασπιστήν του Αυτοκράτορος...».¹⁷

Όμως ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, σε αντίθεση με τον διστακτικό Καποδίστρια, εγκαταλείπει τη θέση του στο στρατιωτικό σύστημα της ρωσικής αυτοκρατορίας, και αποδέχεται την πρόταση του Ξάνθου, δηλαδή την υπέρτατη ευθύνη του «Γενικού Εφόρου» της Φιλικής Εταιρείας. Εξάλλου, και η διαπιστωμένη μασονική ιδιότητα του Υψηλάντη πρέπει να έπαιξε ρόλο σε αυτή την προσέγγιση και συμφωνία.

Ως επίσημη μαρτυρία του σημαντικού αυτού γεγονότος διαθέτουμε ένα λιτό έγγραφο της 12ης Απριλίου 1820 που έχει συνταχθεί στην Πετρούπολη και υπογράφεται από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, τον Εμμανουήλ Ξάνθο και τον Ιωάννη Μάνο, συγγενή του Υψηλάντη και υπάλληλο στην αγγλική πρεσβεία της Πετρούπολης και βέβαια ενεργό μέλος της Φιλικής Εταιρείας, που φαίνεται ότι μεσολάβησε για την προσέγγιση Υψηλάντη-Ξάνθου.¹⁸

Ευλογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη.
Δημοσιεύεται στο F. C. H. L. Rouquerville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης ήτοι Η Αναγέννησις της Ελλάδος*, Ξ. Δ. Ζύγουρας (μετ.), τ. Β', Αθήνα 1890, σ. 129.

¹⁶ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 59.

¹⁷ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 40.

¹⁸ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 21.

«Κατά την άπαξ εγκριθείσαν γνώμην, συνεληθόντα τα μέλη της Ελληνικής Εταιρίας και συσκεφθέντα μετ' ακριβούς ερεύνης και εξετάσεως, εγνώρισαν Γενικόν έφορον της Ελληνικής Εταιρείας, τον εκλαμπρότατον κύριον Αλέξανδρον Υψηλάντην, ίνα εφορεύη και επιστατή εν πάσι όσα κρίνονται άξια, ωφέλιμα και πρέποντα τη Ελληνική Εταιρεία. Εισ ασφάλισιν των εγκριθέντων βεβαιούται τη υπογραφή εκάστου των μελών.

Εν Πετρονπόλει τη 12 Απριλίου 1820

Αλέξανδρος Υψηλάντης, Ιωάν. Μάνος, Εμ. Ξάνθος»

Έτσι, λοιπόν, και χάρις στις επίμονες προσπάθειες του Εμμανουήλ Ξάνθου η εκκρεμότητα της αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας θα λήξει και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης με το συνθηματικό όνομα «Καλός» και τα στοιχεία Α Ρ θα τεθεί επικεφαλής του αγώνα. Όπως είναι εύλογο, ως επακόλουθο της σημαντικής αυ-

τής ενέργειας, ο Υψηλάντης θα ενημερωθεί εκεί στην Πετρούπολη από τον Ξάνθο για την κατάσταση της Εταιρείας, θα παραλάβει από αυτόν όλα τα απαραίτητα έγγραφα καθώς και λεπτομερή καταγραφή των δαπανών και εν συνέχεια θα αναλάβει ο ίδιος σοβαρές πρωτοβουλίες για τον συντονισμό της δράσης όλων των μελών και τον γενικότερο σχεδιασμό «με την πρόθεση να συγκροτήσει ένα νέο οργανισμό, που θα ήταν και ο τελικός οργανισμός της Εταιρείας - ο μηχανισμός της εξέγερσης».¹⁹ Παράλληλα, βέβαια, όπως η αλληλογραφία μεταξύ των μελών καταδεικνύει, μεγάλος υπήρξε ο ενθουσιασμός και το ηθικό αυξάνεται κατακόρυφα.

Σημειώνουμε επιπρόσθετα ότι από την παραμονή του Εμμ. Ξάνθου στην Πετρούπολη έχουμε τώρα -με την έκδοση του *Αρχείου* του από την ΙΕΕ- ένα κατάστιχο εσόδων-εξόδων, το οποίο μας παρέχει μια εικόνα και της λογιστικής του πάτσιμου αγωνιστή.

Μόσχα.
Εικόνα του Κρεμλίνου.

¹⁹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 28.

Εφοδιαστικό της Φιλικής Εταιρείας. «Εισ το όνομα της μελλούσης σωτηρίας Καθιερώνω Ιερέα Φιλικόν και αφιερώνω εις την αγάπην της Φιλικής Εταιρείας και εις την υπεράσπισιν των Μεγάλων Ιερέων των Ελευσινίων τον συμπολίτην κυρ Βαγγέλη Κεφαλληνναίον, ετών τριάντα οκτώ, επαγγέλματος εμπορικού, ως θερμόν υπερασπιστήν της Εταιρείας και της πατρίδος κατηχηθέντα και ορκωθέντα παρ' εμού (Σ.Κ.) 9, Πάτρα, έτει των Φιλικών, 24 Ιανουαρίου». Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 159.

Συγκεκριμένα, στα φύλλα του καταστίχου καταγράφονται οι αγορές διαφόρων βιβλίων, ανάμεσα στα οποία ονοματίζονται: «φιλοσοφικόν λεξικόν και λεξικόν Τζαλίκογλου [...] διάφορα βιβλία γγόρασα του Ανάχαρση και άλλα».

Περαιτέρω, η δράση του Εμμ. Ξάνθου θα συνεχιστεί με αμείωτη ένταση. Μετά από την επιτυχία που είχε η προσπάθεια του ηγετικού πυρήνα της Εταιρείας για τον προσεταιρισμό του Υψηλάντη, ο πρίγκιπας, τον Ιούλιο του 1820, θα βρεθεί στη Μόσχα, όπου βρίσκεται κιάλας ο Ξάνθος, ενώ μια παράλληλη πληροφορία θέλει τους δύο άνδρες να ταξιδεύουν μαζί στη ρωσική πόλη, όπου δραστηριοποιείται, όπως έχουμε αναφέρει, ένας άλλος σημαντικός πυρήνας της Εταιρείας. Γρήγορα όμως υπακούοντας στις ανάγκες της Εταιρείας τα βήματα των δύο ανδρών θα χωριστούν και ο Ξάνθος θα κινηθεί και πάλι σε διάφορες πόλεις των Ηγεμονιών, προβαίνοντας σε πολλές και αποφασιστικές ενέργειες για τον καλύτερο συντονισμό των πραγμάτων, τα οποία πλέον έχουν πάρει τον αναπότρεπτο δρόμο προς την πολεμική σύγκρουση.

Είναι πολύ δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς κατά πόδας τον Εμμ. Ξάνθο -έστω και μέσω της πυκνής αλληλογραφίας που παραθέτει στα *Απομνημονεύματά* του αλλά και από την ολοκληρωμένη μορφή της που έχουμε από τους τρεις τόμους του *Αρχείου* του- αυτή την εποχή, καθώς περιφέρεται αδιάκοπα σε διάφορες πόλεις της Βεσσαραβίας και της Μολδοβλαχίας ανάμεσα στον Νοέμβριο 1820 και το θέρος του 1821. Έτσι τα ίχνη και οι ενέργειές του εντοπίζονται στο Κισνόβι, στο Ισμαήλιο, στο Βουκουρέστι, στο Ρένι, στο Γαλάτσι, πόλεις -ιδιαίτερα οι δύο πρώτες- που θα τις επισκεφθεί πολλές φορές, αναπτύσσοντας μεγάλη δραστηριότητα επιτόπου αλλά και αλληλογραφώντας με τα περισσότερα από τα σημαίνοντα στελέχη της Εταιρείας. Χαρακτηριστική των κινήσεων αυτών, που γίνονται με εντολές του Υψηλάντη, είναι επιστολή του τελευταίου από το Κίεβο της 30ής Ιουλίου 1820 προς τον Ξάνθο, όπου μεταξύ άλλων καταγράφονται οι εντολές του πρίγκιπα προς αυτόν:

«(...)φθάνοντας συν θεώ εις Κισνόβιον θέλεις εγχειρήσει τα διά σε συστατικά γράμματά μου εις τον γαμβρόν μου διά να σε υπερασπισθή, και να σοι δώση το πασαπόρτι σου. Φθάνων εις Ισμαήλ εγχείρισον το συστατικόν διά σε γράμμα μου προς τους δύο γνωστούς φίλους και ειπέ τόσον εις αυτούς, όσον και εις όλους τους εκεί αδελφούς, όσα διά ζώσης φωνής παρηγγέλθης, και προ πάντων να ήναι πρόθυμοι και μυστικοί κατά πάντα. Αφ' ου δε πυχάσης όχι περισσότερον από πέντε ημέρες μόνον εις την φαμίλιαν σου, να κινήσης διά Βουκουρέστιον. Απερνώντας δε εις Γαλάτζιον εγχείρισον τα συστατικά οπού σοι έδωσα εις τους δύο αδελφούς... Φθάνων συν θεώ εις Βουκουρέστιον εγχείρισον τα εγχειρισθέντα σοι γράμματα εις τους γνωστούς φίλους... και αφ' ου συνομιλήσης... συσκεπτόμενος μετά των αδελφών... όταν ιδής τα πάντα να ετοιμασθώσι να έμβωσιν εις πράξιν τότε δίδεις εις τους γνωστούς φίλους όσα μετρητά... και ακολούθως συνάξεις από τα ανοιχθέντα σοι κρέτπτα... και τελειωθέντων πάντων αυτών με ακρίβειαν, προσοχήν, ταχύτητα και φρόνησιν, αναχώρησον εκείθεν, ελθέ και πάλιν εις Βεσσαραβίαν, όπου θέλεις ευρή άλλας διαταγάς μου... Σοι παραγγέλω προς τούτοις ή τώρα πηγαίνοντας εις Ισμαήλ, ή επιστρέφων, να αγοράσης, ως σοι είπα, ένα καλόν καράβιον διά λογαριασμόν της Εταιρείας και ετοιμάσεις αυτό επιτήδειον διά να ταξιδεύη.»²⁰

Βέβαια, όπως είναι αναμενόμενο, σύμφωνα με τον σχεδιασμό του Υψηλάντη, ο Εμμ. Ξάνθος την 1η Οκτωβρίου 1820 θα βρεθεί στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας, όπου, εκτός του Υψηλάντη, είχαν συγκεντρωθεί και πολλοί άλλοι σημαίνοντες Φιλικοί (Παπαφλέσσας, Δ. Θέμελης, Χριστ. Περραιβός, Ήβρος Ρήγας, Γρηγ. Λασσάνης κ.ά.) και όπου μετά από την πραγματοποίηση πολλών συσκέψεων καταστρώθηκε το οριστικό σχέδιο της εξέγερσης. Όπως γνωρίζουμε, οι συσκέψεις αυτές του Ισμαηλίου στις 8 Οκτωβρίου θα οδηγήσουν στη σύνταξη της επαναστατικής προκήρυξης του Υψηλάντη προς τους κατοίκους της Στερεάς και των νησιών του Αρχιπελάγους, η οποία κατέληγε με το εμφατικό:

²⁰ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου* τ. Β', σ. 139-140.

«Όταν όμως μόνοι μας αποσειώμεν τον ζυγόν της τυραννίας, τότε της Ευρώπης η πολιτική θέλει βιάσει όλας τας ισχυράς δυνάμεις να κλείσωσι με ημάς συμμαχίας και επιμαχίας αδιαλύτους».²¹

Μετά από αυτές τις τόσο σημαντικές εξελίξεις ο Υψηλάντης θα αναχωρήσει για το Κισνόβι, ενώ ο Ξάνθος θα παραμείνει για λίγο στο Ισμαήλιο, στο οποίο είχε εν τω μεταξύ μετοικήσει και η οικογένειά του από την Κωνσταντινούπολη (ο Εμμ. Ξάνθος ήταν παντρεμένος με τη Σεβαστή, με την οποία είχε αποκτήσει τουλάχιστον δύο αρσενικά παιδιά, τον Νικόλαο και τον Περικλή: στην αλληλογραφία προς αυτόν αναφέρονται πολλές φορές η «Σεβαστίτσα» και τα «ξανθόπουλα») και εν συνεχεία θα αρχίσει εκ νέου να ταξιδεύει ακατάπαυστα στις διάφορες πόλεις των Ηγεμονιών οργανώνοντας τα πράγματα της Εταιρείας.

Μολονότι το επιχειρησιακό σχέδιο που συμφωνήθηκε το πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου 1820 στο Ισμαήλιο προέβλεπε την έκρηξη της Επανάστασης με κέντρο των επαναστατικών ενεργειών την Πελοπόννησο και δευτερεύουσες ενέργειες στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την Κωνσταντινούπολη²², είναι φανερό ότι στην πορεία προς την κορύφωση το σχέδιο άλλαξε. Εναγωνίως ο Παπαφλέσσας γράφει στον Ξάνθο στις 22 Φεβρουαρίου 1821 και ζητά εξηγήσεις για την καθυστέρηση του Υψηλάντη, που, σύμφωνα με τον πρώτο σχεδιασμό, μέσω Τεργέστης, έπρεπε να είχε φθάσει στην Πελοπόννησο.

Ωστόσο, ο Υψηλάντης αντί να κατευθυνθεί προς την Τεργέστη και από εκεί προς την Πελοπόννησο, μέσω Ιταλίας, παρατείνει την παραμονή του στο Κισνόβι, ενώ ο Ξάνθος, ενεργώντας προφανώς κατόπιν εντολής του Υψηλάντη, καλεί τον Ιανουάριο του 1821 τον Τσακάλωφ και τον Αναγνωστόπουλο από την Πίζα στο Κισνόβι, αντί να τους κατευθύνει προς τον Μοριά. Προφανώς βρισκόμαστε μπροστά

σε αλλαγή του σχεδιασμού του Ισμαηλίου εν αγνοία του Παπαφλέσσα και έτσι αντί για την ανάληψη επαναστατικής δράσης στην Πελοπόννησο, ο Υψηλάντης θα επιχειρήσει να δημιουργήσει επαναστατικό κίνημα στις Ηγεμονίες με τη σύμπραξη των τοπικών πληθυσμών. Έτσι, επικεφαλής στρατιωτικής δύναμης θα διαβεί τον ποταμό Προύθο αλλά αργότερα θα υποστεί οδυνηρή ήττα στο Δραγατσάνι (7 Ιουνίου 1821). Στα γεγονότα των Ηγεμονιών ο Ξάνθος, όπως είναι φυσικό, ως άνθρωπος που βρίσκεται κοντά στον Υψηλάντη έχει σημαντική ανάμειξη. Καθώς ο ίδιος γράφει -μιλώντας πάντα σε τρίτο πρόσωπο- στα *Απομνημονεύματά* του «εφοδιάσας [ο Ξάνθος] από Ισμαήλ τους εν Γαλατζιώ και Προύτω στρατιώτας με όσα άρματα ηδυνήθη να προμηθευθή από τον στρατηγόν Τουσοκώφ... και με αρκετά βαρέλια πυρίτιδος και δέκα εννέα πυροβόλα

(κανόνια) εξ ων τα δέκα έξεστάλησαν κατά παραγγελίαν του από την Οδησόν διά θαλάσσης... έτι δε ευκολύνας την εις Μολδαυίαν διάβασιν πολλών άλλων ομογεγώνων... προμηθεύων τους μεν με φορέματα, τους δε με άρματα και πολλούς αυτών με χρήματα κ.λπ. κ.λπ.».²³

Μετά από τα τραγικά γεγονότα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και τη φυλάκιση του Υψηλάντη από τους Αυστριακούς, γεγονότα για τα οποία ο Εμμ. Ξάνθος υπόσχεται στα *Απομνημονεύματά* του²⁴ -χωρίς ωστόσο να τηρήσει την υπόσχεσή του- ότι θα γράψει: «εις άλλην δε ευκαιρίαν θέλω γράψω και τα διατρέξαντα εις την Μολδοβλαχίαν μετά την έξοδον εκεί του Αλεξάνδρου Υψηλάντου, τας αιτίας της αποτυχίας του, τους αιτίους της καταστροφής του, την διαγωγήν των ακολούθων του, τας προδοσίας τινών, την αιτίαν επινοηθείσης Ιεράς σκάλας και άλλων τινών καταχρήσεων, ένεκα των οποίων προέκυψε τότε το μίσος των Μολδοβλάχων και η παρά τούτων καταδρομή των Ελλήνων», είναι επόμενο ότι και ο ίδιος πρέπει να εγκαταλείψει την περιοχή αυτή (26 Ιουνί-

**Σφραγίδα
Δημητρίου
Υψηλάντη.
Δημοσιεύεται στο
Μουσείο της
Φιλικής Εταιρείας,
Αθήνα, Ίδρυμα
Ελληνικού
Πολιτισμού,
1994, σ. 90.**

²¹ Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου τ. Β', σ. 182-183.

²² Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 30-31.

²³ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 48.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 52.

Αγωνιστές από το κίνημα της Μολδοβλαχίας (1821), που κατέφυγαν στην Ελβετία: 1. Καραμπούλης, υπασπιστής του Γεωργάκη Ολυμπίου, 2. ένας Σουλιώτης, 3. ένας Αθηναίος, 4. ένας Σέρβος, 5. ένας Ρουμελιώτης, 6. ένας Αλβανός. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος-Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικών Δεσφκωμα της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 59.

ου 1821), όπου δεν ήταν δυνατόν να πράξει κάτι το ουσιαστικό για την ελληνική υπόθεση.

Όπως ο ίδιος και πάλι αναφέρει, αναχώρησε από τη Βεσσαραβία για την Ελλάδα μέσω Ουγγαρίας: «απελθών και εις Μογκάτζ προς επίσκεψιν του ατυχούς Πρίγκιπος Αλεξάνδρου Υψηλάντου... μη λαβών δε την άδειαν να τον ανταμώση, διευθύνθη διά της Πέστης και Φιουμίου εις Αγκώνα». ²⁵ Ο ίδιος εξάλλου αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού αυτού και όντας ακόμα στα μέρη της κεντρικής Ευρώπης περιέθαλψε πολλούς Έλληνες που είχαν καταφύγει στα μέρη αυτά μετά από τη διάλυση του στρατού του Υψηλάντη. Μάλιστα αναφέρει ότι μερικούς από αυτούς τους πήρε μαζί του και μέσω Αγκώνας τους προώθησε στα μέρη της Ελλάδας, όπου ο αγώνας είχε πλέον αρχίσει με πολύ καλύτερες προοπτικές από αυτόν των Ηγεμονιών. Τελικά ο Εμμανουήλ Ξάνθος, μαζί με τον Τσακάλωφ θα βρεθεί στην Πελοπόννησο και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει πάντα στην τριτοπρόσωπη αφήγησή του «απελθών εις Τριπολιτσάν... κατόκησε παρά τω Δημητρίω Υψηλάντη, συναγωνιζόμενος και αυτός το κατά δύναμιν, διωρίσθη

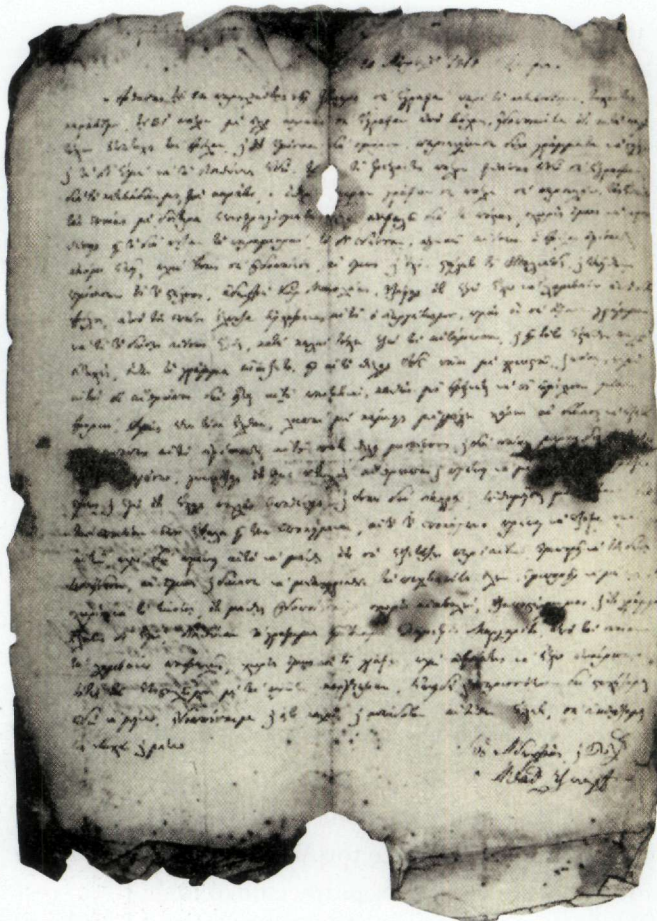
δε και μέλος εις μίαν επιτροπήν, διά να δικάσῃ διαφοράν τινε μεταξύ του Αντιπροέδρου του Βουλευτικού [Θεοδωρήτου επισκόπου] Βρισθένης και τινών στρατιωτών». ²⁶

Είναι αλήθεια ότι εφεξής δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες για τα έργα και τη δράση του Εμμανουήλ Ξάνθου -άλλωστε είναι γεγονός ότι η εμπλοκή του και ο ρόλος του στην εξέλιξη των γεγονότων είναι πλέον περιορισμένος και εν πάση περιπτώσει ό,τι έχουμε στη διάθεσή μας είναι η δική του φωνή, όπως φθάνει σε μας από ελάχιστα έγγραφα αυτής της περιόδου που δημοσιεύει στα *Απομνημονεύματά* του. Έτσι γνωρίζουμε ότι ο Παπαφλέσσας -με τον οποίο βέβαια είχαν συνδεθεί από την περίοδο της παράλληλης δράσης τους ως Φιλικών στις Ηγεμονίες- με επιστολή του της 16ης Μαρτίου 1822 από την Τριπολιτσά του ανακοινώνει διάφορες κινήσεις του, ενώ η συμμετοχή του στην Επιτροπή που αναφέρει ο ίδιος, χρονολογείται, σύμφωνα με γράμμα και πάλι του Παπαφλέσσα, στα τέλη Ιουνίου 1823. ²⁷ Σε ένα συστατικό γράμμα που υπογράφει ο Δημήτριος Υψηλάντης στις 31 Ιουλίου 1823 φιλοτεχνεί ως εξής το πορτρέτο του Ξάνθου: «Τον πατριώτην αυτόν αν δεν τον εγνωρίσατε προσωπικώς, σας

²⁵ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 48.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 49.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 190-191.

Επιστολή Αθην. Τσακάλωφ προς Εμμ. Ξάνθο. Σμύρνη, 20 Απριλίου 1818. Δημοσιεύεται στο Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α', Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2002.

τον παραδίδω διά του παρόντος μου ως ένα φρόνιμον, ενάρετον, ειδήμονα πολλών πραγμάτων και όλως εξηρητημένον της Υψηλάντικης οικογενείας. Προ του Ιερού αγώνος ηγωνίσθη με όλην την απαιτουμένην προθυμίαν, σταθερότητα και ειλικρίνειαν και ήδη δε δεν επρόκρινε να πουλάζη, αλλ' ήλθε διά να προσφέρη και το εκ μέρους του έργον εις την πολιτικήν μας ανόρθωσιν...».²⁸ Ίσως η περιγραφή αυτή του Ξάνθου από τον Δημ. Υψηλάντη αποτελεί ένα από τα καλύτερα σύντομα αλλά περιεκτικά «βιογραφικά σημειώματα» του πατινιώτη Φιλικού.

Πάλι ο Δημ. Υψηλάντης, γράφοντας προς τον Νικίτα Σταματελόπουλο την 1η Αυγούστου 1823, θα μιλήσει γι' αυτόν με τα ίδια θερμά λόγια και παράλληλα θα μας δώσει την πληροφορία ότι ο Ξάνθος «υπάγει εις Αθήνας διά να περιηγηθή τας εκεί αρχαιότητας»,²⁹ ενώ με άλλο γράμμα του, της 29ης Σεπτεμβρίου 1823, ο Υψηλάντης και πάλι παρακαλεί τον Ξάνθο από την Τριπολιτσά να πασχίσει να δανεισθεί

εξ ονόματός του πεντακόσια γρόσια «διά να μην κατανήσω να πωλήσω το ωρολόγιόν μου και την ταμπακέραν μου».³⁰

Αποσπασματικές πληροφορίες, οπωσδήποτε, αλλά μας παρέχουν τη βεβαιότητα ότι ο Εμμ. Ξάνθος, που βρέθηκε μέσα στο κλίμα της υψηλάντικης οικογενείας όταν προσπάθησε και πέτυχε να πείσει τον Αλέξανδρο Υψηλάντη να αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας, μέσα σ' αυτό εξακολουθεί να παραμένει το προχωρημένο έτος 1823, διατηρώντας τώρα στενή σχέση με τον άλλο Υψηλάντη, τον Δημήτριο, μολονότι η προσκόλλησή στην υψηλάντική συνάφεια δεν παρείχε σοβαρά εχέγγυα για σταδιοδρομία και αξιώματα.

Εφεξής υπάρχει ένα μεγάλο κενό στην πληροφορόρησή μας για τις κινήσεις του Εμμ. Ξάνθου, το οποίο πρέπει να έχει σχέση και με τον μειωμένο ρόλο του στα δρώμενα της επαναστατικής περιόδου. Πάντως έχουμε την πληροφορία, από τον ίδιο,³¹ για ένα ταξίδι του στη Ζάκυνθο τον Μάιο ή τον Ιούνιο του 1826 (όταν κατευθυνόταν προς το Ναύπλιο), ενώ τον Οκτώβριο 1827 από μία άλλη επιστολή του Δημ. Υψηλάντη μαθαίνουμε ότι ο Ξάνθος εγκατέλειψε το ελληνικό έδαφος και μέσω της Κωνσταντινούπολης -στην οποία δεν τόλμησε να αποβιβαστεί- στα μέσα Σεπτεμβρίου 1827, κατευθύνθηκε προς την Οδησό. Ο Δ. Υψηλάντης εξάλλου στην ίδια επιστολή συνιστά στον Ξάνθο να επισκεφθεί τη μητέρα του Ελισάβετ και τον γαμπρό του και να τους παρακαλέσει να του στείλουν χίλια φλουριά για να γλυτώσει από τους δανειστές του.³²

Ο Ξάνθος μετά από το ταξίδι της επιστροφής στα πολύ οικεία γι' αυτόν μέρη των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών πρέπει να εγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι. Πράγματι εκεί θα του στείλει ένα γράμμα, με ημερομηνία 8 Αυγούστου 1832, από την Οδησό ο παλιός σύντροφός του και συνιδρυτής της Φιλικής Εταιρείας Αθανάσιος Τσακάλωφ, ο οποίος, γράφοντας του, του αρχίζει με το εμβληματικό:

«Υστερα από τόσων χρόνων σιωπήν μεταξύ μας μαθών πού ευρίσκεσαι σοι γράφω. Κατά τύχην προχθές εντάμωσα τον μίαν φο-

²⁸ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 192-193.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 193.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 193-194.

³¹ Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α', σ. οβ'.

³² Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 195.

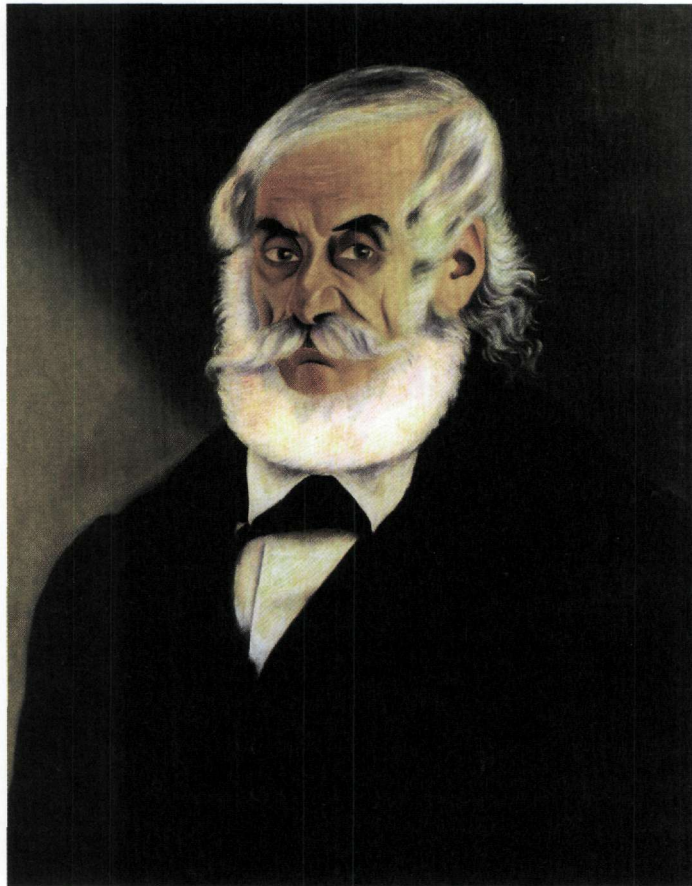
ράν δούλον σου Μανώλην, όστις μοι είπεν ότι ευρίσκεσαι εις Βουκουρέστιον... σοι στέλω λοιπόν το παρόν σύντομον διά να λάβω απόκρισιν, να σε γράψω πλέον εκτεταμένως και να ειπώμεν τα πάθη μας αμοιβαίως». ³³ Για την ίδια χρονιά (1832) διαθέτουμε επίσης την πληροφορία ότι η σύζυγος του Ξάνθου, Σεβαστή, απέστειλε μία επιστολή στην Ε' Εθνική Συνέλευση και ζητούσε «το έλεος του έθνους διά την εκ της δυστυχίας εσχάτην αμχανιάν» της οικογένειάς της.

Τα «πάθη» των δύο παλαιών συντρόφων, που αναφέρει στην επιστολή του ο Τσακάλωφ, την οποία μνημονεύσαμε λίγο πριν, φαίνεται ότι είναι πολλά και στην περίπτωση του Εμμανουήλ Ξάνθου. Η αναχώρησή του από την Ελλάδα και η αδράνειά του δηλώνεται και από μία ακόμα επιστολή του άλλου παλαιού δραστήριου Φιλικού, Αθ. Ξόδιλου. Ο τελευταίος, γράφοντας από το Γαλάττι στις 11 Ιουνίου 1836, θα μας δώσει ακόμα μια πληροφορία για τον Ξάνθο, ότι δηλαδή, μολονότι η «...Ελλάς ήρρισε να υπάρχει εν μέσω των δεδοξασμένων λαών. Πρέσβεις της εις όλας τας μεγάλας του κόσμου πόλεις, πρόξενοι και υποπρόξενοι και εις τους παραμικροτέρους του εχθρού λιμένας, ο Ποθητός εις Γαλάττιον, ο Φωκιανός εις Βεσσαραβίαν και τα λοιπά. Ο Ξάνθος εις το μοναστήριον του Μαρτζινενίου!» ³⁴ Η πληροφορία αυτή για την παραμονή του Ξάνθου επί έξι χρόνια στο παραπάνω μοναστήρι, που βρίσκεται κοντά στο Βουκουρέστι, «φιλοσοφών και ασκητεύων εν τη ερημία μακράν των θορύβων του μεγάλου κόσμου», έρχεται να διασταυρωθεί από ορισμένες επιστολές του 1836, η κατάθεση των οποίων στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος έγινε το 1962 από τον Τάκη Σταύρακα, κατόπιν επιθυμίας της συζύγου του, τρισεγγονής του Εμμ. Ξάνθου, Χρυσάνθης Παυλοπούλου. ³⁵

Όμως ο Αθ. Ξόδιλος, στην ίδια επιστολή που αναφέραμε παραπάνω, θα πληροφορήσει τον Εμμ. Ξάνθο και για κάτι άλλο, το οποίο

συνάπτεται με τα γεγονότα που θα συντελέσουν ώστε αυτός να επανέλθει στο προσκήνιο και μάλιστα στο συγγραφικό προσκήνιο. Συγκεκριμένα, ο παλιός Φιλικός πληροφορεί τον φίλο του ότι είδε «...εις τα πιεστήρια του τύπου των Αθηνών... Ιστορία των τρεξάντων εν Βλαχοπογδανία εκδιδομένη από τινα, αλλά δεν εννώ πόθεν λαμβάνουν τας πηγάς τούτων των πραγμάτων να τα ιστορήσουν. Ίσως πάλιν καθώς άλλοτε ο Φιλήμων, οικειοποιηθή και αυτός προ δείξιν του βιβλίου του...».

Παναγιώτης Σέκερς. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

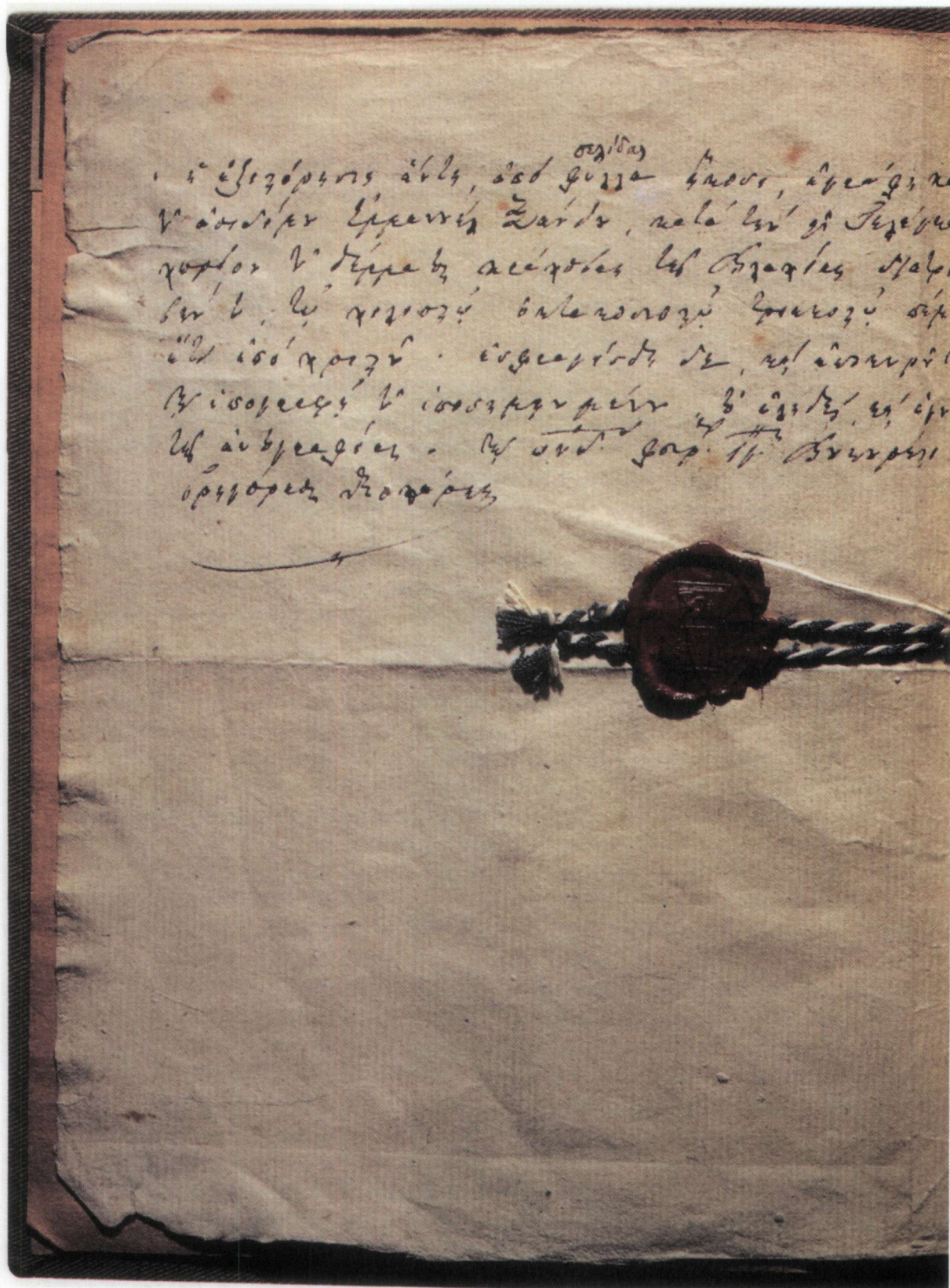

Δεν γνωρίζουμε σε ποιο βιβλίο αναφέρεται ο Ξόδιλος και αν αυτό εκδόθηκε, γνωρίζουμε όμως ότι ο Εμμ. Ξάνθος, μόνος αυτός από τους τρεις πρωταγωνιστές για την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, ήδη έχει αναλάβει και συγγραφικές πρωτοβουλίες. Και τούτο επειδή, πολύ πιθανόν, κατά τη διάρκεια του Αγώνα συνέγραψε κείμενο γνωστό με τον τίτλο: «Έκθεσις ανωνύμου τινός αφορώσα τας

³³ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 196.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 197.

³⁵ Στο ίδιο, τ. Α', σ. οβ'.

«Εμμανουήλ Ξάνθου του Φιλικού αυτόγραφον ιστορικόν υπόμνημα περί της συστάσεως της εταιρείας των Φιλικών». Δημοσιεύεται στο *Μουσείο της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1994, σ. 95.

αρχάς και τας αποστολάς της Εταιρείας μέχρι της Επαναστάσεως». Το κείμενο αυτό το αναφέρει ο Ξάνθος και στα *Απομνημονεύματά* του, αλλά είναι γνωστό και από την περιλήψή του που δημοσίευσε ο Αθανάσιος Χριστόπουλος στα *Πολιτικά Παράλληλά* του,³⁶ κάνοντας λόγο για τις πηγές του, ενώ στο κείμενο αυτό αναφέρεται και ο Ιωάννης Φιλίμων στον πρόλογο του *Δοκιμίου περί της Φιλικής Εταιρείας*: «Δεν διέσπειρεν ολιγωτέραν πλάνην Ανώνυμός τις Έκθεσις αφώρσα τας αρχάς και τας αποστολάς της Εταιρείας μέχρι της εποχής του Α. Υψηλάντη. Την έχομεν υπ' όψιν χειρόγραφον... Ο ανώνυμος συγγραφεύς της, τον οποίον συμπεραίνομεν τον Εμμανουήλ Ξάνθον, περιγράφει με φιλαντον υπερβολήν τα περί της θέσεώς του ως προς την Εταιρείαν».

Και αν για την «Έκθεσιν» είναι δυνατόν να υπάρξουν κάποιες αμφιβολίες αν πρόκειται για πόνημα του Ξάνθου, λόγω ακριβώς της ανωνυμίας του, το «Υπόμνημα» του έτους 1835 είναι ασφαλώς κείμενο του Ξάνθου.³⁷ Σύμφωνα με σημείωμα επί του χειρογράφου του ομογενούς στο Βουκουρέστι Γρηγορίου Θεοχάρη «η εξιστόρησις αυτή, από φύλλα είκοσι, εγράφη παρά του ασιδίμου Εμμανουήλ Ξάνθου, κατά την εις Τελέγκαν χωρίον του θέματος Πράχοβας της Βλαχίας διατριβήν του τω 1835 έτει από Χριστού».³⁸

Το κείμενο της ανώνυμης «Εκθέσεως» και εκείνο του «Υπομνήματος» δεν παρουσιάζουν ουσιώδεις διαφορές και πάντως δεν φαίνονται να επιζητούν να αντικρούσουν τη συγγραφή κάποιου άλλου προσώπου που ενδεχομένως μείωνε τη συνεισφορά του Ξάνθου για την οργάνωση και δράση της Φιλικής Εταιρείας. Παράλληλα, είναι γεγονός ότι περιέχουν πολύ χρήσιμες πληροφορίες για τα προκαταρκτικά του Αγώνα, μολονότι είναι κείμενα σύντομα και περιληπτικά.

Όμως η κατάσταση αυτή αλλάζει άρδην το 1837, όταν ο Εμμ. Ξάνθος, με νέο κείμενό του, σκοπεύει τώρα να ανασκευάσει τις απόψεις άλλου συγγραφέα. Τα γεγονότα έχουν εξής. Το 1834 ο Ιωάννης Φιλίμων στο έργο του *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής*

Εταιρείας, γράφοντας με βάση κυρίως τις προφορικές αφηγήσεις του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου («ο Αναγνωστόπουλος εξεπλήρωσε το καθήκον αυτού βοηθήσας ημίν ο μόνος από μνήμης») κατηγορήσε τον Ξάνθο για κακή διαχείριση των χρημάτων της Φιλικής Εταιρείας. Άλλωστε, υπήρχε πάντα μεταξύ Ξάνθου και Αναγνωστόπουλου ανοικτή η διαμάχη για το ποιος υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Συγκεκριμένα, ο Ξάνθος υποστήριζε ότι ανήκει στην πρώτη τριάδα της Εταιρείας, ενώ για τον Αναγνωστόπουλο υποστήριζε ότι κατηχήθηκε πολύ αργότερα από εκείνον, δηλαδή το 1817. Αντίθετα, ο Αναγνωστόπουλος υποστήριζε ότι ο ίδιος είχε κατηχηθεί από το 1814, ενώ ο Ξάνθος αργότερα από αυτόν στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι η αρχική καλή σχέση και συνεργασία μεταξύ των δύο ανδρών, κατά τα πρώτα αποφασιστικά βήματα της Εταιρείας, όπως είδαμε, θα μεταβληθεί σε ανοικτή έχθρα.

Έτσι ο Εμμανουήλ Ξάνθος βρίσκεται στην ανάγκη να επιστρέψει το 1837 στην Ελλάδα και το ίδιο έτος να συγγράψει πρώτα το «Υπόμνημα». Το απολογητικό αυτό κείμενο (πρώτος το επισήμανε ο Τάκης Κανδηλώρος το 1926 αλλά παρέμεινε ανέκδοτο ως το 1931, όταν δημοσιεύτηκε από τον Α. Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα *Αγών της Δωδεκανήσου*), προκειμένου να ανασκευάσει όσα έγραψε εναντίον του ο Φιλίμων. Στο «Υπόμνημα» αυτό, που αποτελεί οιοσδήποτε απολογία του,³⁹ γίνεται συνεχής αναφορά στα κεφάλαια του *Δοκιμίου* του Φιλίμονα, προκειμένου να αντικρούσει τα γραφόμενά του. Αξίζει εξάλλου να σημειώσουμε ότι για πρώτη φορά ο Ξάνθος θα προβεί και στη δημοσίευση εγγράφων, ενώ και το «Υπόμνημα», όπως άλλωστε και τα δύο πρώτα κείμενα που συντάξε, δημοσιεύεται ανώνυμα (ο συγγραφέας του χρησιμοποιεί τα αρχικά α.ω.).

Μολονότι, όπως είπαμε, το κείμενο της Απολογίας (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, χφ. 2212) δεν δημοσιεύτηκε στον καιρό του αλλά πολύ αργότερα, το 1931, φαίνεται ότι ο Ιωάννης Φιλίμων πληροφορήθηκε το περιεχόμενό της, επειδή το 1839

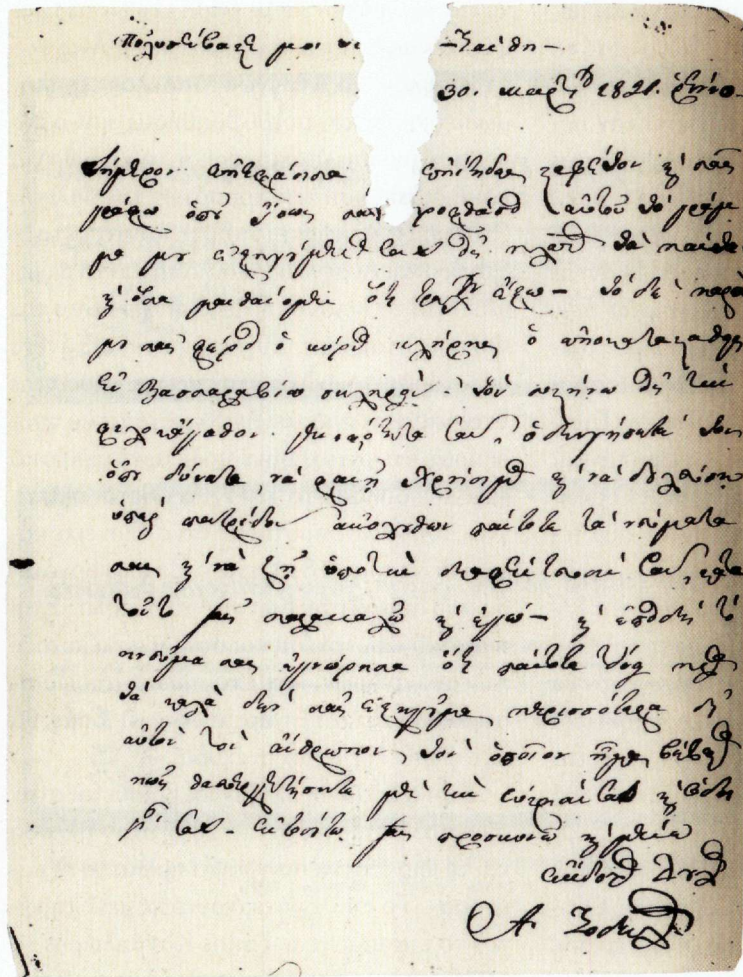
³⁶ Α. Χριστόπουλος, *Πολιτικά Παράλληλα*, σ. 151-157.

³⁷ Εθνική Βιβλιοθήκη, χ. φ., αρ. 48, φάκ. 1557.

³⁸ Το «Υπόμνημα» παρέμεινε ανέκδοτο έως το 1901, όταν δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αρμονία* από τον Δημήτριο Καμπούρογλου.

³⁹ Εθνική Βιβλιοθήκη, χφ. 2212.

Επιστολή
Αθανασίου
Ξοδίου προς
Εμμανουήλ
Ξάνθου. Ρένι, 30
Μαρτίου 1821.
Δημοσιεύεται
στο Αρχείο
Εμμανουήλ
Ξάνθου, τ. Γ',
Αθήνα,
Ιστορικά και
Εθνολογικά
Εταιρεία της
Ελλάδος, 2002.

κιάλας αρθρογραφώντας στην εφημερίδα *Αιών*,⁴⁰ αποκαθιστά την προσωπικότητα του Ξάνθου, παραδεχόμενος ότι «υπέπεσεν εξ αγνοίας εις παραδρομάς τινας, ως προς το πρόσωπον του Ξάνθου ιδιαιτέρως». Μάλιστα αξίζει να επισημάνουμε εδώ ότι ακόμη και το *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, που θα εκδώσει ο Ι. Φιλήμων το 1845, ουσιαστικά αποτελεί μία ανασκευή του *Δοκίμιου* του περί της Φιλικής Εταιρείας, στην οποία ασφαλώς και η διένεξη Ξάνθου-Αναγνωστόπουλου συνέβαλε αρκετά.

Ωστόσο, και παρά την αναγνώριση του λάθους εκ μέρους του Φιλήμονος, ο Εμμανουήλ Ξάνθος θα προχωρήσει στη σύνταξη και έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του το 1845, στα οποία μετά από μια σύντομη έκθεσή του για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν από τη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας, προβαίνει, παράλληλα, στην έκδοση των γραπτών απο-

δείξεων για τους ισχυρισμούς του, δηλαδή παραθέτει 168 έγγραφα, τα οποία αποτελούν πρωτογενές υλικό για την ιστορία της Εταιρείας και τη δράση του ίδιου αλλά και πολλών από τα πρώτα μέλη της, που έδρασαν κυρίως στις Ηγεμονίες και στη Ρωσία. Με άλλα λόγια ο Εμμ. Ξάνθος τήρησε την υπόσχεση που είχε δώσει τόσο κατά τη σύνταξη της «Εκθέσεως» του όσο και κατά τη σύνταξη του Υπομνήματος ότι πρόκειται να παρουσιάσει τις γραπτές πηγές τις οποίες επικαλείται. Έτσι κατά κάποιον τρόπο απαντά και στην πρόκληση του Ιωάννη Φιλήμονα, ο

ο οποίος στην πρώτη έκδοση του *Δοκίμιου περί της Φιλικής Εταιρείας*, εκφράζοντας τις αμφιβολίες του για την «Έκθεση» του Ξάνθου, τον καλούσε να δημοσιεύσει τα έγγραφα που κατέχει: «...καθίσταται τιοιουτοτρόπως επιθυμητή η εκπλήρωσις της υποσχέσεώς του. Εις το έργον τούτο δύναται μεγάλως να ευκολυνθή διά των αποτεταμευμένων εις αυτόν εγγράφων της Εταιρίας και των οποίων ημπορεί να έχη ιδεών περί αυτής πλέον καθάρων παρά τας οποίας έγραψε».

Όπως από την αρχή υπαινιχθήκαμε, κατά την ώρα του απολογισμού της προεπαναστατικής και επαναστατικής δράσης πολλά πάθη και αντιθέσεις ήρθαν στο φως, πολλοί διεκδίκησαν πολλά, άλλοτε υπερεκτιμώντας και άλλοτε υποεκτιμώντας τις καταστάσεις και τα γεγονότα στα οποία είτε έλαβαν μέρος είτε θεωρούσαν ότι είχαν το «δικαίωμα» να αναφερθούν ως αντικειμενικοί παρατηρητές. Η περίπτωση

⁴⁰ Εφημερίδα *Αιών*, αρ. φ. 48-49.

του Εμμ. Ξάνθου νομίζουμε ότι αναδεικνύει το θέμα σε όλες του τις διαστάσεις. Αλλά και μία επιστολή του Παναγιώτη Σέκερη, της 30ής Αυγούστου 1839, από την Ύδρα πλαισιώνει τα πράγματα πολύ καλά. Γράφει λοιπόν ο Σέκερης: «Επιληροφορήθην ότι καταγίνεσαι εις την έκδοσιν της Ιστορίας μας· τολμώ να σου προβάλλω ότι να μην την δώσῃς εις τύπον προ του να την ιδώ, διά να μην υποπέσῃς εις λάθῃ (παροργιζόμενος δικαίως κατά του Αναγνωστοπούλου) εάν δε και δεν θελήσῃς να κάμῃς την γνώμην μου, ενθυμήσου ότι το ἔργον εἶναι σπουδαῖον κτλ., ενθυμήσου τέλος πάντων ότι θέλεις εὐρεῖ πολλούς αυστηρούς κριτάς και προ πάντων το δημόσιον· μη παραλείψῃς, καθὼς ο ἀχάριστος Περραιβός, τους ὄσους συνέδραμον. Δεν ἀνήκει ἀυτὴ ἡ τιμὴ (εἰάν ἦναι τιμὴ) εις τους Ἀρχηγούς μόνον, ἀλλὰ και εις ὄλους τους συνεργάτας και συντελέσαντας· μάθε ὅτι σώζονται και εις χείρας μου απομνημονεύματα και διά να γίνῃ τέλειον το σύγγραμμα κρίνω εὐλογον να συνεννοηθῶμεν... πολλούς κόπους και δρόμους ξηρῶν και θαλασσῶν και ποταμῶν ἔκαμες κάμε ἀκόμη εν μικρόν και ἔλα να με εὐρῃς...».

Πέραν τούτων ὅλων ὁμως ο εντοπισμός του αρχείου του Εμμανουήλ Ξάνθου και η εν συνεχεία η συστηματική έκδοσή του σε τρεις τόμους από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (Αθήνα 1997, 2000, 2002) ἔρχεται να φωτίσει την πολυποικίλη δράση της σημαντικής αυτής προσωπικότητας. Παράλληλα, ἔρχεται να μας υποδείξει τον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε το αρχείο και τις δυσκολίες που ενδεχομένως είχε και ο ίδιος ο Ξάνθος να συμβουλευθεί τα έγγραφα του, καθὼς αυτά στους ταραγμένους καιρούς που ἔζησε και ἔδρασε είχαν διασκορπιστεί για διάφορους λόγους στη Ζάκυνθο, στην Πάτμο, στη Σάμο, στο Κισινόβι.

Εκτός από τη συγγραφική-απολογητική δράση του Εμμ. Ξάνθου γνωρίζουμε ότι ο βασιλιάς Όθων το 1838 του είχε απονεμίσει τον

Χρυσό Σταυρό του Σωτήρος «διά τας εκδουλεύσεις αυτού υπέρ της πατρίδος», ενώ το 1839 διορίστηκε διοικητής στην Ύδρα, θέση από την οποία γρήγορα απομακρύνθηκε. Υπηρετήσε ἀκόμη για ἐπίσης λίγο διάστημα στο Ελεγκτικό Συνέδριο.

Πέθανε στην Αθήνα στις 29 Νοεμβρίου 1851 όταν αποχωρώντας από τη Βουλή έπεσε από τη σκάλα και τραυματίστηκε θανάσιμα. Κηδεύτηκε με τιμές στρατηγού και θάφτηκε στο Α΄ Νεκροταφείο όπου και σήμερα ο τάφος του, ενώ η προτομή του, ἔργο του γλύπτη Θωμά Θωμόπουλου, στήθηκε στην πλατεία Φιλικής Εταιρείας (Κολωνάκι), στις

Ο τάφος του Εμμ. Ξάνθου στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών.

21 Δεκεμβρίου 1930, στην επέτειο της συμπλήρωσης εκατό χρόνων από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, με δαπάνη των Δωδεκανησίων της Αιγύπτου και κυρίως του Σκεύου Ζερβού· στην ίδια περιοχή, κατά την ονοματοδοσία των δρόμων της Αθήνας του 1884, πήρε το όνομά του μικρός δρόμος, που διασταυρώνεται με τη σημαντικότερη οδό Παναγ. Αναγνωστοπούλου.

24 Μαρτίου 1942

Στις 24 Μαρτίου 1942 το πρωί μικρές ομάδες φοιτητών μαζεύονται στην πλατεία Εξαρχείων. Είναι ειδοποιημένοι από την οργάνωσή τους, το σπουδαστικό τμήμα του ΕΑΜ Νέων, που κατευθύνει τον αγώνα στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Οι περισσότεροι έρχονται απ' ευθείας από το φοιτητικό συσσίτιο, όπου επί ώρες περιμένουν

για τους αγώνες και τις θυσίες των προγόνων μας του '21 «που μας δείχνουν και σήμερα το δρόμο για να λευτερωθούμε απ' τους καινούργιους τυράννους».

Τα βαθουλωμένα από την πείνα μάτια πετάνε φωτιές, τα αποβιταμινωμένα κορμιά σειώνται σαν τα δέντρα στην καταιγίδα. Κι αμέσως, με το εμβατήριο «Μαύρη είν' η νύχτα στα βουνά», που το τραγουδούν εκατοντάδες νεανικές φωνές, ξεκινά η πρώτη διαδήλωση της σκλαβωμένης Αθήνας. Τα παράθυρα ανοίγουν και μαζί κι οι καρδιές των σκλάβων. Ακούγονται χειροκροτήματα, από κάποιο σπίτι πετούν μια σημαία, κάπου βρίσκεται κι ένα κοντάρι, ένας Δωδεκανήσιος φοιτητής την παίρνει στα χέρια του και γίνεται σημαιοφόρος. Τώρα φτάνουν οι καθυστερημένοι κι οι ανειδοποίητοι, πολλοί αφήνουν το συσσίτιο -τι σημασία έχει αν θα μείνεις μια μέρα νηστικός, όταν μεθάς με το «αθάνατο κρασί του '21»;- στη φάλαγγα μπαίνουν καινούργιοι, ανυποψίαστοι ως τα χτες κ' ένας χείμαρρος 1.000 περίπου φοιτητών προχωρεί, όπως είχε προκαθοριστεί, προς την πλατεία Ξάνθου, στο Κολωνάκι, για να στεφανώσει το άγαλμα του Φιλικού.

[...] Με τη σημαία πάντα μπροστά, φτάνει στην πλατεία. Εκεί οι διαδηλωτές γονατίζουν μπροστά στο άγαλμα του Ξάνθου και ψάλλουν τον Εθνικό Ύμνο. Μια φοιτήτρια ανεβαίνει να στεφανώσει το Φιλικό. Εκείνη την ώρα ορμούν οι караμπινιέροι. Χτυπούν με τα κοντάκια των όπλων, με τα σπαθιά. Γίνεται μάχη γύρω από τη σημαία. Ο Βασιλειάδης -έτσι τον έλεγαν τον Δωδεκανήσιο σημαιοφόρο- αμύνεται με το κοντάρι. Οι περισσότεροι διαδηλωτές απωθούνται από τους караμπινιέρους και καταφεύγουν στη Δεξαμενή.

Πηγή: Σπ. Λιναρδάτος, «Οι φοιτητές στην Αντίσταση», π. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (1962), σ. 463-464

Διαδήλωση στην Κατοχή. Χαρακτικό του 1947. Ιδιωτική Συλλογή. Δημοσιεύεται στο Πέτρος Βέργος, Σπάνια Βιβλία, Έγγραφα και Χαρακτικά, Αθήνα Ιούνιος 2006, σ. 82.

κάθε μέρα με τα κατσαρολάκια τους για να πάρουν μια κουταλιά μπλιγούρι ή νεροζούμι με λιγοστές φακές για να κρατηθούν στα πόδια τους. Δεν έχει ακόμα γεμίσει η πλατεία όταν ακούγονται τα πρώτα χειροκροτήματα.

Να κιόλας που γίνεται κάτι που πριν λίγους μήνες κανένας άλλος ίσως έξω από τους πρωτοπόρους δε θα μπορούσε να φανταστεί: εκεί στο κέντρο της σκλαβωμένης πρωτεύουσας, κάτω από τη μύτη των Γερμανοϊταλών κατακτητών ένας σπουδαστής, ένα παλγκάρι, ανεβασμένος σε μία καρέκλα, λέει σύντομα, βιαστικά μερικά λόγια

II. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΥΦΑΣ

Ο Νικόλαος Σκουφάς, ένας από τους τρεις ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας -μαζί με τον Εμμανουήλ Ξάνθο και τον Αθανάσιο Τσακάλωφ- γεννήθηκε στο χωριό Κομπότι της Άρτας το 1779. Είναι εκείνος από τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας για τον οποίο γνωρίζουμε τα λιγότερα πράγματα και όπως συμβαίνει συχνά, ιδιαίτερα ασαφή είναι εκείνα που έχουν σχέση με τις πρώτες δεκαετίες της ζωής του· μάλιστα δεν μας είναι γνωστό ούτε καν το πραγματικό όνομά του.

Ο Αναστάσιος Γούδας αναφέρει ότι το όνομα του πατέρα του ήταν Κουμπάρος.⁴¹ Για τα παιδικά του χρόνια δεν έχουμε σχεδόν καθόλου πληροφορίες, ενώ για τα μετέπειτα οι βιογράφοι του αναφέρουν ότι διατηρούσε εμπορικό κατάστημα στην πόλη της Άρτας, όπου εργαζόταν ως «σκουφάς», απ' όπου βέβαια -όπως γινόταν πολύ συχνά στις εποχές αυτές- το επαγγελματικό προσωνύμιο υπερίσχυσε του πατρωνυμικού ονόματος. Είναι πολύ πιθανόν το επάγγελμά του να υποκρύπτει μια περίοδο μαθητείας, σύμφωνα με τη συντηρητική παράδοση της εποχής. Ωστόσο, όπως γίνεται κατανοητό, όλα αυτά δεν οδηγούν σε κάποιο ιδιαίτερο επίπεδο εγγραμματοσύνης, πέρα από τα βασικά γράμματα και την πρακτική τριβή με την αγορά της Άρτας.

Από την Άρτα θα τον συναντήσουμε, καθώς, κατά τα φαινόμενα, φαίνεται να ακολούθησε το μεταναστευτικό-εμπορικό ρεύμα της εποχής και βέβαια αυτό της ιδιαίτερης πατρίδας του, στην Οδησό το 1813, χωρίς να είμαστε βέβαιοι για τον χρόνο της άφιξής του. Κάποια φήμη θέλει τον Νικό-

Νικόλαος Σκουφάς. Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 90.

λαο Σκουφά να είναι θύμα διώξεων του Αλή πασά, πράγμα το οποίο δεν επιβεβαιώνεται από καμιά έγκυρη πηγή. Η ηπειρωτική καταγωγή του, δεδομένου ότι από τους άλλους δύο συνιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ ήταν Ηπειρώτης, ενώ και

⁴¹ Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Ε', σ. 9.

Εικόνα
του ππλιορείτη
κλπρικού
και λόγιου
Άνθιμου Γαζή
(1764-1828).

ο Εμμανουήλ Ξάνθος υπήρξε οικείος και συνεργάστηκε με πολλούς Ηπειρώτες, υποβάλλει τη σκέψη ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάληψη των πρωτοβουλιών που οδήγησαν στην ίδρυση της Εταιρείας. Ο πρόωρος θάνατός του από σοβαρό καρδιακό νόσημα στην Κωνσταντινούπολη στις 31 Ιουλίου 1818 «είχε ως συνέπεια το όνομά του να μην αναμειχθεί στις μετεπαναστατικές διαμάχες για την απαρχή της Εταιρείας και τους ιδρυτές της αλλά και να μην προκύψουν στοιχεία του βίου του, που θα ήταν χρήσιμα σε εμάς, για να κατανοήσουμε καλύτερα την προσωπικότητά του».⁴²

Όπως είπαμε ο Νικόλαος Σκουφάς θα βρεθεί στην Οδησό το 1813 και εκεί μαζί με τον Εμμανουήλ Ξάνθο και τον Αθανάσιο Τσακάλωφ το καλοκαίρι του 1814 θα ιδρύσουν τη Φιλική Εταιρεία, στη διεύθυνση της οποίας ο Σκουφάς θα λάβει το συνθηματικό ΑΓ (βλ. εδώ περισσότερα στα βιογραφικά του Ξάνθου). Γρήγορα, όμως, ο Σκουφάς, που ζει από την εργασία του, όπως άλλωστε και ο Ξάνθος, θα αφήσει την Οδησό για να βρεθεί στη Μόσχα -μαζί με τον Τσακάλωφ- για να ρυθμίσει ορισμένα χρέη του.

Πράγματι, ο Σκουφάς θα ρυθμίσει τα χρέη του, δηλαδή στην πραγματικότητα εφεξής θα παύσει να ασχολείται με το εμπόριο και θα αφοσιωθεί αποκλειστικά στην πραγμάτωση του έργου της Φιλικής Εταιρείας. Στο σημείο αυτό δεν πρέπει να περάσουν απαρατήρητες κάποιες παρατηρήσεις του Ιω. Φιλήμονα, ο οποίος αναφερόμενος στο πρόσωπο του Σκουφά σημειώνει ότι η αποτυχία του στο εμπό-

ριο έγινε αιτία να θεωρείται από ορισμένους κύκλους Ελλήνων της Ρωσίας ως «αγύρτης», στη γραμμή της καχυποψίας για τους σκοπούς ενός προσώπου που απέτυχε επαγγελματικά και ευαγγελίζεται τη συνωμοτική δράση για την επιτυχία εθνικών σκοπών. Όπως και να έχουν τα πράγματα «ο απλούς αλλά με πολλή ευαισθησίαν και πατριωτισμόν» Σκουφάς -πάλι κατά τον χαρακτηρισμό του Φιλήμονα-, εκεί στη Μόσχα, μαζί με τον άλλο Ηπειρώτη, τον Αθ. Τσακάλωφ, θα ασχοληθούν με την τελειοποίηση του τυπικού της κατήχησης μελών στις τάξεις της Εταιρείας και παράλληλα θα επιχειρήσουν τις πρώτες μυήσεις σ' αυτήν σημαντικών Ελλήνων. Έτσι ο Σκουφάς θα κατηχήσει τον πρώτο Φιλικό, Γεώργιο Σέκερν, νεότερο αδελφό του μεγαλεμπόρου Παναγιώτη Σέκερν, στις 13

Δεκεμβρίου 1814. Στον Γεώργιο Σέκερν εν συνεχεία ο Σκουφάς θα αναθέσει την υπηρεσία να επισκεφθεί στη Βιέννη τον Άνθιμο Γαζή και να προσπαθήσει να ανιχνεύσει τις προθέσεις του, δηλαδή αν ο τελευταίος θα ήταν πρόθυμος να αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας. Στην περίπτωση που η απάντηση του Γαζή ήταν καταφατική, ο Σέκερν ήταν εντεταλμένος να τον παρακινήσει να μεταβεί στη Μόσχα για να οργανωθεί η όλη επιχείρηση με τον καλύτερο τρόπο. Στην προσπάθεια προσεταιρισμού του Άνθιμου Γαζή διαφαίνεται η σαφής πρόθεση των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας να τεθεί επικεφαλής του συνωμοτικού κινήματος και αργότερα του Αγώνα μια προσωπικότητα μεγάλου κύρους.

⁴² Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 14.

Η εταιρεία των Φιλικών ως «επιτροπή του σύμπαντος έθνους»

Ο Σκουφάς όμως δεν θέλει ν' αποσπασθή των προσφιλών αυτώ τούτων σκέψεων· απορρίπτει τον πύκνυν και νομίζει τον ύπνον περιττόν, αφ' ου ηδονικώτερα όνειρα δεν δύναται να τω παράσχη· δεν ησυχάζει· εμμανής παραδίδεται εις τας περί πατρίδος σκέψεις· αρπάζει χάρτην και ρίπτει επ' αυτού σχέδιά τινα περί απελευθερώσεως των αδελφών του, όλως ασυνάρτητα ένεκα της πυρεσοσύους τότε φαντασίας του· τη δ' επαύριον παρουσιάζει τα σχέδια ταύτα προ των φίλων του· αγαθή τύχη ούτε ούτοι θεωρούσι ταύτα ως απλά παίγνια της φαντασίας, ούτε ο Σκουφάς παύει να ονειροπολή· τουναντίον μάλιστα εξάπτει την και εμφύτως εξημμένην ύσαν φαντασίαν απάντων των συνεταίρων· άπαντες ούτοι διέρχονται νύκτας όλας, παραδεδομένοι εις ατελευτήτους περί απελευθερώσεως της Πατρίδος μελέτας και εμβριθείς σκέψεις. Επί τέλους υπερισχύει μία ιδέα: του να κατορθώσωσι δηλ. μυστηριώδη τινά δεσμόν όλων των Ελλήνων και προδιαθέσωσιν αυτούς προς πόλεμον· όπως αποκτήσωσι μόνοι, ό,τι ματαί-

ως προ πολλού παρ' άλλων ήλπισαν· και επί τη βάσει ταύτη εξακολουθούσι τας σκέψεις των μέχρι των μέσων του 1814, ότε συνελθόντες πάλιν, επαναλαμβάνουσι τας περί εταιρικού δεσμού σκέψεις των· ο Σκουφάς και πάλιν παρουσιάζει, αλλ' ήδη κάλλιόν πως συντεταγμένα τα πρότερα σχέδιά του, άτινα επικρίνονται φιλικώς ή αναπληρούνται συνετώσ υπό των άλλων, και ούτω τους πριν επιπολαίους στοχασμούς, επικαλεσθέντες την εξ ύψους αντίληψιν, μετατρέπουσιν εις εμβριθείς σκέψεις και εσκεμμένας ενέργειας· και εντεύθεν έλαβεν την αρχήν της η πολύκροτος εταιρία των Φιλικών· ο δε Σκουφάς πρώτος ίσως συνέλαβε την τολμηράν και σωτηριώδη ιδέαν της γενικής των Ελλήνων επαναστάσεως, ανακοινώνει ταύτην εις τους φίλους· την παραδέχονται ούτοι και μετασχηματίζονται εις επιτροπήν, ούτως ειπείν, του σύμπαντος έθνους.

Πηγή: Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, Αθήνα 1872, σ. 12-13

Έτσι μετά την άρνηση του Γαζή, όπως γνωρίζουμε (βλ. εδώ Εμμ. Ξάνθος) θα ακολουθήσει η διπλή προσπάθεια προσεταιρισμού και ανάθεσης της αρχηγίας της Εταιρείας στον Ιωάννη Καποδίστρια (πρώτα από τον Νικόλαο Γαλάτη και ύστερα από τον Εμμ. Ξάνθο) και βέβαια η ανάθεση της αρχηγίας τελικά στον Αλέξανδρο Υψηλάντη (1820). Όλα αυτά, βέβαια, υποδηλώνουν με σαφήνεια ότι οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας «φαίνεται να μην έχουν ακόμη αυτοπεποίθηση στις δικές τους δυνάμεις, μια αίσθηση απουσίας αρχηγού διαφαίνεται από τις πρώτες κινήσεις τους, η οποία προσδιόρισε και την κατοπινή ζωή της Εταιρείας...».⁴³

Εκτός όμως από τον Γεώργιο Σέκερη που κατήχησε ο Σκουφάς, ο πειρωτής φιλικός

είχε ακόμη μια μεγάλη επιτυχία στον τομέα αυτό αφού κατάφερε να μυήσει στη Φιλική Εταιρεία τον μεγαλέμπορο από τη Φιλιππούπολη Αντώνιο Κομιζόπουλο, ο οποίος ως τέταρτο μέλος εντάχθηκε με τα στοιχεία ΑΕ.

Όμως ο ζήλος και ο ενθουσιασμός του Σκουφά εμποδίζονται από τη δυσπιστία που προκαλεί η αποτυχία του στο εμπόριο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, και γι' αυτό γρήγορα αναγκάζεται να αφήσει τη Μόσχα και να επιστρέψει στην Οδησό, όπου τον βρίσκουμε στις αρχές του 1816· έχει αφήσει όμως πίσω του στη Μόσχα δύο από τα ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας, τον Αθανάσιο Τσακάλωφ και τον Αντώνιο Κομιζόπουλο, μέλη τα οποία είχαν σημαντική επιρροή στους κύκλους των Ελλήνων της Μόσχας.

⁴³ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 17.

Ο Νικόλαος Σκουφάς στην Οδησό θα συνεχίσει το έργο της στρατολόγησης νέων μελών στις τάξεις της Εταιρείας, χωρίς, βέβαια, να μπορούμε να του αναγνωρίσουμε μεγάλες επιτυχίες. Πάντως, η μύηση από τον Σκουφά στην Οδησό του μεγαλεμπόρου Αθανάσιου Σέκερη (αδελφού του Γεωργίου και του Παναγιώτη) και του γραμματικού του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, δεν ήταν μικρής σημασίας κατηχήσεις. Ιδιαίτερα ο δεύτερος έμελλε να καταστεί ηγετικό στέλεχος της Φιλικής Εταιρείας, «συναρχηγός, τουλάχιστον σε ορισμένες φάσεις της διαδρομής της».⁴⁴ Εξάλλου ο Σκουφάς, την ίδια περίοδο, ενθουσιώδης και δραστήριος, θα καταφέρει να μυήσει και τον Άνθιμο Γαζή, ο οποίος βρέθηκε στην Οδησό για τη συλλογή εράνων, προκειμένου να ιδρύσει σχολή στην πατρίδα του, τις Μηλιές του Πηλίου.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει ο Νικόλαος Σκουφάς προσέβλεπε στο πρόσωπο του Άνθιμου Γαζή, στον οποίο διέκρινε όλα τα προαιπαιτούμενα προκειμένου αυτός να καταστεί αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας. Γι' αυτό άλλωστε είχε αναθέσει στον Γεώργιο Σέκερη στη Μόσχα, όταν αυτός θα επέστρεφε στο Παρίσι, να επισκεφθεί τον Γαζή, που τότε βρισκόταν στη Βιέννη, και να προσπαθήσει να διερευνήσει το ενδεχόμενο μιας μελλοντικής πρότασης για ανάθεση της αρχηγίας της Εταιρείας στον λόγιο κληρικό. Ωστόσο, τώρα, τον Ιούνιο του 1816, ο Γαζής βρέθηκε ο ίδιος πρόσωπο με πρόσωπο με τον Σκουφά, καθώς έφτασε στην Οδησό.

Ο εμπορικός οίκος του Αθανασίου Σέκερη πρέπει να υπήρξε το κοινό σημείο στο οποίο βρέθηκαν οι δύο άνδρες, δεδομένου ότι ο Σκουφάς διέμενε στο σπίτι του Σέκε-

ρη, και όπου ο Γαζής ανέφερε στον Σκουφά ότι είχε λάβει από τον Γεώργιο Σέκερη το μήνυμα για την αρχηγία της Εταιρείας. Είναι γνωστό ότι ο Άνθιμος Γαζής αρνήθηκε να τεθεί επικεφαλής της Εταιρείας αλλά μυήθηκε σ' αυτήν και αποτέλεσε ένα από τα ηγετικά της στελέχη, λαμβάνοντας τα κρυπτογραφικά στοιχεία Α Ζ.

Στην Οδησό όμως έφθασε στις 7 Ιουλίου 1816 και ένα άλλο πρόσωπο, του οποίου η σύντομη δράση και ο τραγικός θάνατος θα αποτελούσαν ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά και δραματικά επεισόδια της Φιλικής Εταιρείας αλλά και ενδεικτικό των τάσεων

που εκδηλώθηκαν κατά καιρούς στις τάξεις της. Πρόκειται για τον Ιθακήσιο Νικόλαο Γαλάτη, που δήλωνε συγγενής του Ιωάννη Καποδίστρια και προς επίσκεψη του οποίου στην Πετρούπολη ισχυριζόταν ότι ταξίδευε. «Στις συναναστροφές του δείχνει ένα πατριωτικό ενθουσιασμό, που έκανε τον Νικόλαο Σκουφά όχι μόνο να τον προσέξει αλλά να τον θεωρήσει ως το πρόσωπο που θα άλλαζε τις τύχες της Εταιρείας».⁴⁵ Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα

**Ο Άνθιμος Γαζής
αρνήθηκε να τεθεί
επικεφαλής της
Εταιρείας αλλά
μυήθηκε σ' αυτήν
και αποτέλεσε
ένα από τα ηγετικά
της στελέχη,
λαμβάνοντας
τα κρυπτογραφικά
στοιχεία Α Ζ**

από τα *Απομνημονεύματα* του Ξάνθου όπου ο πάτριος πατριώτης περιγράφει με αδρότητα τα γεγονότα: «Κατ' εκείνην δε την εποχήν ήλθεν εις Οδησόν κάποιος Νικόλαος Γαλάτης, όστις εκαυχάτο ότι ήτον συγγενής του Κόμητος Καποδίστρια... Ο Σκουφάς, άγρυπνος παρατηρητής όλων των ομογενών, επρόσεξε και εις αυτόν, και φιλιωθείς μετ' αυτού εστοχάσθη να τον εισάξη εις την Εταιρείαν και τω όντι, κατηχηθείς μαθών την Αρχήν υπεσχέθη μεγάλα πράγματα...».

Έτσι ο Σκουφάς, με τον ενθουσιασμό που διέκρινε και τις δικές του ενέργειες, όχι μό-

⁴⁴ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 17.

⁴⁵ Στο *ίδιο*, σ. 19.

Ο όρκος των Φιλικών, έργο του Νικόλαου Τυπάλδου-Ξυδιά. Συλλογή Κουτλίδη.
Δημοσιεύεται στο *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, Ζωγράφοι-Γλύπτες-Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*,
τ. Γ', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 2000, σ. 328.

νο θα μυήσει τον Γαλάτη στις τάξεις της Εταιρείας αλλά θα τον καταστήσει και μέλος της Υπερτάτης Αρχής, με τα κρυπτογραφικά αρχικά ΑΔ, με άλλα λόγια του δίνει τη θέση του Εμμ. Ξάνθου, όταν ο τελευταίος δίνει την εντύπωση στον Σκουφά ότι μετά την κάθοδό του στην Κωνσταντινούπολη έχει πάρει τις αποστάσεις του από την Εταιρεία και έχει αδρανοποιηθεί. Παράλληλα ο Νικ. Σκου-

φάς θα προπαθήσει να αναδείξει αρχηγό μέσο απεσταλμένου». ⁴⁶

Ο Νικόλαος Γαλάτης, όπως άλλωστε αργότερα και ο Εμμανουήλ Ξάνθος, δεν θα καταφέρει να πείσει τον Ιωάννη Καποδίστρια να αναλάβει την αρχηγία της Εταιρείας, θα εξασφαλίσει όμως την ασφαλή φυγάδευσή του από την Πετρούπολη προς την περιοχή των Παραδουναβίων Ηγεμονιών με ενέργειες

του ίδιου του Καποδίστρια. Θα ακολουθήσει το πρώτο εξάμηνο του 1817 για τη ζωή και τη δράση της Εταιρείας το επεισόδιο Καραγιώργη, κατά το οποίο οι Φιλικοί αποφασίζουν να βοηθήσουν τον Καραγιώργη να επιστρέψει στη Σερβία, ώστε να συνδεθεί η μελλοντική επαναστατική δράση των Ελλήνων με μια παράλληλη των Σέρβων. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, ⁴⁷ μολονότι τα γεγονότα αυτά είναι γνωστά «αυτό που δεν προκύπτει επαρκώς είναι ο βαθμός επίσημης (έστω μυστικής) συμμετοχής των ρωσικών υπηρεσιών στο εγχείρημα και σε ποιο βαθμό η παρουσία στις ενέργειες αυτές Ελλή-

φάς, στην αναζήτηση αρχηγού, μετά από την άρνηση του Άνθιμου Γαζή, θα αναθέσει στον Γαλάτη να βολιδοσκοπήσει τώρα τον Καποδίστρια. Κατά συνέπεια η ένταξη του Γαλάτη στον ηγετικό πυρήνα της Εταιρείας εκ μέρους του Σκουφά φαίνεται ως πράξη επιβεβλημένη: ένα ανώτατο μέλος της Εταιρείας έπρεπε να προβεί και να προτείνει στον Καποδίστρια την αρχηγία και όχι ένα απλό μέλος: «Είναι η δεύτερη φορά που ο Σκου-

φάς Φιλικών αντιστοιχεί προς το πρωτοβουλιακό επίπεδο της “Φιλικής συνωμοσίας” ή ανέρχεται στο επίπεδο μιας ευνοϊκής ρωσικής σύμπλευσης». Όπως όμως και να έχουν τα πράγματα, και αυτή η πρώιμη προσπάθεια της Φιλικής Εταιρείας απέτυχε.

Η επόμενη σοβαρή προσπάθεια της Εταιρείας είναι η συγκέντρωση των μελών της Υπερτάτης Αρχής στην Κωνσταντινούπολη. Η σχετική πρωτοβουλία φαίνεται ότι ανή-

Ο ηγέτης της σερβικής εξέγερσης Καραγιώργης (περ. 1752-1817). Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 118.

⁴⁶ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 19.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 23.

Το Πέραν στην Κωνσταντινούπολη, έγχρωμη χαλκογραφία. Αρχείο Εκδόσεων Ολκός.

κει και πάλι στον Νικόλαο Σκουφά, ο οποίος αποφασίζει τη μετακίνηση προς την καρδιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με προφανή σκοπό το κέντρο βάρους της Εταιρείας να βρίσκεται κοντά στο πεδίο διεξαγωγής της μελλοντικής επανάστασης. Ενόψει του σκοπού αυτού ο Σκουφάς θα καλέσει πρώτα τον Αθ. Τσακάλωφ από τη Μόσχα στην Οδησό και, όταν ο τελευταίος θα φθάσει προς τα τέλη Ιουλίου 1817, θα σκεφθούν μαζί για το μέλλον και τα προβλήματα της Φιλικής Εταιρείας. Μαζί, λοιπόν θα αποφασίσουν να κινήσει ο Τσακάλωφ για την Κωνσταντινούπολη, όπου ήδη βρισκόταν και ο Εμμανουήλ Ξάνθος, χωρίς, ωστόσο, να πραγματοποιεί σοβαρό έργο.

Ο Αθανάσιος Τσακάλωφ έφθασε πράγματι στην Πόλη τον Οκτώβριο ή Δεκέμβριο του 1817, όπου θα τον ακολουθήσει και ο Σκουφάς, συνοδευόμενος από τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο και τον Χριστό-

δουλο Λουριώτη· όλοι μαζί θα φθάσουν στις αρχές Απριλίου 1818. Διαθέτουμε μία επιστολή του Αθανάσιου Σέκερη προς τον Εμμ. Ξάνθο της 4ης Απριλίου 1818 από την Οδησό, με την οποία αυτός ειδοποιεί τον Ξάνθο για την επικείμενη άφιξη του Σκουφά στην πρωτεύουσα των Οθωμανών και του παρατηρεί: «...τον οποίον κάμνεις τρόπον να τον ανταμώσης αμέσως μετά τον ερχομόν του».⁴⁸

Πράγματι σε λίγες εβδομάδες όλος ο ηγετικός πυρήνας της Φιλικής Εταιρείας θα βρεθεί και πάλι, δηλαδή μετά την ίδρυση της Εταιρείας (1814), στον ίδιο χώρο, μολονότι, όπως τα πράγματα έχουν δείξει και θα δείξουν, οι δεσμοί μεταξύ των μελών της Εταιρείας είναι τόσο ισχυροί ώστε μπορούν να εκτελούν το έργο και την αποστολή τους ακόμα και όταν δεν βρίσκονται συγκεντρωμένοι όλοι μαζί στον ίδιο τόπο.

Ο Νικόλαος Σκουφάς όμως θα έχει και μια άλλη ιδέα: πρόκειται για τη χρησιμοποίησή

⁴⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α', σ. 9.

ειδικών απεσταλμένων («Απόστολοι»), οι οποίοι θα είχαν ως αποστολή να περιοδεύουν στους ελληνικούς τόπους, όπου θα συνέλεγαν πληροφορίες, θα πραγματοποιούσαν επιτόπου μύσεις, θα ενημέρωναν την Υπέρτατη Αρχή. Το εγχείρημα αυτό όμως έχει τη μικρή προϊστορία του και χρονικά ανάγεται στον Νοέμβριο του 1817, όταν στην Οδησό είχαν φθάσει τρεις πελοποννήσιοι στρατιωτικοί που είχαν υπηρετήσει στα Επτάνησα υπό τους Ρώσους.

Πρόκειται για τους Μανιάτες Ηλία Χρυσοσπάθη και Παναγιώτη Δημητρόπουλο καθώς και τον Αναγνώστη Παπαγεωργίου (Αναγνώσταρά) από το χωριό Άγριλο Λεονταρίου, που πραγματοποιούσαν ταξίδι προς την Πετρούπολη για να διεκδικήσουν ορισμένα χρήματα από τις προς τους Ρώσους υπηρεσίες τους. Εκεί λοιπόν στην Οδησό τους είχε συναντήσει ο Νικ. Σκουφάς και τους είχε μύσει στη Φιλική Εταιρεία· εν συνεχεία οι τρεις στρατιωτικοί θα μεταβούν στη Μόσχα, όπου και πάλι θα βρεθούν μέσα σε θερμό πατριωτικό κλίμα, καθώς θα τους υποδεχθούν ο Κομιζόπουλος και οι άλλοι Φιλικοί του μοσχοβίτικου πυρήνα· μάλιστα εκεί θα συναντήσουν και τον Καποδίστρια και φαίνεται ότι σχημάτισαν την ιδέα ότι πίσω από όλες αυτές τις συνωμοτικές κινήσεις βρισκόταν ο υπουργός του τσάρου.

Στην επιστροφή τους λοιπόν από τη Ρωσία οι τρεις στρατιωτικοί βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη όπου θα συναντήσουν ξανά τον γνώριμό τους Νικ. Σκουφά, που φιλοξενούσε ο Εμμανουήλ Ξάνθος στο σπίτι του. Αλλά στην Πόλη και μάλιστα στο σπίτι των Αινιάνων στα Θεραπειά -όπου κατέλυσαν οι

Πελοποννήσιοι στρατιωτικοί- βρισκόταν κιόλας ο Παπαφλέσσας, μνημένος ήδη στα της Φιλικής Εταιρείας. Όλα λοιπόν συντελούσαν στη δημιουργία μιας έντονης επαναστατικής διάθεσης και γενικώς ενός κλίματος που εξήψε το πνεύμα των πρωτεργατών της Φιλικής Εταιρείας.

Εκεί ακριβώς μοιράστηκαν οι αποστολές για τον συντονισμό του έργου σε διάφορες ελληνικές περιοχές και επί τη βάσει του σχεδιασμού αυτού ο Αναγνώσταράς ανέλαβε την Ύδρα, τις

Σπέτσες και μέρος της Πελοποννήσου, ο Ηλίας Χρυσοσπάθης και ο Παναγιώτης Δημητρόπουλος τη Μάνη και άλλοι άλλες περιοχές (λ.χ. ο Ασημάκης Κροκίδας την Ήπειρο και ειδικότερα τον ελληνικό κύκλο του Αλί πασά, ο Χριστόδουλος Λουριώτης την Πίζα και το Λιβόρνο), «για να συμπληρωθεί ο αριθμός των 12 του ευαγγελικού κύκλου, που από παρανόηση θεωρήθηκε ότι αντιγράφει η Φιλική Εταιρεία».⁴⁹

Όμως ταυτόχρονα με όλα αυτά τα τόσο σημαντικά για τη μελλοντική επιτυχία του Αγώνα των Ελλήνων, η Φιλική Εταιρεία θα γνωρίσει ένα συντριπτικό πλήγμα: ο ενθουσιώδης και δραστήριος πατριώτης Νικόλαος Σκουφάς λίγο καιρό μετά την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη θα προσβληθεί από σοβαρό καρδιακό νόσημα.

Μια επιστολή του Αθανάσιου Τσακάλωφ προς τον Εμμ. Ξάνθο της 21.4.1818 από τη Σμύρνη αναφέρεται κιόλας στην ασθένεια του Σκουφά. Για την άφιξή του στην Πόλη αλλά και για την αρρώστια του φαίνεται ότι τον είχε ενημερώσει ο ίδιος ο Ξάνθος («...εχάρην πρώτον μεγάλως και κυρίως διά το εντυ-

Μετάλλιο του Νικόλαου Σκουφά. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικών Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 30.

⁴⁹ Τ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 189 και Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 24.

Επιτύμβιο επίγραμμα για τον Ν. Σκουφά

Πηγαίνω κάτω από τη γη που φθείρει τους ανθρώπους
μακριά από την πατρίδα μου, αλίμονο, το Άργος,
που άλλοτε ο Αμφίλοχος καλά το είχε χτίσει.
Αχ, σαν γεννιόμουν, έκλωσε για με ολέθρια μοίρα
τροφεία στην πατρίδα μου ή στους αγαπημένους
ποτέ να μην αξιωθώ να τους ανταποδώσω.
Αχ, πώς λυπάμαι από καρδιάς, που στη μητέρα Ελλάδα
να εκφράσω δεν επρόφτασα χαρά σαν Καλλικράτης.
Ε, λυτρωθήτε, φίλοι μου! Ελλάδα μου, λυτρώσου.
Κρατήσου από τον φοίνικα, όχι απ' το κυπαρίσσι,
και όσο γρήγορα μπορείς, από τον ύπνο σήκω.
Κοιμάμαι τώρα ήσυχα στο ρεύμα του Βοσπόρου,
ένθεος πως είμαι γιος, αλήθεια, της Ελλάδας.

Το επιτύμβιο επίγραμμα για τον Νικόλαο Σκουφά γράφτηκε από τον λόγιο-κληρικό και φιλικό Ζαχαρία Αινιάνα και δεδομένου ότι βρέθηκε σε πολλαπλά ιδιόχειρα αντίγραφα στο Αρχείο του Ξάνθου φαίνεται ότι κυκλοφόρησε ανάμεσα στους λόγιους κύκλους της Κωνσταντινούπολης· τα σχετικά αναφέρονται στο παρακάτω μελέτημα του Β. Παναγιωτόπουλου, όπου εκδίδεται το δυσνόητο στο πρωτότυπο επίγραμμα, καθώς και η μεταγλώτισσή του στα νέα ελληνικά που έγινε από τον φιλόλογο Βαγγέλη Ρούσσο και παρατίθεται και εδώ.

Πηγή: *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 18, και Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 25

χές κατευώδιον του αγαπητού σου, μ' όλον ότι μεγάλως μ' εδυσσαρέστησεν η ασθένεια του...».⁵⁰ Από το ίδιο γράμμα εξάλλου κερδίζουμε και μια ακόμη πληροφορία που έχει να κάνει με τον ενθουσιώδη και παρορμητικό χαρακτήρα του Σκουφά, που συναντά τις επιφυλάξεις του Τσακάλωφ, ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά: «με κακοφαίνεται διά τον καλόν φίλον σου [Σκουφάς], ότι αι τόσαι εναντιότητες δεν τον έκαμαν ακόμη να σκέπτεται πλέον σούχως, και να βλέπη καλλίτερα την αλήθειαν, και να διακρίνη μεταξύ τόσων πραγμάτων, τα οποία παρουσιάζονται με το σήμα της».⁵¹

Ο Νικόλαος Σκουφάς κατοικούσε τότε στο Κουρού Τσεσμέ (Ξηρά Κρήνη), όπου τον φρόντιζε ο γιατρός Μόσχος -αργότερα μετοίκησε στο Αρναούτκιοϊ, κοντά στο σπίτι του Ξάνθου και εκεί τον παρακολουθού-

σε ο γιατρός Ισαυρίδης. Για τους γιατρούς αυτούς και τις πληρωμές προς αυτούς για όσα έκαναν για να ανακουφίσουν τον Σκουφά θα μιλήσει αργότερα στην Απολογία του⁵² ο Ξάνθος, όταν βρεθηκε στην ανάγκη να αποδείξει ότι δεν ξόδευε προς ίδιο όφελος τα χρήματα της Εταιρείας.

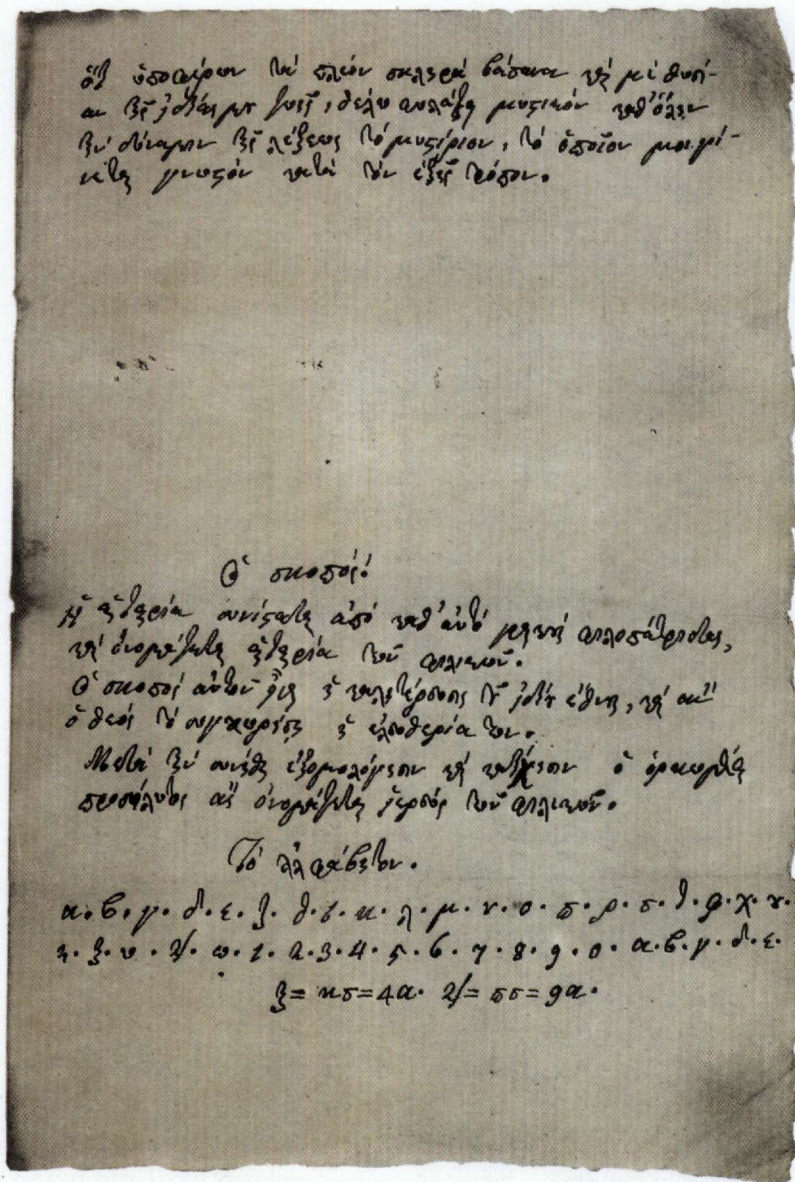
Ωστόσο, ο «καλός» (κατά τον χαρακτηρισμό του Ξάνθου) Νικόλαος Σκουφάς μέσα σε τρεις μήνες θα πεθάνει (31 Ιουλίου 1818) και θα ταφεί στο κοιμητήριο του προαστίου αυτού της Κωνσταντινούπολης.

Ο Νικόλαος Σκουφάς είναι φανερό ότι δεν ήξερε πολλά γράμματα, άλλωστε δεν διαθέτουμε σχεδόν κανένα κείμενο γραμμένο από τα χέρια του. Έτσι μοιραία ό,τι γνωρίζουμε γι' αυτόν και τη δράση του προέρχεται από έμμεση πληροφόρηση, από τις διηγήσεις των άλλων. Όλοι πάντως συμφωνούν ότι υπήρ-

⁵⁰ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 13.

⁵¹ Στο ίδιο.

⁵² Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Φιλικά Κείμενα*, σ. 49.

Το Αλφάβητο της Φιλικής Εταιρείας με υπόδειγμα διπλώματος εταίρου. Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 142.

ξε ένας δραστήριος πατριώτης και ίσως αυτός να συνέλαβε πρώτος στο μυαλό του την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας.

Ο Ιωάννης Φιλήμων θα βάλει στο στόμα του Σκουφά κατηγορίες εναντίον του Γαλάτη και του Ξάνθου, στοιχεία που δεν διασταυρώνονται από άλλες πηγές· άλλωστε και ο ίδιος ορισμένα από αυτά θα τα πάρει πίσω (βλ. εδώ Εμμανουήλ Ξάνθος). Ωστόσο, από την αφήγηση του Φιλήμονα είναι σκόπιμο να επαναλάβουμε εδώ τα λόγια του για τον

Νικόλαο Σκουφά, που δεν πρέπει να αφίστανται πολύ από την αλήθεια: «Ο Σκουφάς ήτον άνθρωπος αυστηρής ηθικής, με ευαίσθητον και αγαθήν καρδίαν, φιλόανθρωπος, ενεργητικός και με μέγαν πατριωτισμόν. Ήτο μετρίας παιδείας, αλλά μεγάλης πείρας. Το όνομα Ελλάς εθεώρει ως το γλυκύτερον υποκείμενον των στοχασμών του. Ετίμα την αρετήν και τον ενάρετον άνθρωπον. Δεν εφρόνει ως τοιούτον τον πολλά πεπαιδευμένον, αλλ' ανωφελή εις την ανθρωπότητα και εις το Έθνος του· τον με ολιγώτερα φώτα, με νουν υγιή και ωφέλιμον. Δεν εχθρεύετο τους Τούρκους, αλλά την Διοίκησιν και την πολιτικήν των.

Ήτον εχθρός αδιάλλακτος καθενός εν γένει μισέλληνος. Αστείος και ευάρεστος εις την ομιλίαν και τας ευθυμίας, ενθυμείτο πολύ την ενεργεσίαν, χωρίς να καταδέχεται εκδικούμενος την κακίαν του άλλου. Εις τον σκοπόν της Εταιρίας ενόμιζε χρήσιμα τα στρατηγήματα και τα επιτηδεύματα, ως είπαμεν· αλλ' απετύγχανεν συχνά εις την εκτέλεσίν των. Τοιούτος ήτον ο πρωτεργάτης του ενδόξου σκοπού της Ελληνικής Παλιγγενεσίας αείμνητος ΣΚΟΥΦΑΣ!!!».⁵³

⁵³ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν*, σ. 196-197.

III. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΣΑΚΑΛΩΦ

Ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, ένας από τους τρεις ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας -ο νεότερος- γεννήθηκε το 1788 στα Ιωάννινα. Σχετικά με το επώνυμο του πατέρα του και βέβαια το δικό του υπάρχουν διάφορες εκδοχές. Σύμφωνα με μία από αυτές ο πατέρας του Νικηφόρος Τεκελής, δερματέμπορος, από τον Τύρναβο της Θεσσαλίας, εγκαταστάθηκε νέος στα Ιωάννινα, σημαντικό εμπορικό κέντρο της εποχής, όπου παντρεύτηκε τη Βασιλική Γώζου, κόρη από αρχοντική οικογένεια της πόλης (παραδίδεται ότι το σπίτι τους ήταν στη γιαννιώτικη συνοικία του Αρχιμανδρίου).⁵⁴ Ο γιος τους, λοιπόν, Αθανάσιος ήταν παιδί του Νικηφόρου ή Φόρου Τεκελή. Μια άλλη εκδοχή παραδίδει ότι υπήρξε μοναχοπαίδι και το επώνυμο της οικογένειάς του ήταν Τσάκαλος-κατά συνέπεια από το Τσάκαλος στο Τσακάλωφ η απόσταση ήταν ελάχιστη, καθώς μάλιστα ο νεαρός Αθανάσιος βρέθηκε στην ανάγκη να αναχωρήσει για τη Ρωσία -και συγκεκριμένα τη Μόσχα-, όπου ο πατέρας του εμπορεύεται γουναρικά.⁵⁵

Ο Αθανάσιος υπήρξε ο μόνος από τους τρεις πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας που έμα-

θε καλά γράμματα, καθώς φοίτησε στη Μαρουτσαία σχολή της πειρωτικής πρωτεύουσας και θεωρείται πιθανόν να είχε δάσκαλο τον σημαντικό λόγιο της εποχής Αθανάσιο Ψαλίδα. Στη νεανική του ζωή αναφέρονται, χωρίς ακριβή χρονολογική και πραγματολογική πλαισίωση, διάφορα επεισόδια, τα οποία

Αθανάσιος Τσακάλωφ

πάντως πρέπει να τοποθετηθούν στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με μαρτυρία του Σπ. Αραβαντινού, φέρεται ότι υπήρξε θύμα απαγωγής από τον γιο του Αλή πασά, Μουχτάρ πασά, από τα χέρια και τις ορέξεις του οποίου σώθηκε χάρις στη

Αθανάσιος Τσακάλωφ. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικόν Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 30.

⁵⁴ Αν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Ε'.

⁵⁵ Α.Π. Κουτσαλέζης, *Διαφέροντα και περίεργα*, σ. 223.

APEIRON/CORBIS.

**Τα Ηλύσια
Πεδία
στο Παρίσι,
19ος αιώνας.**

διάθεση ικανού ποσού χρημάτων αλλά και χάρις στη μεσολάβηση του ζαγορίτη, ισχυρού κοινοτικού άρχοντα, Αλέξη Νούτσου.⁵⁶ Μετά από αυτά όμως η οικογένειά του, όπως ήταν αναμενόμενο, τον φυγάδευσε στη Μόσχα, όπου ήδη βρισκόταν, όπως είπαμε, ο πατέρας του ως καλοστεκούμενος έμπορος γουναρικών.

Ο νεαρός Αθανάσιος συνέχισε τις σπουδές του στη Μόσχα, ενώ εκεί πρέπει να άλλαξε το επώνυμό του σε Τσακάλωφ, παίρνοντας ίσως τη γλωσσική μορφή που χρησιμοποιούσε ο πατέρας του. Αργότερα τον βρίσκουμε φοιτητή στο Παρίσι, όπου σπούδασε φυσικές επιστήμες. Πότε ακριβώς έγιναν όλα αυτά και πάλι δεν είναι χρονολογικά προσδιορισμένο· πάντως, είναι βέβαιο ότι το 1809 βρίσκεται στο Παρίσι, επειδή γνωρίζουμε ότι συμμετείχε στην ίδρυση της πολιτικο-φιλανθρωπικής εταιρείας με την ονομασία «Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον». Η ενέργεια αυτή του Τσακάλωφ –όπως άλλωστε και η μύηση του Ξάνθου στον τεκτονισμό– αποτελεί σημαντικό στοιχείο για

τις μετέπειτα εξελίξεις που θα οδηγήσουν στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας. Και τούτο επειδή το «Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον» έχει συνάφεια με τον γαλλικό τεκτονισμό, ενώ δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τα μέλη του έφεραν δακτυλίδι με τα αρχικά ΦΕΔΑ (= Φιλίας Ελληνικής Δεσμός Άλυτος), το οποίο, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, «παραπέμπει βέβαια στη μεταγενέστερη χρήση της λέξης φίλια, φίλος, φιλικός από την τελική οργάνωση: Εταιρεία των Φίλων/Φιλική Εταιρεία».⁵⁷

Περισσότερες πληροφορίες για τη διαμονή και τον χρόνο παραμονής του Τσακάλωφ στη γαλλική πρωτεύουσα δεν γνωρίζουμε, γνωρίζουμε όμως –χωρίς να είναι γνωστά τα ακριβή αίτια της επανόδου του– ότι το 1814 βρίσκεται στην Οδησό της Ρωσίας, όπου θα συναντηθεί με τους δύο άλλους πρωτεργάτες της ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας.

Έχουμε ήδη αναφέρει (βλ. εδώ τη βιογραφία του Εμμανουήλ Ξάνθου) ότι οι τρεις Έλληνες πατριώτες, πιθανότατα το καλοκαίρι του

⁵⁶ Στο *ίδιο*, σ. 223-224.
⁵⁷ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 11.

1814, ίδρυσαν τη Φιλική Εταιρεία, στην ίδρυση της οποίας οι τεκτονικές γνώσεις του Ξάνθου, η επαφή του Τσακάλωφ με ανάλογες κινήσεις στο Παρίσι και ο ενθουσιασμός του Σκουφά ενήργησαν συμπληρωματικά για τη σημαντική για τον ελληνισμό ανάδειξη και δράση της συνωμοτικής αυτής οργάνωσης, που ανέλαβε να προετοιμάσει και οδηγήσει τους Έλληνες προς την εθνική χειραφέτηση, χωρίς αναφορές στη βοήθεια κάποιας μεγάλης δύναμης αλλά με γνώση της ευρωπαϊκής πολιτικο-στρατιωτικής πραγματικότητας και πίστη στις γηγενείς ελληνικές δυνατότητες.

Είναι γεγονός ότι ένα είδος ιστοριογραφίας απασχολήθηκε πολύ με το να εντοπίσει ποιος από τους τρεις Έλληνες πατριώτες είχε πρώτος την ιδέα της ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας, πράγμα, βέβαια, που συνδέεται και με τις μετεπαναστικές αλλά και πολύ πιο πρόσφατες τοπικές φιλοδοξίες να αποδειχθεί ότι ο συγκεκριμένος τόπος, από τον οποίο προήλθε ο πρωτεργάτης της ίδρυσης, διαθέτει κάποια χαρακτηριστικά που δεν διαθέτουν οι άλλοι και βέβαια απαιτεί και ανάλογα οφέλη. Στον αντίποδα της προσέγγισης αυτής, η οποία άλλωστε καμιά σημασία ιδιαίτερα δεν έχει, βρίσκουμε εδώ την ευκαιρία να παραθέσουμε την οξυδερκή παρατήρηση του Βασίλη Παναγιωτόπουλου που επισημαίνει τούτα τα σημαντικά, κατά τη γνώμη μας:

«Τα βιογραφικά των τριών ιδρυτών έχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, όχι βέβαια γιατί φανερώνουν μεγάλες προσωπικές σταδιοδρομίες αλλά ακριβώς για το αντίθετο: γιατί δείχνουν ότι η ιδέα της εθνικής απελευθέρωσης είχε γίνει οικεία σε κοινωνικά στρώματα μεσαίας οι-

κονομικής εμβέλειας και κοινωνικού κύρους, τα οποία αποδείχθηκε μάλιστα ότι ήταν τα καταλληλότερα να ξεκινήσουν και να οργανώσουν μια εθνική επανάσταση. Πράγματι, το γεγονός ότι οι πρώτοι Φιλικοί δεν σχετίζονταν με τον ισχυρότερο τότε κρατικό-διοικητικό μηχανισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν ήταν δηλαδή στελέχη των εκκλησιαστικών ή των κοινοτικών θεσμών των ορθοδόξων, ο δε προσωπικός τους πλούτος, κυρίως για όσους ζούσαν στη διασπορά, δεν ήταν τόσοσ ώστε να τους δημιουργεί αξεπέραστες αναστολές, αποδείχθηκε ότι λειτούργησαν ως πλεονεκτήματα για την επαναστατική τους ενεργητικότητα».⁵⁸

Η Εταιρεία ανέλαβε να προετοιμάσει και οδηγήσει τους Έλληνες προς την εθνική χειραφέτηση, χωρίς αναφορές στη βοήθεια κάποιας μεγάλης δύναμης αλλά με γνώση της ευρωπαϊκής πολιτικο-στρατιωτικής πραγματικότητας και πίστη στις γηγενείς ελληνικές δυνατότητες

Οι τρεις, λοιπόν, Έλληνες ιδρύουν τη Φιλική Εταιρεία και στο πλαίσιο της συνωμοτικής δράσης τους ο Αθανάσιος Τσακάλωφ έλαβε τα αρχικά Α Β (γνωρίζουμε ήδη ότι ο Σκουφάς είχε λάβει τα αρχικά Α Γ και ο Ξάνθος τα Α Δ, αργότερα Α Θ). Έχουμε εξάλλου αναφέρει ότι το αμέσως επόμενο διάστημα από την ίδρυση της Εταιρείας οι τρεις άνδρες δεν έπραξαν κάτι το σημαντικό. Ο Σκουφάς και ο Ξάνθος είχαν άμεσες και πιεστικές βιοποριστικές ανάγκες, ενώ ο Αθανάσιος Τσακάλωφ δεν γνωρίζουμε να ασκεί κάποιο επάγγελμα και

φαίνεται πολύ πιθανό ότι ο πατέρας του, όντας εύπορος γουνέμπορος στη Μόσχα, πρέπει να φροντίζει και για τη συντήρηση του γιου του, που εξακολουθεί στη γραμμή των μακροχρόνιων σπουδών να μην ασχολείται με τίποτα το συγκεκριμένο. Πάντως, τον Οκτώβριο του 1814 ο Τσακάλωφ συνοδεύει τον Σκουφά στο ταξίδι της Μόσχας, που γι' αυτόν αποτελεί, άλλωστε, επιστροφή κοντά στην οικογένειά του, ενώ ο Ξάνθος από την Οδησό όπου βρισκόταν

⁵⁸ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 13-14.

Ο Φιλικός και αγωνιστής Αναγνωσταράς. Ελαιογραφία. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

θα κινήσει για την Κωνσταντινούπολη τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, όπου βρίσκεται η οικογένειά του. Έτσι ο Σκουφάς και ο Τσακάλωφ θα βρεθούν μαζί στη Μόσχα, όπου στην ουσία δεν ασκούν καμιά επαγγελματική δραστηριότητα -αφού, όπως γνωρίζουμε, τότε ακριβώς και ο Σκουφάς ανέστειλε κάθε ενασχόλησή του με το εμπόριο- αλλά αρχίζουν να εντείνουν τη δράση τους ως Φιλικοί.

Με άλλα λόγια εδώ τελειοποίησαν το τυπικό της κατάρτισης των μελών, που είχαν οι τρεις τους πρωτοσχεδιάσει στην Οδησσό, και οριστικοποίησαν το όνομα της Εταιρείας. Εδώ εξάλλου έκαναν και την πρώτη κατάρτιση, με τη μύηση στους σκοπούς της του σπουδαστή στο Παρίσι Γεωργίου Σέκερη, νεότερου αδελφού των μεγαλεμπόρων Παναγιώτη και Αθανασίου Σέκερη, εγκατεστημένων στην Κων-

σταντινούπολη και στην Οδησσό αντίστοιχα.

Εφεξής η δράση της Εταιρείας περιστρέφεται κυρίως γύρω από τις ενέργειες, τις πρωτοβουλίες και τη δράση του Νικ. Σκουφά και του Εμμ. Ξάνθου, όπως έχουμε την ευκαιρία να εκθέσουμε στα βιογραφικά που δημοσιεύονται εδώ. Αντίθετα, το όνομα του Τσακάλωφ δεν παρουσιάζεται πολύ συχνά, αναδεικνύοντας μία φυσιογνωμία πολύ χαμηλών τόνων, σύνεσης και ίσως συγκρατημένης διστακτικότητας. Όπως και να έχουν τα πράγματα, το 1816 ο Σκουφάς από τη Μόσχα θα επιστρέψει στην Οδησσό και από τα ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας θα παραμείνει στη ρωσική πρωτεύουσα μόνο ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, αλλά συντροφιά με ένα άλλο σημαντικό στέλεχος που είχε εν τω μεταξύ κατάρτιση, τον μεγαλέμπορο Αντώνιο Κομζόπουλο από τη Φιλιππούπολη, που είχε πάρει και τα αρχικά Α Ε.

Οι δύο τους έλαβαν μέρος στο επεισόδιο του Νικ. Γαλάτη, όταν ο τελευταίος έφθασε στη Μόσχα, κατευθυνόμενος προς την Πετρούπολη για τη συνάντηση με τον Ιω. Καποδίστρια. Εξάλλου, οι δύο Φιλικοί υποδέχθηκαν στη Μόσχα και τους γνωστούς μας οπλαρχηγούς Ι. Φαρμάκη, Ηλία Χρυσοσπάθη, Παναγιώτη Δημητρόπουλο καθώς και τον Αναγνώστη Παπαγεωργίου (Αναγνωσταρά), που εν τω μεταξύ κατάρτιμένοι από τον Σκουφά στην Οδησσό κατευθύνονταν και αυτοί προς την Πετρούπολη για να διεκδικήσουν τις αμοιβές τους για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει στον ρωσικό στρατό και εν συνεχεία να αναδειχθούν σε δραστήρια στελέχη της Εταιρείας.

Τον Αθανάσιο Τσακάλωφ ακολούθως θα τον συναντήσουμε και πάλι στην Οδησσό στις αρχές Ιουλίου 1817, όπου τον κάλεσε ο Νικόλαος Σκουφάς για να συσκεφθούν για το μέλλον της Φιλικής Εταιρείας. Στη σύσκεψη αυτή φαίνεται ότι κρίθηκε το μέλλον της Εταιρείας, καθώς ο Σκουφάς διαπίστωσε ότι το έως τότε έργο ήταν πενιχρό, ότι έπρεπε η έδρα της Εταιρείας να μεταφερθεί σε τουρκικό έδαφος και να αρχίσουν συστηματικές κατάρτισεις και γενικά καλύτερη οργάνωση του αγώνα. Όπως αναφέρει ο Εμμ. Ξάνθος στα *Απομνημονεύματά* του ο Τσακάλωφ αντέδρασε στα

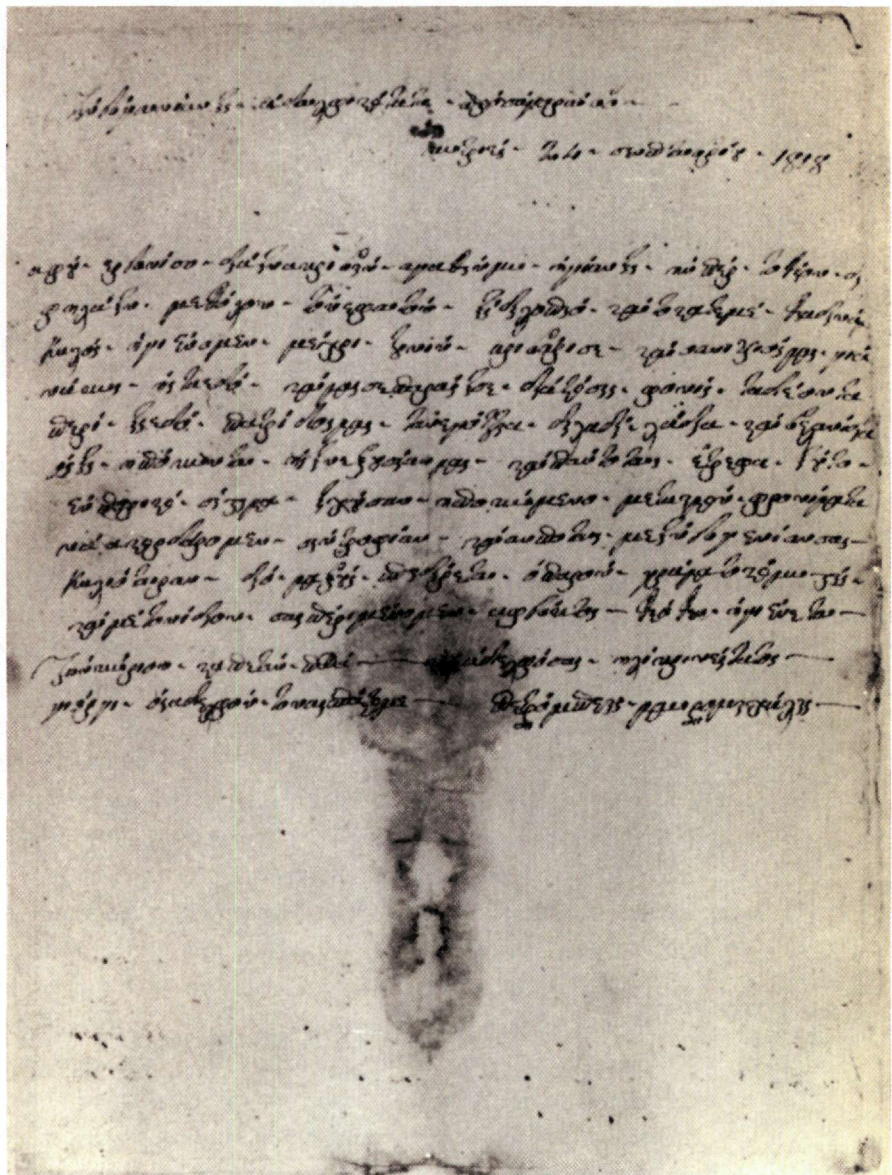
σχέδια αυτά του Σκουφά και μάλιστα έφθασε στο σημείο να ζητήσει ακόμα και την αναστολή της δράσης τους ή καλύτερα να σταματήσουν τις μυσίες και να διερευνήσουν πώς είναι τα πράγματα στη Ρούμελη και στον Μοριά. Ωστόσο, παράλληλα, συμφωνούσε ότι έπρεπε βασικά στελέχη της Εταιρείας να μετακινηθούν προς την Κωνσταντινούπολη για τον καλύτερο συντονισμό της δράσης τους.

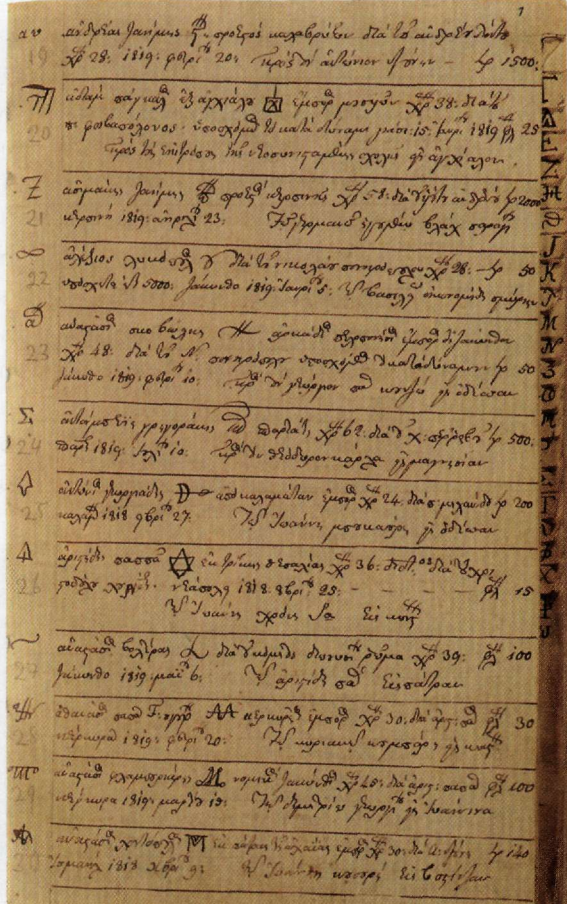
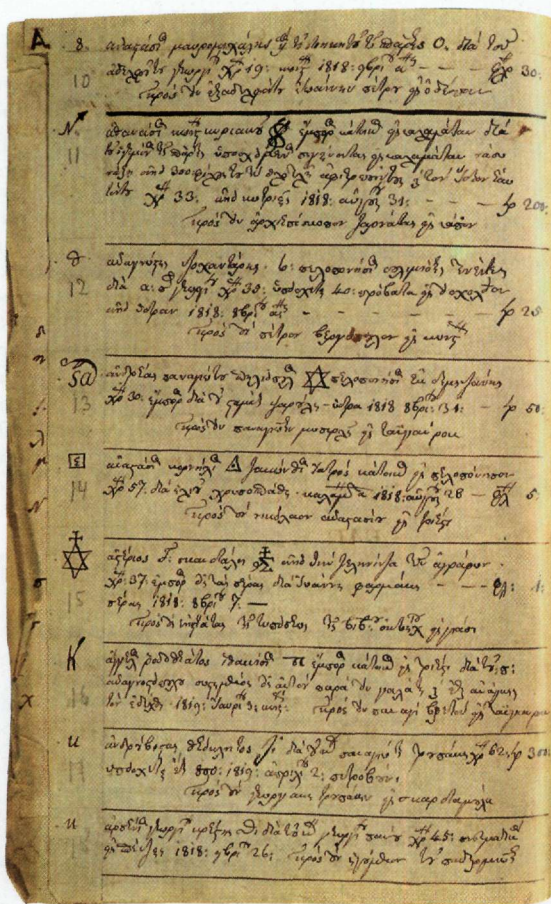
Στην εξέλιξη των πραγμάτων ο Τσακάλωφ θα εγκαταλείψει την Οδησό και θα κατευθυνθεί προς την Κωνσταντινούπολη, όπου θα φθάσει τον Οκτώβριο ή τον Δεκέμβριο του 1817 και θα επανασυνδεθεί με τον Εμμ. Ξάνθο, ο οποίος, όπως γνωρίζουμε βρισκόταν ήδη εκεί από καιρό μαζί με την οικογένειά του. Παραδίδεται μάλιστα η πληροφορία, ότι φιλοξενήθηκε στο σπίτι του Σκουφά. Μαζί με τον Τσακάλωφ θα ταξιδεύσουν ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος και ο Χριστόδουλος Λουριώτης, ενώ τον Απρίλιο του επομένου έτους (1818) θα φθάσει και ο Νικόλαος Σκουφάς, και έτσι όλος σχεδόν ο ηγετικός πυρήνας της Φιλικής Εταιρείας θα βρεθεί στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ο Ξάνθος, ο μόνος από τους τρεις ιδρυτές της Εταιρείας που άφησε γραπτά κατάλοιπα, μας παραδίδει ότι στον Τσακάλωφ, ως ειδήμονα της ρωσικής γλώσσας, έγινε αρχικά η πρόταση να μεταβεί στην Πετρούπολη και να προσπαθήσει αυτός να πείσει τον Ιωάννη Καποδίστρια να αναλάβει την ηγεσία της Εταιρείας αλλά ο, κατά τον Φιλίμονα,

«εκέμυθος, σκεπτικός πάντοτε και πάσαν επίδειξιν αποφεύγων» Τσακάλωφ αρνήθηκε, με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν οι διαδοχικές άκαρπες προσπάθειες του Νικ. Γαλάτη και του Εμμ. Ξάνθου. Ο Τσακάλωφ, εξάλλου, πάντα κατά τη μαρτυρία του Ξάνθου, δεν δέχθηκε να μεταβεί ούτε στις Μπλιές για να συναντήσει τον Άνθιμο Γαζή και να λάβει το συστατικό γράμμα, με το οποίο ήταν απαραίτητο να εφοδιασθεί όποιος θα έπαιρνε το δρόμο για την Πετρούπολη με τη δικαιολογία ότι «...προλαβόντως ων εκεί παρετηρήθη από τους τα σκαλώματα εκείνων των μερών Αρβανίτες του Αλή πασά φυλάττοντας».

**Επιστολή
Πετρόμπεη
Μαυρομικάλη
προς Αθαν.
Τσακάλωφ,
Κιτρίς, 24
Σεπτεμβρίου
1818.
Δημοσιεύεται
στο Αρχείο
Εμμανουήλ
Ξάνθου, Αθήνα,
Ιστορική και
Εθνολογική
Εταιρεία, τ. Α',
2002.**

Οι δύο πρώτες
σελίδες του
αλφαβητικού
καταλόγου
των Φιλικών.
Δημοσιεύεται
στο Μουσείο της
Φιλικής Εταιρείας,
Αθήνα, Ίδρυμα
Ελληνικού
Πολιτισμού,
1994, σ. 114.

Πιθανώς στην αναφορά αυτή γίνεται υπό-
μνηση κάποιου παλαιού ταξιδιού του Τσακά-
λωφ στη Θεσσαλία.⁵⁹

Παρά τα γραφόμενα του Ξάνθου για την
άρνηση του Τσακάλωφ να κινηθεί για το Πή-
λιο και τον Άνθιμο Γαζή είναι διαπιστωμένο
ότι τελικά μετά την άφιξή του στην Κωνστα-
ντινούπολη και τις συσκέψεις με τα άλλα μέ-
λη της Φιλικής Εταιρείας που είναι ευνόητο
ότι έλαβαν χώρα, ο Τσακάλωφ την άνοιξη του
1818 θα ταξιδέψει στο Πήλιο και συγκεκρι-
μένα στις Μηλιές, όπου θα συναντήσει τον
Άνθιμο Γαζή και θα ανταλλάξουν ιδέες για τη
Φιλική Εταιρεία. Από εκεί ο Τσακάλωφ πή-
ρε το δρόμο για τη Σμύρνη και μάλιστα από
τα μέρη αυτά θα γράψει προς τον Εμμ. Ξάν-
θο τέσσερις επιστολές.⁶⁰ Από τις επιστολές αυ-
τές αντλούμε αρκετά στοιχεία για τις κινήσεις
του καθώς και το όνομα του Δημητρίου Μαρ-
γαρίτη, στο σπίτι του οποίου ο Τσακάλωφ διέ-

μεινε στο διάστημα της παραμονής του στην
πρωτεύουσα της Ιωνίας.

Λίγες μέρες πριν από τον θάνατο του Νικο-
λάου Σκουφά (31 Ιουλίου 1818) ο Αθανάσιος
Τσακάλωφ θα επιστρέψει στην Κωνσταντι-
νούπολη και θα παραστεί στην οδυνηρή στιγ-
μή του οριστικού αποχαιρετισμού του ενός από
τους τρεις πρωταγωνιστές της Οδησού του
1814. Εφεξής τον ηγετικό πυρήνα της Εται-
ρείας θα αποτελέσουν οι Εμμανουήλ Ξάνθος,
Αθανάσιος Τσακάλωφ και Παναγιώτης Ανα-
γνωστόπουλος, τους οποίους βέβαια θα συν-
δράμει με κάθε τρόπο ο Παναγιώτης Σέκερης.
Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι εί-
ναι πολύ ενδιαφέροντα τα στοιχεία τα οποία
καταχωρίζονται σε κατάστιχο του Π. Σέκερη,
στο οποίο καταγράφονται, ανάμεσα στα άλλα,
και τα ποσά που ο φιλογενής έμπορος κατα-
βάλλει σε διάφορους Φιλικούς, ανάμεσά τους
βέβαια και ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, για τον

⁵⁹ Τ. Αθ.
Γριτσόπουλος,
Φιλικά Κείμενα,
σ. 68.

⁶⁰ Αρχείο
Εμμανουήλ
Ξάνθου, τ. Α',
σ. 8, 10-14.

οποίο υπάρχουν αρκετές καταχωρίσεις για τα έτη 1818 και 1819, δηλαδή ακόμη και όταν αυτός βρίσκεται πλέον στην Πίζα.⁶¹

Όπως έχει παρατηρηθεί από την άνοιξη έως το φθινόπωρο (Σεπτέμβριος) του 1818 παρατηρείται μία υποπερίοδος αξιόλογης δράσης της Εταιρείας.⁶² Σημειώσαμε ήδη τα ταξίδια του Τσακάλωφ στο Πήλιο και τη Σμύρνη, τη μύση του Παναγιώτη Σέκερη στην Κωνσταντινούπολη και έχουμε αναφέρει (βλ. εδώ βιογραφία) την οργάνωση του συστήματος των «αποστόλων» και τις περιόδους τους σε πολλά σημεία του ελλαδικού χώρου για την καλύτερη οργάνωση και τον συντονισμό της δράσης της Φιλικής Εταιρείας. Στη γραμμή αυτή επίσης θα αναληφθεί και η προσπάθεια να πεισθεί να αναλάβει την ηγεσία της Εταιρείας ο Ιωάννης Καποδίστριας, προσπάθεια που είχε ως κύριο εκφραστή της τον Εμμανουήλ Ξάνθο. Γνωρίζουμε όμως ότι πριν από την προσπάθεια αυτή είχε προηγηθεί εκείνη του Νικόλαου Γαλάτη το 1816, τη δράση του οποίου ακροθιγώς θίξαμε στα βιογραφικά του Ξάνθου.

Ωστόσο, η περίπτωση του Νικόλαου Γαλάτη, με τις ανεξήγητες, για τα περισσότερα μέλη της Εταιρείας, πράξεις του έχει φθάσει σε οριακό σημείο, καθώς βρισκόταν ιδεολογικά και πρακτικά έξω από τον οργανωτικό σχεδιασμό των επικεφαλής της Εταιρείας. Ο Γαλάτης φανταζόταν την Εταιρεία, όπως παρατηρεί και πάλι ο Βασ. Παναγιωτόπουλος, ως μια πολιτιστική Εταιρεία, όπως η «Φιλόμουσος Εταιρεία» των Αθηνών ή της Βιέννης, η δράση της οποίας θα προετοίμαζε την πολιτική αλλαγή, που θα πραγματοποιούνταν όμως με τη βοήθεια των όπλων μιας μεγάλης ευρωπαϊκής δύναμης.⁶³

Είχαμε την ευκαιρία να επισημάνουμε και σε άλλο σημείο ότι αυτό το σχήμα ήταν πλέον έξω από την πολιτική και τα σχέδια της

Φιλικής Εταιρείας και κατά συνέπεια ήταν αναμενόμενο, μετά από την πρόσκληση του Γαλάτη το 1818 στην Κωνσταντινούπολη και την κατανόηση των αντιλήψεών του, αυτός να θεωρηθεί πολύ επικίνδυνος για την Εταιρεία σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που να αποφασισθεί ο θάνατός του.

Στην υλοποίηση του σχεδίου της φυσικής εξόντωσης του Νικ. Γαλάτη ο Αθανάσιος Τσακάλωφ φαίνεται ότι έπαιξε καθοριστικό ρόλο, όπως καταδεικνύει η εξέλιξη των πραγμάτων. Συγκεκριμένα, με το πρόσχημα των αποστολών σε διάφορα μέρη του ελληνικού χώρου που ανέλαβαν διάφορα στελέχη της Εταιρείας, όπως αναφέραμε, ο Γαλάτης θα πεισθεί να

Η Λάγια της Μάνης σε σύγχρονη φωτογραφική απεικόνιση.

ακολουθήσει τον Τσακάλωφ στο συνωμοτικό ταξίδι προς τα μέρη της Πελοποννήσου και ειδικότερα στο ταξίδι προς τη Μάνη.

Πράγματι, το συγκεκριμένο ταξίδι θα αρχίσει στις αρχές του Δεκεμβρίου 1818 -διαθέτουμε δύο επιστολές του Παναγ. Σέκερη, της 5ης και 7ης Δεκεμβρίου 1818 αντίστοιχα,⁶⁴ από τις οποίες εμφανίζεται ότι ο Τσακάλωφ έχει κιάλας αναχωρήσει από την Πόλη και για τον Γαλάτη θα έχει την οριστική κατάληξή του στις αρχές Φεβρουαρίου 1819 στην Ερμιονίδα, όπου θα δολοφονηθεί από

⁶¹ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 16 κ.εξ.

⁶² Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 23.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 20.

⁶⁴ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 27-28.

Ο Παναγ. Σέκερνης ενισχύει τη δραστηριότητα του Αθ. Τσακάλωφ

Ύδρα

Κύριε Αθανάσιε Τσακάλωφ, σε γλυκοασπάζομαι

Κωνσταντινούπολις τη 5 Χμβρίου 1818

Ελυπήθην μεγάλως διότι δεν σας είδα εις την ώρα του μισευμού σας. Εύχομαι εις Κύριον να σας χαρίση ευτυχισμένον ταξίδι και ν' ανταμωθώμεν κατά την επιθυμίαν μας. Η παρούσα μου θέλει σας εγχειρισθή παρά του αυτόσε κυρίου Π. Μπελλοπούλου γαμβρού μου βουλωμένη. Δεν σας συστήνω εις αυτόν με ξεχωριστήν μου γραφήν, και επειδή αυτός με αγαπά έχει την ιδίαν δύναμιν και η παρούσα μου να τον κάμπ να σας δεχθή ως άλλον εμένα. Εάν λάβετε χρείαν μετρητών ζητήσατέ του έως γρόσια χίλια και σας τα δίδει, δώσατέ του όμως απόδειξιν ως η τάξις.

Π.Σ.

Πηγή: Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερνη*, Αθήναι 1967, σ. 27

τον επίσης συμμετόχο στο ταξίδι αυτό Παναγιώτη Δημητρόπουλο. Λεπτομέρειες για τη δολοφονία του Γαλάτη παραδίδονται αρκετές, με τις οποίες επιχειρείται να γίνει ακριβής παράσταση του γεγονότος: πώς χτυπήθηκε ο Γαλάτης, πώς προσπάθησε να αντιδράσει, τι έκανε τη δεδομένη στιγμή ο Τσακάλωφ, πράγματα, άλλωστε, τα οποία είναι αναμενόμενα, όταν μάλιστα προσδιορίζουν ένα είδος εκκαθάρισης λογαριασμών στο εσωτερικό μιας συνωμοτικής οργάνωσης όπως η Φιλική Εταιρεία. Πέρα όμως από όλα αυτά που συνέβησαν όπως συνέβησαν, το γεγονός είναι -και η δολοφονία του Γαλάτη το αποδεικνύει περίτρανα- ότι η Εταιρεία, όπως παρατηρεί και ο Βασ. Παναγιωτόπουλος, «κράτησε τον αρχικό αυστηρό της χαρακτήρα των μεγάλων πατριωτικών ιδανικών, που συνεχώς καλλιεργούσαν το πνεύμα της θυσίας και που στάθην-

κε απαραίτητο συστατικό της παράτολμης επαναστατικής εκτίναξης... ελευθεριότητες τύπου Γαλάτη δεν είχαν θέση στο σκληρό παιχνίδι της επαναστατικής συνωμοσίας».⁶⁵

Από τα γράμματα του Παναγ. Σέκερνη, που μόλις αναφέρθηκαν, φαίνεται η ιδιαίτερη εκτίμηση που τρέφει αυτός για τον Τσακάλωφ, καθώς και η σημασία που έχει για την επιτυχία των σκοπών της Φιλικής Εταιρείας («να δώσετε ακρόασιν εις τους λογισμούς του... να τον φυλάξετε ως κόρην οφθαλμού»), ενώ η ανησυχία του Σέκερνη για την τύχη του Τσακάλωφ κορυφώνεται σε δύο άλλες επιστολές του της ίδιας μέρας (10η Φεβρουαρίου 1819) προς τον Γκίκα Γκιώνη και τον Παναγιώτη Μπελλόπουλο αντίστοιχα, επειδή, όπως γράφει στην πρώτη, «Εκ φήμης εμάθαμεν ότι εδολοφονήθη ο Αθανάσιος Τσακάλωφ εις την αντίκρυ σας στερεάν. Μεγάλην λύπην επροξένησεν εις όλους τους ενταύθα ευρισκομένους... Άμποτες να μην είναι αληθινόν και να μας χαροποιήσετε με πρώτον ότι είναι έξω κινδύνου».⁶⁶

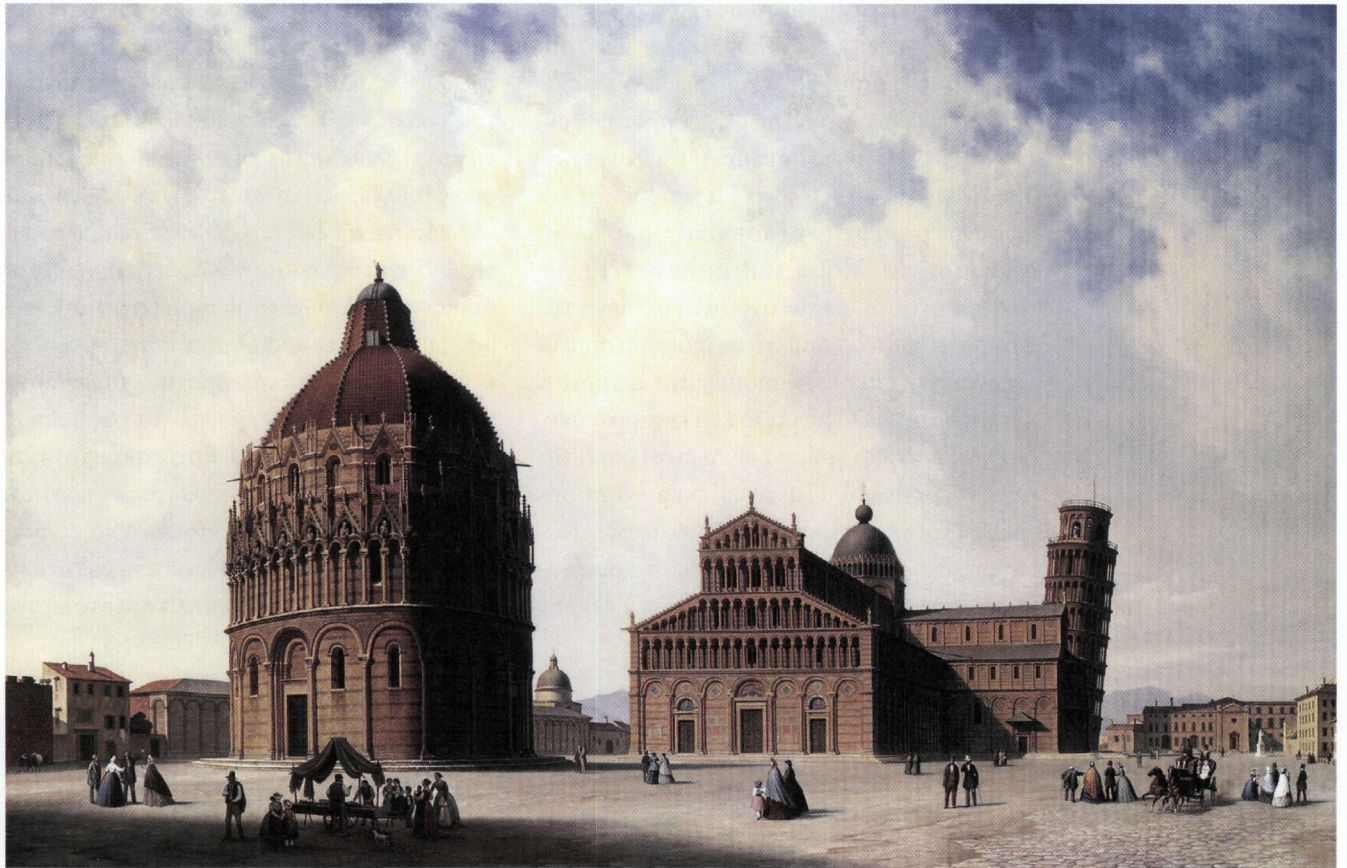
Πράγματι, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ δεν δολοφονήθηκε, αλλά αφού έλαβε μέρος στη δολοφονία του Γαλάτη συνεχίζει το ταξίδι της συνωμοτικής δράσης. Έχουμε κάποιες πληροφορίες ότι μετά το επεισόδιο Γαλάτη, βρέθηκε στις Σπέτσες, στην Ύδρα και αργότερα στη Μάνη, αλλά και στην Καλαμάτα, πριν πάρει τον δρόμο για την Ιταλία, και συγκεκριμένα την Πίζα, όπου θα βρεθεί την άνοιξη του 1819. Μάλιστα, όπως μας πληροφορεί άλλη επιστολή του Σέκερνη της 14ης Μαρτίου 1819, ο ίδιος ο Τσακάλωφ έγραψε στον φίλο του, από τη Βενετία, δύο επιστολές στις 6 και 9 Φεβρουαρίου 1819 αντίστοιχα, οι οποίες για τον Σέκερνη σηματοδοτούν παράλληλα και τη διάψευση της φημολογίας για τη δόθεν δολοφονία του Τσακάλωφ στην Πελοπόννησο.⁶⁷

Η μετακίνηση αυτή του Τσακάλωφ σημειώνεται και σε επιστολή του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου (υπό το ψευδώνυμο Αναστάσιος Ιωάννου), ο οποίος γράφοντας προς τον Εμμ. Ξάνθο από το Ιάσιο στις 7 Μαΐου 1819 σημειώνει: «... με λέγει [ο Παναγιώτης Σέκερνης] ότι ο αβ [= Αθ. Τσακάλωφ] απέρασεν εις

⁶⁵ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ.22.

⁶⁶ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 29-30.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 31.

Άποψη της Πίζας, έργο του Hubert Sattler, 1864.

Τριέστιον και εκείθεν τον ετράβιξαν έως τρεις [χιλιάδες] γρόσια as και επλήρωσεν». Εξάλλου και ο ίδιος ο Εμμ. Ξάνθος στα *Απομνημονεύματά* του θεωρεί την απομάκρυνση του Τσακάλωφ επιβεβλημένη, λόγω ακριβώς της δολοφονίας του Νικ. Γαλάτη, και προς αυτή την κατεύθυνση πίεσε και ο ηγεμόνας της Μάνης Πετρόμπενς Μαυρομικάλης «προς αποφυγήν ενδεχομένων κινδύνων, ως εκ της ανακαλύψεως ότι οι φονείς κατέφυγον εκεί και της μελετωμένης επανάστασεως...».⁶⁸

Μέσω Τεργέστης, λοιπόν, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ θα φθάσει στην Τοσκάνη και συγκεκριμένα στην Πίζα, όπου θα έλθει σε επαφή και θα μυήσει στην Εταιρεία σημαντικές προσωπικότητες, όπως τον Ιγνάτιο, μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Κωστάκη Καρατζά, γιο του ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Ιωάννη Καρατζά.

Στο σημείο αυτό, ο Νικόλαος Υψηλάντης αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του που ακο-

λουθεί και ο Ιω. Φιλήμονας στο *Δοκίμιό* του για τη Φιλική Εταιρεία, ότι ο Τσακάλωφ διέλυσε μια άλλη Εταιρεία που είχε ιδρύσει ο γνωστός Φιλικός και μετέπειτα αγωνιστής Ηλίας Χρυσοσπάθης.⁶⁹ Η πληροφορία αυτή, παρά τις λεπτομέρειες που παραθέτει ο Υψηλάντης, δεν διασταυρώνεται από καμιά άλλη πηγή, ενώ και η εν γένει δράση του Χρυσοσπάθη δεν φαίνεται να την αιτιολογεί.

Ο Αθανάσιος Τσακάλωφ παρέμεινε στην Ιταλία σχεδόν επί δύο χρόνια, αλλά δεν έχουμε πληροφορίες ότι έπραξε κάτι το σημαντικό. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι έκανε κάποιες περιοδείες στις ιταλικές πόλεις, όπως π.χ. στο κοντινό στην Πίζα Λιβόρνο, όπου τον βρισκόμαστε στις 19 Ιουλίου 1819 να δανείζεται 100 ισπανικά τάλληρα, υπογράφοντας τη σχετική απόδειξη σε βάρος τού πάντα πρόθυμου να ενισχύσει το έργο της Φιλικής Εταιρείας Παναγιώτη Σέκερη, υπογράφοντας μάλιστα με το πρώτο όνομά του Αθανάσιος Φόρου.⁷⁰

⁶⁸ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 38.

⁶⁹ Ν. Υψηλάντης, *Απομνημονεύματα*, σ. 131 κ.εξ. και Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 1, σ. 40.

⁷⁰ Αναστ. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Ε', σ. 103.

Στις 13 Αυγούστου του ίδιου έτους ο Τσακάλωφ θα λάβει επιστολή του Παναγ. Σέκερη, με την οποία αυτός τον ενημέρωσε για τις κινήσεις των άλλων συντρόφων (Εμμ. Ξάνθου, Παναγ. Αναγνωστόπουλου: ο πρώτος ετοιμαζόταν για το ταξίδι της Πετρούπολης και τη συνάντηση με τον Καποδίστρια, ο άλλος δρούσε στη Μολδοβλαχία), βεβαιώνοντας, με τον τρόπο αυτό, ότι τα ανώτατα στελέχη της Εταιρείας διασκορπισμένα σε διάφορα σημεία ενεργούσαν υπέρ των σκοπών της Εταιρείας ανεξάρτητα, αλλά με βάση ένα κεντρικό σχεδιασμό. Στο ίδιο γράμμα είναι ενδεικτική της συνεισφοράς του Παναγ. Σέκερη η παρότρυνσή του στον Αθανάσιο Τσακάλωφ: «Κάμε του λόγου σου κουράγιο και οικονομία, γιατί μέχρι της ώρας ταύτης άλλον ένα Σέκερη

δεν απήντησα. Θυμήσου πόσα εβγίκαν από εμένα και κρίνε αν είμαι εις κατάσταση να ανθέξω». Φυσικά και η οικονομική κατάσταση του Τσακάλωφ δεν είναι καθόλου καλή, γι' αυτό και πάλι ο καλός Σέκερης είναι έτοιμος, όπως του γράφει, να του στείλει 1000 γρόσια: «Ο Μαρτάκης [=Τσακάλωφ] καταταλανίζεται διά την υστέρησιν των αναγκαίων, του οποίου σου είπα πως του έγγραφα να μου τραβήξη ή να του εμβάσω γρόσια χίλια».⁷¹

Οι επόμενες, αποσπασματικές οπωσδήποτε, πληροφορίες που έχουμε για τον Τσακάλωφ είναι ένα γράμμα του πατέρα του της 12ης Σεπτεμβρίου 1819, ο οποίος γράφει προς τον Ξάνθο, καθώς αυτός ετοιμάζεται να κινήσει προς τη Μόσχα κατευθυνόμενος προς την Πετρούπολη, ενώ από μία άλλη επιστολή του

71. Σέκερης προς Αναγνωστόπουλο, επιστολή της 1 Νοεμβρίου 1819 στο Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 52.

Οι 21 σημαντικότεροι μυητές (από δέκα μύσεις και πάνω)

Όνομα	Επάγγελμα	Τόπος καταγωγής	Τόπος μύσης	Χρονολογία	Μυητής	Αριθμός μελών που μύηθηκαν
Αναγνωσταράς	Στρατιωτικός	Πελοπόννησος	Οδησός	1817	Ν. Σκουφάς	49
Γ. Δικαίος	Κληρικός	Πελοπόννησος	Κων/πολη	1818	Π. Αναγνωστόπουλος	36
Ν. Καλύβας	Ιατρός	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	1819	Ι. Ασημακόπουλος	31
Α. Παπιάς	Δάσκαλος	Θεσσαλία	Ιταλία	1818		30
Κ. Πεντεδέκας	Έμπορος	Ήπειρος	Μόσχα	1816	Ν. Γαλάτης	25
Σ. Χαχαμάκης	Έμπορος	Κων/πολη	Οδησός	1817	Ν. Σκουφάς	23
Α. Στρατηγόπουλος	Έμπορος	Σμύρνη	Οδησός	1820		23
Π. Αναγνωστόπουλος	Έμπορος	Πελοπόννησος	Οδησός	1815	Ν. Σκουφάς	18
Ν. Παμπούκης	Δάσκαλος	Πελοπόννησος	Ύδρα	1818	Αναγνωσταράς	18
Α. Τσουνίς	Έμπορος	Πελοπόννησος	Οδησός	1818		17
Η. Χρυσοσπάθης	Στρατιωτικός	Πελοπόννησος	Οδησός	1817	Ν. Σκουφάς	17
Ν. Σκουφάς	Έμπορος	Ήπειρος	Οδησός	1814		16
Π. Αρβάλης	Έμπορος	Πελοπόννησος	Κων/πολη	1818		15
Π. Αθανασίου	Έμπορος	Πελοπόννησος	Κων/πολη	1818	Α. Τσακάλωφ	13
Γ. Γάτσος	Έμπορος	Ήπειρος	Μόσχα	1817	Α. Κομιζόπουλος	12
Α. Πελοπίδας	Έμπορος	Ήπειρος	Κων/πολη	1818	Γ. Δικαίος	12
Σ. Αρβανιτάκης	Έμπορος	Ζάκυνθος	Γαλάτσι	1820	Ν. Μουζάκης	12
Δ. Παμπούκης	Κληρικός	Πελοπόννησος	Πελοπόννησος	1819	Ν. Παμπούκης	11
Θ. Κολοκοτρώνης	Στρατιωτικός	Πελοπόννησος	Ζάκυνθος	1818	Αναγνωσταράς	11
Δ. Πελοπίδας	Έμπορος	Πελοπόννησος	Οδησός	1820		10
Ι. Κιάδος	Ιατρός	Κύθηρα	Ύδρα	1820		10

Πηγή: Γεώργ. Φράγκος, «Φιλική Εταιρεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΑ', σ. 430

Αντώνιου Κομιζόπουλου της 7ης Οκτωβρίου 1819, πάλι προς τον Ξάνθο, κερδίζουμε ένα από τα ψευδώνυμα του Τσακάλωφ (Αναστάσιος Βασιλείου) αλλά και την πληροφορία ότι δεν έχει ειδήσεις του από την Ιταλία. Μία ακόμη σημαντική επιστολή του Παναγιώτη Σέκερη αποστέλλεται προς τον Αθανάσιο Τσακάλωφ στις 12 Δεκεμβρίου 1819 με προορισμό το Λιβόρνο.⁷² Στην τελευταία επιστολή του ο Σέκερης αναφέρει ότι ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος, χωρίς να «ήτο δίκαιον» βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, ενώ αναφέρεται και σε μια ολόκληρη σειρά πληροφοριών σχετικά με τις κινήσεις διαφόρων προσώπων της Φιλικής Εταιρείας. Πληροφορούμαστε έτσι ότι ο Αθαν. Τσακάλωφ υπήρξε ο ενδιάμεσος ώστε να γνωρίσει ο Παναγ. Σέκερης τον Αλ. Μαυροκορδάτο, προς τον οποίο απευθύνει και δύο επιστολές του.

Πολύ γρήγορα (Απρίλιος 1820) εξάλλου θα φθάσει στην Πίζα από τις Ηγεμονίες και ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος και κατά συνέπεια δύο από τα ηγετικά στελέχη της Εταιρείας θα βρεθούν μαζί για ένα διάστημα. Για τη δράση τους στον κύκλο των σημαντικών Ελλήνων της Πίζας δεν είναι γνωστά πολλά πράγματα, ενώ ο Φιλίμων τους φέρει να είναι αντίθετοι στην ανάληψη της αρχηγίας της Εταιρείας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη.⁷³ Όπως και να έχουν τα πράγματα όμως, είναι γεγονός ότι παραμένοντας στην Ιταλία βρίσκονται κάπως μακριά από το κέντρο των εξελίξεων που αυτή την εποχή σημειώνονται στη Ρωσία, αρχικά με την πρόταση στον Καποδίστρια και την άρνησή του να αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εται-

ρείας, και την αποδοχή εν συνεχεία από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη της αρχηγίας.

Ωστόσο, παρατηρώντας λίγο πιο προσεκτικά τα γραπτά του Εμμ. Ξάνθου αποκομίζουμε τη βεβαιότητα ότι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο υπάρχει μια συνεχής επικοινωνία μεταξύ των ανωτάτων στελεχών της Εταιρείας. Προς αυτή την κατεύθυνση είναι αποκαλυπτικές δύο επιστολές των πρωταγωνισ-

τών: η μία είναι του Παναγιώτη Σέκερη από την Κωνσταντινούπολη προς τον Εμμ. Ξάνθο, από την οποία κερδίζουμε και ένα ακόμη ψευδώνυμο του Τσακάλωφ (Μαρτάκης) αλλά και τη σπουδαία πληροφορία ότι ο Ξάνθος αλληλογραφεί με τον Τσακάλωφ μέσω του Σέκερη.⁷⁴ Την άλλη επιστολή υπογράφει ο Αντώνιος Κομιζόπουλος στις 12 Μαρτίου 1820 από τη Μόσχα και την απευθύνει και πάλι προς τον Ξάν-

θο, που δίνει τη δική του μάχη στην Πετρούπολη, αναζητώντας επίμονα τον μελλοντικό αρχηγό της Εταιρείας. Αλλά ο ίδιος ο Αντ. Κομιζόπουλος αποστέλλει από τη Μόσχα και άλλη επιστολή μετά από τρεις ημέρες (15 Μαρτίου 1820) και πάλι προς τον Ξάνθο,⁷⁵ από την οποία πληροφορούμαστε και ένα άλλο ψευδώνυμο του Τσακάλωφ (Αγγελής Βοστανλής) αλλά και πιο σημαντικά πράγματα: δηλαδή ότι ο Τσακάλωφ μάλλον δεν έβλεπε με καλό μάτι την ανάληψη της αρχηγίας της Εταιρείας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη: «...από την απόκρισιν οπού μας λέγεται ότι τους έκαμεν ο Ευεργετικός [Ιω. Καποδίστριας], συμπερένωμεν την κρυφότητά του, όμως όλον δεν απελπιζώμεθα εις το

**Ο Αντώνιος Κομιζόπουλος
είναι εκείνος που
βρίσκεται πιο κοντά
στον Τσακάλωφ, αφού σε
κάθε επιστολή του
θα αναφερθεί
σε εκείνον ανησυχώντας
για τη σιωπή του
είτε ενδιαφερόμενος
για τις πράξεις και
τις σκέψεις του
ως στελέχους
της Ανωτάτης Αρχής**

⁷² Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 55-56.

⁷³ Ι. Φιλίμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν*, σ. 273.

⁷⁴ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Β', σ. 38

⁷⁵ Στο *ίδιο*, τ. Β', σ. 65-67.

Η σημαία που ύψωσε ο Γεώργιος Σισίνης στην Ήλιδα το 1821 και η οποία φέρει τα σύμβολα του εφοδιαστικού των ιερέων της Φιλικής Εταιρείας. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικό Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 29.

να συνενεύσῃ, μ' όλον τούτο σας λέγωμεν, αν εις όλην την αυτού διατριβήν σας ιδίται ότι αδύνατον να στέρξῃ να συνεργίσῃ και μήτε ελπίς μένει, τότε ἀδελφέ ἀφευκτα πρέπει να ἔλθῃς ἐδώ, διὰ να ομηλήσωμεν και σκευθώμεν τι πρέπει να ακολουθήσωμεν, ὅτι η ἀπόφασίς μας εἶναι στερεά να μὴν παρατιθώμεν ἀπὸ τα δίκαιά μας». Γενικά μπορούμε να ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Ἀντώνιος Κομιζόπουλος εἶναι ἐκεῖνος που βρίσκεται πιο κοντά στον Τσακάλωφ, ἀφοῦ σε κάθε ἐπιστολή του θα ἀναφερθεῖ σε ἐκεῖνον εἴτε ὡς παραλήπτη κάποιας ἐπιστολής του εἴτε ἀνπουχώντας για τὴ σιωπή του εἴτε ἐνδιαφερόμενος για τὴ πράξις και τὴ σκέψις του ὡς στελέχους τῆς Ἀνωτάτης Ἀρχῆς.⁷⁶ Ἄλλωστε αὐτὸ το ὁμολογεῖ και ὁ ἴδιος σε ἐπιστολή του τῆς 1ης Ἀπριλίου 1820 πρὸς τον Ξάνθο που βρίσκεται στην Περτρούπολη: «ἀδελφέ... τὴ ἀληθεία σε λέγω,

ὅτι ὁ Μαρτάκης [Ἀθ. Τσακάλωφ] και συ εἶσαι ὁ πλέον πλῆσιόν μου...».⁷⁷

Ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει κιάλας, δὲν γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες για τὴ δράση του Ἀθανασίου Τσακάλωφ στην Ἰταλία και συγκεκριμένα στην Πίζα. Ὡστόσο, με τὴν ἐκδοσὴ του Ἀρχείου Ξάνθου ἀπὸ τὴν Ἱστορικὴ και Ἐθνολογικὴ Εταιρεία τῆς Ἑλλάδος τα τελευταία χρόνια, στο ὁποῖο πολλές φορές ἔχουμε καταφύγει για τὴς ἀνάγκες των βιογραφιῶν αὐτοῦ του τόμου, κάποια νέα στοιχεία ἤλθαν στην ἐπιφάνεια. Ἐτσι ἀπὸ ἐπιστολή και πάλι του Ἀντ. Κομιζόπουλου τῆς 15ης Ἀπριλίου 1820 ἀπὸ τὴ Μόσχα πρὸς τον Ἐμμ. Ξάνθο, ἔχουμε τὴν ευκαιρία να πληροφορηθῶμε τα παρακάτω στοιχεία για τὴ δράση του Τσακάλωφ: «Ἡ στενὴ φιλία τὴν ὁποία ἔχετε με τους αὐτοῦ ἐλθόντες ἀρχοντες με ευφραίνει, και μάλλον, ὅτι αὐτοῖ εἶ-

⁷⁶ *Ἀρχεῖο Ἐμμανουὴλ Ξάνθου*, τ. Β', σ. 68-69, 71-73, 77-79.

⁷⁷ Στο ἴδιο, τ. Β', σ. 87.

ναι μέλη της εταιρείας, φαίνεται ο Μαρτάκης έκαμε πολλές καλές σπεκουλάτζαις, πλην άπορον πώς δεν γράφει το περί των έργων του...». ⁷⁸ Τον Μάιο του 1820, όπως γνωρίζουμε και πάλι από γράμματα προς τον Ξάνθο (από αυτά κερδίζουμε επιπλέον και άλλα δύο ψευδώνυμα του Τσακάλωφ, «Βασιλίδης» και «Α. Ρ.»), ο Τσακάλωφ βρίσκεται ακόμα στην Ιταλία και έχει έλθει σε επαφή με τον Γεώργιο Σταύρου (Βιέννη) και τον Μοσπινιώτη του Λιβόρνου αλλά γενικά δεν έχει αποκαταστήσει στενή επαφή με τους συντρόφους της Ανατολής. ⁷⁹ Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι σε τρεις επιστολές που στέλνει ο Αντώνιος Κομιζόπουλος τον Μάιο και τον Ιούνιο, όταν φθάσει στο σημείο να κάνει λόγο για τον Μαρτάκη [= Αθ. Τσακάλωφ] σημειώνει πανομοιότυπα: «από τον Μαρτάκην ούτε φωνή ούτε ακρόασις».

Ωστόσο, μόλις τα γεγονότα οδηγούν προς περισσότερο αποφασιστικές ενέργειες και στην ουσία μετά την ανάληψη της αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο Αθαν. Τσακάλωφ και ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος θα ειδοποιηθούν να μετακινηθούν προς τις Ηγεμονίες. Είναι η εποχή (αρχές Οκτωβρίου 1820) που έλαβαν χώρα οι αποφασιστικές συσκέψεις στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας, που θα οδηγήσουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, και παρά την αρχική σύγχυση που επικράτησε, στην έναρξη της Επανάστασης. Μετά από τις συσκέψεις αυτές ο Ξάνθος θα ειδοποιήσει τον Αναγνωστόπουλο και τον Τσακάλωφ να κινηθούν προς το Κιονόβι. Ωστόσο, από τους δύο πρωταγωνιστές ο πρώτος θα καταφέρει να φθάσει μόνο στο Βουκουρέστι στα τέλη του Δεκεμβρίου 1820, ενώ ο Τσακάλωφ δεν θα μπορέσει να φθάσει ούτε στην πρωτεύουσα της Βλαχίας, επειδή, σύμφωνα με κάποιες πηγές, αρρώστησε άσχημα και αναγκάστηκε να παραμείνει για πολλές μέρες στη Βιέννη. ⁸⁰

Οι πηγές που αναφέραμε λίγο πριν δεν είναι παρά μία εκτενής επιστολή της 15 Ιανουαρίου 1821 που γράφει ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος από το Βουκουρέστι προς τον Εμμ.

Η συγκέντρωση των Φιλικών στο Ισμαήλιο

Τω κυρίω Εμμανουήλ Ν. Ξάνθω
Εις Γαλάτζι

Περιπόθητε κύριε Εμμανουήλ Ν. Ξάνθε

Τη 2 8βρίου 1820 Ισμαήλ

Χθες μίαν ώραν μετά δύσιν του ηλίου έφθασεν από Οδησσόν κατ' ευθείαν εδώ ο εκλαμπρότατος π. Υψηλάντης επήγαμεν μερικοί εις προσκύνησίν του και ταύτη τη ώρα επιστρέψαμεν εκείθεν, του εδιορίσθη φατέρι εις του κυρίου Καλαματιανού. Ο ίδιος Καλαματιανός είναι εις Κυσνόβι, μόνον έστειλεν ο άρχων Παπαδόπουλος και τον προσκάλεσεν, είναι μαζί του ο διδάσκαλος κύριος Λασάνης από Οδέσσα, ο δε ιατρός Ιππίτης ενυμφεύθη την κόρην του Σεραφίνου στεφανώσας αυτόν ο μπεζανδές και όλη τους η φαμελία 100 χιλιάδες ρούμπλια προίκα ο πατήρ της, και 30 ο παππούς της. Νέον άλλο κατά το παρόν δεν είναι, περιμένωντάς σε δε μένω

Ως αδελφός και δούλος
ο Φωκιανός

Πηγή: *Αρχείο Ξάνθου*, τ. Β', σ. 180: η επιστολή έχει εκδοθεί και στα *Απομνημονεύματα* του Ξάνθου

Ξάνθο που βρισκόταν τότε στο Κιονόβι. Στην επιστολή αυτή ο Αναγνωστόπουλος, αναφερόμενος και στον Τσακάλωφ, παραθέτει τα σχετικά με την κοινή διαμονή τους στην Ιταλία και για την έλλειψη πληροφορήσεως που είχαν σχετικά με τις εξελίξεις των πραγμάτων της Εταιρείας («Το διατί να ευρισκόμεθα εις τοσούτον σκότος, των από το μέρος σας πραγμάτων, τούτο απαιτεί προσωπικήν εντάμωσιν... και... τέλος πάντων μένοντες διά πολύν καιρόν αμφίβολοι, εκρίναμεν αναγκαιότερον να ακολουθήσωμεν, παρά να μείνωμεν εκεί»).

Η πληροφορία αυτή έρχεται να διασταυρωθεί με το «από τον Μαρτάκην ούτε φωνή ούτε ακρόασις» του Αντώνιου Κομιζόπουλου, πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι δύο σύντροφοι της Ιταλίας είχαν μείνει λίγο στο περιθώριο των εξελίξεων, ενώ ακόμη και την απόφαση της επιστροφής του

⁷⁸ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Β', σ. 93-94.

⁷⁹ Στο ίδιο, τ. Β', σ. 103, 106, 122, 127, 164, 208.

⁸⁰ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 128-130 και *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 35.

στο επίκεντρο των κρίσιμων γεγονότων ο Αναγνωστόπουλος την παρουσιάζει ως αποτέλεσμα της δικής τους πρωτοβουλίας και όχι σαν εντολή του Ξάνθου να κινηθούν προς τις Ηγεμονίες.

Μία άλλη εκδοχή για το ίδιο γεγονός έχουμε από μεταγενέστερη επιστολή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ο οποίος γράφοντας από το Μεσολόγγι τον Οκτώβριο του 1821 προς τον ευρισκόμενο πλέον στην Πελοπόννησο για τις ανάγκες του αγώνα Δημήτριο Υψηλάντη αναφέρει ότι ο ίδιος και ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας πήραν την απόφαση και έστειλαν με έξοδά τους τον Αναγνωστόπουλο και τον Τσακάλωφ από την Πίζα στο Κισνόβι για να προλάβουν το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη.⁸¹ Σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο οι δύο Φιλικοί είχαν την

εντολή να συναντήσουν τον Καποδίστρια που βρισκόταν τότε στην Αυστρία για τις ανάγκες της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής· περαιτέρω ο Μαυροκορδάτος αναφέρει ότι ο Τσακάλωφ κατάφερε να συναντήσει τον Καποδίστρια, ο οποίος του κοινοποίησε ότι δεν γνώριζε τίποτα για τις κινήσεις του Αλ. Υψηλάντη και ότι είχε τη βεβαιότητα ότι ο τελευταίος δεν θα ξεκινούσε καμιά στρατιωτική κίνηση. Στη γραμμή της ίδιας πληροφόρησης από

τα γραπτά του Μαυροκορδάτου, ο Τσακάλωφ φέρεται να μεταβίβασε τις πληροφορίες αυτές στον ίδιο και βέβαια στον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας, που ενίσχυσε τη γνώμη τους για την ασύνετη πολιτική της οικογένειας Υψηλάντη.

Από την τελευταία επιστολή του Αναγνωστόπουλου προς τον Ξάνθο, που αναφέραμε, στην οποία μας πληροφορεί για την αρρώστια του Τσακάλωφ, μαθαίνουμε επιπλέον ότι ο

Αναγνωστόπουλος δεν θέλησε να τον εγκαταλείψει σε αυτή την κατάσταση μόνο του στο Βουκουρέστι, γι' αυτό καθυστέρησαν και οι δύο να φθάσουν, ενώ παράλληλα αναφέρει ότι εν τω μεταξύ έλαβε νεότερες ειδήσεις από τον Τσακάλωφ, ότι είχε γίνει καλά και ότι θα κινούσε προς συνάντησή τους.

Μιλήσαμε λίγο πιο πάνω για σύγχυση και βρίσκουμε την ευκαιρία να αναφερθούμε και πάλι σ' αυτήν παρακολουθώντας από όσο γίνεται πιο κοντά τις κινήσεις του Αθανασίου Τσακάλωφ. Πράγματι, γνωρίζουμε ότι, μολονότι στις συσκέψεις του Ισμαγλιού είχε αποφασισθεί να ξεκινήσει ο αγώνας από την Πελοπόννησο, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης θα αλλάξει γνώμη και κατεύθυνση και θα συγκρουστεί με τις τουρκικές

δυνάμεις στο Δραγατσάνι. Τους διαφορετικούς προσανατολισμούς δείχνει και μία επιστολή του Παπαφλέσσα προς τον Εμμ. Ξάνθο της 12ης Νοεμβρίου 1820, όταν ο Γρηγόριος Δικαίος αναφέρει ότι έχει ειδοποιήσει και περιμένει στην Πελοπόννησο, προφανώς για τις ανάγκες του επικείμενου επαναστατικού αγώνα, ανάμεσα στους φίλους και τον Τσακάλωφ: «...ευρίσκομαι εις ανησυχίαν, σήμερον γράφω προς τους φίλους Ιωανήδην και Μαρτάκην, να έλθουν

Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας (1765-1828).
Προσωπογραφία. Εκκλησιαστικό Βυζαντινό Μουσείο Μυτιλήνης.

και αυτοί εις τα 2» [Ιωαννίδης είναι ένα από τα συνωμοτικά ψευδώνυμα του Παναγ. Αναγνωστόπουλου, για τον Μαρτάκην μιλήσαμε, ενώ με τον αριθμό 2 στη γλώσσα των Φιλικών δηλώνεται η Πελοπόννησος].

Στον απόηχο των πληροφοριών που προέρχονται από την παραπάνω επιστολή του Μαυροκορδάτου φαίνεται ότι αρχικά επικράτησε μια ψυχρότητα στις σχέσεις Αθαν. Τσα-

⁸¹ Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Φιλική Εταιρεία*, σ. 21.

Δημήτριος
Υψηλάντης.
Λιθογραφία.
Λονδίνο-Παρίσι,
1827. Γεννάδειος
Βιβλιοθήκη.

Αλέξανδρος
Υψηλάντης.
Ξυλογραφία.
Δημοσιεύεται
στο F.C.H.L.
Rouqueville,
*Ιστορία της
Ελληνικής
Επαναστάσεως ήτοι
Η Αναγέννησις
της Ελλάδος*,
Ξ. Δ. Ζύγουρας
(μετ.), τ. Β', Αθήνα
1890, σ. 129.

κάλωφ και Αλέξ. Υψηλάντη, όταν ο πειρώ-
της Φιλικός θα βρεθεί κοντά στα γεγονότα των
Ηγεμονιών. Ο Αλέξανδρος έχει σαφείς ενδεί-
ξεις ότι ο Τσακάλωφ βρίσκεται μέσα στο πλαί-
σιο της αντιυψηλαντικής κίνησης που εκδη-
λώνεται από τα ελληνικά στοιχεία της Πίζας.
Προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά και με σα-
φή διάθεση να επικρατήσει πλέον ομόνοια με-
ταξύ του Τζούνη και των δύο Φιλικών και όχι
μεταξύ Υψηλάντη και Πίζας, μας οδηγεί και
μια άλλη επιστολή των ίδιων πάνω-κάτω κρί-
σιμων ημερών. Συγκεκριμένα διαθέτουμε την
επιστολή που έγραψε από το Κισνόβι στις 21
Ιανουαρίου 1821 ο Νικόλαος Υψηλάντης προς
τον Εμμ. Ξάνθο, όπου γίνεται η εξής αναφο-
ρά: «Ο Τζακάλωφ και ο Αναγνωστόπουλος
έφθασαν προ ημερών εις Βουκουρέστιον και
επληροφορήθημεν ότι έρχονται προς αντά-
μωσίν μας· πλιν ο αυτάδελφός μου [Αλέξαν-
δρος Υψηλάντης] ων εις άκρον ευχαριστημέ-
νος από τον Τζούνην και προς σουχίαν αυτού,
διά παλαιάς εχθροπαθείας, σας παρακαλεί να
γράψητε προς αυτούς τους δύο, ότι εις το εξής
τα παρελθόντα πρέπει να λησμονηθώσι, και
να μη αποδεικνύωσι το παραμικρόν πάθος».⁸²

Εφεξής οι πηγές για τη δράση του Αθανα-
σίου Τσακάλωφ τουλάχιστον κατά το μέρος
που αφορά στα δραματικά γεγονότα που έλα-
βαν χώρα στις Ηγεμονίες με την κορύφωση της
καταστροφής του υψηλαντικού στρατεύματος
στο Δραγατσάνι, είναι ελάχιστες. Με βάση αυ-
τές, δηλαδή τον Γούδα και τον Φιλήμονα, γνω-
ρίζουμε ότι ο Τσακάλωφ έθεσε τον εαυτό του
στη διάθεση του Αλέξανδρου Υψηλάντη και
τοποθετήθηκε ως υπασπιστής του Ιερού Λό-
χου. Με την ιδιότητα αυτή φέρεται να έλαβε
μέρος στη μάχη του Δραγατσανίου (αρχές Ιου-
νίου 1821), όπου κινδύνευσε να σκοτωθεί.

Μετά τη διάλυση του επαναστατικού κινή-
ματος των Ηγεμονιών ο Τσακάλωφ, όπως και
αρκετοί άλλοι, θα πάρει τον δρόμο που οδη-
γεί προς το κυρίως θέατρο των επιχειρήσεων,
την Πελοπόννησο. Από επιστολή του Εμμα-
νουήλ Ξάνθου γραμμένη από την Ανκόνα στις
10 Οκτωβρίου, έχουμε την πληροφορία ότι ο
Τσακάλωφ αναχώρησε από τη Βλαχία και ευ-
ρίσκεται στην Πίζα, αλλά περαιτέρω ο Ξάν-
θος αγνοεί τις μελλοντικές προθέσεις του πει-
ρώτη Φιλικού. Μια άλλη επιστολή, και πάλι
του Εμμ. Ξάνθου, γραμμένη από την Πίζα ένα

⁸² *Αρχείο Εμμανουήλ
Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 43.

μήνα αργότερα (25 Νοεμβρίου 1821), όπου και ο ίδιος ο πάτριος Φιλικός φθάνει κατευθυνόμενος προς την Πελοπόννησο, μας δίνει και πάλι κάποιες πληροφορίες για τον Τσακάλωφ που αξίζει να τις αναδημοσιεύσουμε αυτολεξεί, καθώς μας φανερώνουν ανάγλυφα, και αυτή την κρίσιμη στιγμή, τις διάφορες τάσεις που συνέχουν τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Γράφει λοιπόν ο Ξάνθος: «αδελφέ, στοχάσου ότι όλοι οι νομιζόμενοι αδελφοί και φίλοι μας αποστάτησαν, και υπάγουν εναντίον των Υψηλάντιδών σου, και όσων είναι εις αυτούς φίλοι, και πρώτος είναι ο Τσακάλωφ, όστις ενώθη με τον Καρατζάν, και λέγει τα άπρηρα κατά του Καλού [=Αλέξανδρος Υψηλάντης] εν ω έλαβεν εις Βλαχίαν παρ' εκείνου, απείρους αποδείξεις φιλίας και οικιότητος. Αυτός ο άνθρωπος εστάθη πάντοτε χωρίς χαρακτήρα και ηθικήν».⁸³

Εάν οι πληροφορίες του Ξάνθου βρίσκονται κοντά στην πραγματικότητα γίνεται φανερό ότι και μετά την αποτυχία των Ηγεμονιών και την καταστροφή του υψηλάντικου στρατού, ο Τσακάλωφ βρίσκεται πάντοτε μέσα στο κλίμα της Πίζας, το οποίο είχε σαφώς αντιυψηλάντι-

κά χαρακτηριστικά. Όμως οι διαθέσεις υποτάσσονται στις κρίσιμες ανάγκες της επαναστατικής δράσης και έτσι στις αρχές του 1822, απ' όσο γνωρίζουμε, ο Τσακάλωφ, όπως άλλωστε και ο Ξάνθος, θα φθάσει στην επαναστατημένη Πελοπόννησο και θα τεθεί στη διάθεση ενός άλλου Υψηλάντη, του Δημητρίου.

Από τα *Απομνημονεύματα* του Ξάνθου έρχεται η επόμενη πληροφορία για τον Τσακάλωφ, καθώς οι δύο πρωτεργάτες της ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας μετά από τις τόσες περιπέτειες που έζησαν προετοιμάζοντας το έργο των όπλων, θα διοριστούν από το Υπουργείο Εσωτερικών (υπουργός τότε ο Γρηγόριος Δικαίος-Παπαφλέσσας) στις 26 Ιουνίου 1823 μαζί και με τον Γιαννάκη Κολοκοτρώνη ως μέλη μιας επιτροπής που εντέλλεται να κρίνει «τα αναίσχυρα κινήματα τινών αναιδών και κακοήθων καπεταναίων».

Η ίδια εντολή θα δοθεί στα τρία μέλη της Επιτροπής και από το Υπουργείο του Πολέμου την επομένη, 27 Ιουνίου 1823. Έτσι οι δύο συνεργάτες θα βρεθούν και πάλι να εργάζονται για έναν κοινό σκοπό, έστω και μικρό-

⁸³ Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Γ', σ. 296.

Πανοραμική άποψη του κέντρου της Μόσχας, έγχρωμη λιθογραφία.

τερης εμβέλειας καθώς υποδηλώνει τις εμφύλιες διαμάχες εκείνης της περιόδου.

Εφεξής οι πληροφορίες μας για τον Αθανάσιο Τσακάλωφ είναι σχεδόν μηδαμινές -ειδικότερα για το διάστημα 1824-1828-, γεγονός το οποίο ασφαλώς δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι ο Ηπειρώτης Φιλικός δεν ανέλαβε ηγετικές θέσεις στη νέα πολιτική κατάσταση που διαμορφώθηκε στον ελληνικό χώρο, όπως εξάλλου και ο άλλος σύντροφός του, Εμμ. Ξάνθος, ο οποίος, όπως έχουμε κιάλας αναφέρει, θα πάρει και πάλι τον δρόμο επιστροφής στην οικεία σ' αυτόν περιοχή των Ηγεμονιών. Πάντως, με την άφιξη του Ιωάννη Καποδίστρια ο Τσακάλωφ ενεργοποιείται και διορίζεται από τη νέα πολιτική κατάσταση στις 8 Μαΐου 1828 Γραμματέας του γενικού Φροντιστηρίου (Υπουργείο των Στρατιωτικών) που έχει έδρα την Αίγινα, και μηνιαίο μισθό 300 γρόσια, θέση στην οποία θα τον συναντήσουμε και το επόμενο έτος. Η πληροφορία αυτή διασταυρώνεται και από τις αναμνήσεις του Κουτσαλέξη, ο οποίος αναφέρει ότι ο συμπατριώτης του Τσακάλωφ τον πίεζε να καταταγεί στη Σχολή Ευελπίδων, της οποίας τη

σύσταση ετοίμαζε, ενώ εργαζόταν στο Γενικό Φροντιστήριο.⁸⁴ Γνωρίζουμε εξάλλου ότι ο Τσακάλωφ θα οριστεί πληρεξούσιος της Ηπείρου στη Δ' Εθνική Συνέλευση στο Άργος (11 Ιουλίου - 6 Αυγούστου 1829) μαζί με τον Χριστόδουλο Κλωνάρη, τον Ιωάννη Γενοβέλη και τον Κυριακό Τασίκα, η οποία ψήφισε το Προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδας. Με την ίδια ιδιότητα θα εκπροσωπήσει και πάλι την πατρίδα του, την Ήπειρο, και στην επόμενη Εθνική Συνέλευση (5 Δεκεμβρίου 1831 - 16 Μαρτίου 1832).

Μια άλλη πληροφορία που μας παραδίδει ο Αραβαντινός θέλει τον Τσακάλωφ την ίδια εποχή να καλεί στην Αθήνα τον εξ' αδελφής ανειψίό του Γεώργιο Θεοχάρη για να σπουδάσει στη Σχολή Ευελπίδων, ενώ ο Γούδας θέλει τον Αθανάσιο Τσακάλωφ να επισκέπτεται γύρω στα 1829 την πατρίδα του Γιάννινα, όπου με πόνο ψυχής διαπίστωσε ότι η παλιά ανθούσα πόλη βρισκόταν σε κακή κατάσταση. Πληροφορίες αδιασταύρωτες αλλά ενδεικτικές, νομίζω, της συμμετοχής του Τσακάλωφ στα πολιτικά πράγματα της εποχής, της εποχής όμως του Καποδίστρια, γεγονός που έχει τη σημασία του.

⁸⁴ Α. Π. Κουτσαλέξης, *Διαφέροντα*, σ. 224-225.

και τούτο επειδή φαίνεται ότι με τη δολοφονία του Καποδίστρια τελειώνει και η ενεργός συμμετοχή του ηπειρώτη πρωτοφιλικού στα ελληνικά πράγματα, επειδή γύρω στον Μάιο του 1832 θα εγκαταλείψει και αυτός την Ελλάδα και θα πάρει το δρόμο για έναν άλλο χώρο, οικείο βέβαια σ' αυτόν, όπως είναι η Ρωσία. Τότε, λοιπόν, και ενώ βρίσκεται και πάλι στην Οδησό των πρώτων επαναστατικών σκιρτημάτων, θα συναντήσει τον παλιό παραγίό του Ξάνθου, τον Μανώλη, και θα μάθει για την κατάσταση του παλιού συντρόφου του. Θα πληροφορηθεί δηλαδή ότι ο Ξάνθος βρίσκεται στο Βουκουρέστι και θα του γράψει μία επιστολή με ημερομηνία 8 Αυγούστου 1832, την οποία ο παραλήπτης διάσωσε, όπως έχει διασώσει και άλλο πολύτιμο υλικό. Από την επιστολή αυτή αναδημοσιεύουμε το παρακάτω χαρακτηριστικό απόσπασμα:

Αγαππτε φίλε,

Ύστερα από τόσων χρόνων σιωπήν μεταξύ μας μαθών πού ευρίσκεσαι σοι γράφω. Κατά τύχην προχθές εντάμωσα τον μίαν φοράν δούλον σου Μανώλη, όστις μοι είπεν... Σοί στέλλω λοιπόν το παρόν σύντομον διά να λάβω απόκρισιν, και να σε γράψω πλέον εκτεταμένως και να ειπώμεν τα πάθη μας αμοιβαίως. Αναμφιβόλως θα ήσαι περιέργος να μάθης τα κατ' εμέ, σοι λέγω εις ολίγα λόγια ότι το Πάσχα ανεχώρησα από Ναύπλιον διά την Πόλιν και από εκεί εδώ. Πώς ανεχώρησα και διά πού και ο ίδιος αγνοώ· έφυγα χωρίς να ηξεύρω πού υπάγω· μίαν φοράν από Τριέστι σοι έγγραφα εις Αγκώνα κάποιας προβλέψεις μου περί της μελλούσης καταστάσεως της Ελλάδος· δι' ολίγον καιρόν ενόμισα ότι τότε είχα απατηθή, αλλ' όχι· η δύναμις των πραγμάτων είναι πάντοτε αυτή· γράψε με απ' ευθείας εδώ εις όνομά μου,

Ο αδελφός

Αθανάσιος Τσακάλωφ.⁸⁵

Όπως παρατηρούμε, ο Τσακάλωφ φανερά πικραμένος και δυσαρεστημένος για τα ελληνικά πράγματα κάνει λόγο για μια παλαιότερη, σίγουρα του φθινοπώρου 1821, επιστολή του από την Τεργέστη προς τον Ξάνθο, που βρισκόταν τότε στην Ανκόνα καθ' οδόν προς την Ελλάδα,

όπου, όπως γράφει, του έκανε διάφορες προβλέψεις για τα μέλλοντα να ακολουθήσουν. Προφανώς η επιστολή αυτή, η τόσο ενδιαφέρουσα πρέπει να χάθηκε, επειδή ο πολύ προσεκτικός στη συγκέντρωση των εγγράφων του Ξάνθος θα την είχε εκδόσει είτε στα *Απομνημονεύματά* του είτε θα είχε βρεθεί στα κατάλοιπά του που συνθέτουν τους τρεις τόμους του *Αρχείου* του.

Ο ίδιος ο Ξάνθος, σχολιάζοντας το γράμμα αυτό στα *Απομνημονεύματά* του, αμέσως κάτω από την έκδοσή του, θα μας δώσει και περαιτέρω πληροφορίες για τον παλιό φίλο και συνεργάτη. Σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές ο Τσακάλωφ φέρεται να φοβήθηκε μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια για κακές εξελίξεις γι' αυτό πήρε τον δρόμο της επιστροφής και θα βρεθεί και πάλι στη Μόσχα, κοντά στον παλιό φίλο, συνεργάτη και δραστήριο Φιλικό Αντώνιο Κομιζόπουλο. Άλλωστε, πέρα από όλα αυτά, με τη ρωσική πόλη τον συνέδεαν και οι παλιές εμπορικές δραστηριότητες του πατέρα του. Ο Ξάνθος στην ίδια επιστολή βρίσκει την ευκαιρία να επισημάνει τη δυσαρέσκεια τη δική του, του Τσακάλωφ, του Κομιζόπουλου και να καταφερθεί εναντίον του Φιλήμονα, ο οποίος από όλους τους Φιλικούς ανέδειξε πρωταγωνιστή τον Αναγνωστόπουλο.

Στη Μόσχα λοιπόν θα περάσει τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο ηπειρώτης πρωτοφιλικός Αθανάσιος Τσακάλωφ. Μάλιστα υπάρχει και η πληροφορία ότι εκεί παντρεύτηκε και απέκτησε τρία παιδιά. Μία από τις ασφαλείς πληροφορίες της μοσχοβίτικης ζωής του Αθαν. Τσακάλωφ που έχουμε από την αλληλογραφία των Ζωσιμάδων, τον φέρει στα 1842 να πιέζεται να αναλάβει τις υποχρεώσεις καταβολής πατρικών χρεών· το γεγονός ότι κατέβαλε σε κάποιον οφειλέτη του πατέρα του, καταρρίπτει -σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των άλλων- τον ισχυρισμό του ότι δεν κληρονόμησε τίποτε από τον πατέρα του.⁸⁶ Τελευταία πληροφορία για τον Αθανάσιο Τσακάλωφ είναι εκείνη του έτους 1845, όταν θα τον συναντήσουμε ως μέλος της τριμελούς επιτροπής που ανέλαβε να εκτελέσει τη διαθήκη του συντοπίτη του Νικόλαου Ζωσιμά. Πέθανε στη Μόσχα το 1851.

⁸⁵ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 196.

⁸⁶ Φ. Σαγκούνης, *Ανέκδοτος Αλληλογραφία*, τ. Ζ', σ. 65-66 και τ. Η', σ. 11.

IV. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ένας από τους σημαντικότερους Φιλικούς, ηγετικό στέλεχος και συναρχηγός της Εταιρείας σε ορισμένες φάσεις της διαδρομής της, γεννήθηκε στην Ανδρίτσαϊνα της σημερινής επαρχίας Ολυμπίας το 1790, όπου έζησε έως και τα δεκαπέντε χρόνια του. Σύμφωνα με τον Αγησίλαο Τσέλαλη, πατέρας του ήταν ο Αναγνώστης Μυλωνάς ή Ρόδιος και μητέρα του η Μαρίτσα από το γένος των Χριστακαίων.⁸⁷

Όπως είναι εύλογο, τα πρώτα γράμματά του έμαθε στη γεννέτειρά του και κατά τούτο μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με τους άλλους πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας, εξαιρουμένου βέβαια του Αθανασίου Τσακάλωφ που έλαβε καλύτερη μόρφωση.

Το 1808 η οικογένεια του Αναγνωστόπουλου εγκατέλειψε την Ανδρίτσαϊνα και εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη και στη συνέχεια ο Παναγιώτης από την πρωτεύουσα της Ιωνίας θα βρεθεί στην Οδησό, γραμματικός στην εμπορική εταιρεία του Αθανασίου Σέκερη, στην οποία ανέπτυξε σημαντική δραστηριότητα, πάντα όμως μέσα στο πεδίο δράσης του γραμματικού ενός μεγάλου εμπορικού οίκου.

Όπως έχουμε αναφέρει, οι τρεις ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας μετά από το φθινόπωρο του 1814 θα αναχωρήσουν από την Οδησό προς διάφορες κατευθύνσεις, δηλαδή ο Σκουφάς και

ο Τσακάλωφ θα κινήσουν για τη Μόσχα και ο Ξάνθος για την Κωνσταντινούπολη, καθώς διάφορες πειστικές υποχρεώσεις τους αναγκάζουν να ασχοληθούν παράλληλα με τα της Εταιρείας και με τις προσωπικές υποθέσεις τους.

Από τους τρεις πρωτεργάτες ωστόσο ο Νι-

π. Α. Αναγνωστόπουλος

κόλαος Σκουφάς στις αρχές του 1816 θα επανέλθει στην Οδησό και μάλιστα θα βρεθεί κοντά στην εμπορική επιχείρηση του Αθανασίου Σέκερη, στην οποία εργαζόταν ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος. Κατά συνέπεια η μήυση των

Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ξυλογραφία του Τάσσου. Δημοσιεύεται στο Γ. Λαμπρινός, *Μορφές του εικοσιένα*, Αθήνα 1942.

⁸⁷ Αγ. Α. Τσέλαλης, *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος*, σ. 13.

Όψη της Οδησού το 1820. Λιθογραφία. Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο της Οδησού.

Σέκερη και Αναγνωστόπουλου στη Φιλική Εταιρεία από τον Νικόλαο Σκουφά το 1816 είχε τον χαρακτήρα μιας αναμενόμενης εξέλιξης, η οποία, όμως, όπως εκ των πραγμάτων αποδείχτηκε, αποτέλεσε μια σημαντική επιτυχία που καταγράφεται στο ενεργητικό του Σκουφά. Περαιτέρω, ωστόσο, η ένταξη του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου στη Φιλική Εταιρεία δεν υπήρξε μια απλή μύηση ενός πατριώτη στην Εταιρεία, καθώς εφεξής αυτός θα αποκτήσει όλα τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους πρωτεργάτες της Εταιρείας, επειδή θα αναδειχθεί σε έναν από τους πρωταγωνιστές της συνωμοτικής δράσης και θα ανέλθει γρήγορα στα ηγετικά κλιμάκια της Οργάνωσης.

Την επόμενη χρονιά (1817) ο Αθανάσιος Τσακάλωφ θα αναχωρήσει για την Κωνσταντινούπολη, όπου ξέρουμε ότι βρισκόταν από καιρό ο Ξάνθος, ενώ ο Σκουφάς και ο Αναγνωστόπουλος θα παραμείνουν πολύ κοντά ο ένας στον άλλο, δρώντας κυρίως στην Οδησό και στον κοντινό χώρο των Παραδουνάβιων

Ηγεμονιών. Έχουμε γνωρίσει από τα στοιχεία του βίου και της δράσης του Νικ. Σκουφά την άφιξη στην Οδησό των τριών οπλαρχηγών Αναγνώστη Παπαγεωργίου (Αναγνωσταρά), Ηλία Χρυσοσπάθη και Παναγιώτη Δημητρίου που είχαν πάρει το δρόμο για την Πετρούπολη διεκδικώντας χρήματα για παλαιότερες υπηρεσίες τους προς τον ρωσικό στρατό. Από αυτούς ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος φέρεται να μύησε στη Φιλική Εταιρεία τον Αναγνωσταρά στις 25 Οκτωβρίου 1817. Εφεξής ο Αναγνωστόπουλος θα αναλάβει διάφορες αποστολές στην περιοχή της Βεσσαραβίας, ενώ θα βρεθεί στο Κιονόβι και αργότερα στο Ιάσιο για συνεννοήσεις με έναν άλλο σημαντικό Φιλικό, τον Γεώργιο Λεβέντη.

Όπως γνωρίζουμε εξάλλου την εποχή αυτή την πρωτοβουλία στα πράγματα της Εταιρείας έχει ο Νικ. Σκουφάς, ο οποίος μετά τη θανάτωση του Καραγιώργη, τον οποίο οι Φιλικοί είχαν αποφασίσει να βοηθήσουν να επιστρέψει στη Σερβία προσβλέποντας σε ένα

μελλοντικό συντονισμό των επαναστατικών κινημάτων που θα ξεσπούσαν στην Ελλάδα και στη Σερβία, αποφασίζει τη μετεγκατάσταση της έδρας της Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη, όπου ήδη βρίσκεται εγκατεστημένος ο Ξάνθος από καιρό, ενώ ο Τσακάλωφ έχει καταφθάσει το φθινόπωρο (από τον Οκτώβριο ή τον Δεκέμβριο) του 1817.

Έτσι, λοιπόν, στις αρχές Απριλίου 1818 ο Νικόλαος Σκουφάς θα φθάσει, και αυτός, στην Κωνσταντινούπολη φέρνοντας μαζί του και άλλα ηγετικά στελέχη της Φιλικής Εταιρείας, όπως τον Χριστόδουλο Λουριώτη και βέβαια τον σύντροφό του από την παραμονή στην Οδησό Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο. Κατά συνέπεια την άνοιξη του 1818, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, όλος ο ηγετικός πυρήνας της Εταιρείας θα βρεθεί στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Εκεί, μετά από πολύ λίγο χρονικό διάστημα (31 Ιουλίου 1818) η Φιλική Εταιρεία θα θρηνήσει τον πρόωρο θάνατο του Νικόλαου Σκουφά και εφεξής τον ηγετικό πυρήνα της θα αποτελέσουν οι δύο εναπομείναντες από τους ιδρυτές της και ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, τους οποίους, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, θα ενισχύει στο έργο τους συνεχώς ο πατριωτισμός και η οικονομική επιφάνεια ενός άλλου Σέκερη, του Παναγιώτη, ο οποίος έχει την έδρα των επιχειρήσεών του στην Κωνσταντινούπολη.

Με την αλλαγή που επέρχεται στον ηγετικό πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας το 1818 θα συνδεθούν διάφορες μετεπανάστατικές διενέξεις σχετικά με την ένταξη και τη θέση του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, για τις οποίες ήδη έγινε λόγος εδώ στη βιογραφία του Ξάνθου και στις οποίες θα αναφερθούμε και στο τέλος του παρόντος βιογραφικού. Σε αυτό συνέβαλε και η δυσνόητη για μας, δεύτερη κατήχηση στην Εταιρεία -όπως αναφέρουν διάφορες πληρο-

φορίες- του Ξάνθου από τον Σκουφά τη χρονιά αυτή στη Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός αυτό ίσως έχει την ερμηνεία του στην απουσία του Ξάνθου από τη Μόσχα, όταν συντάχθηκε ο κανονισμός της μυστικής οργάνωσης, καθώς και το τυπικό των ορκωμοσιών και κατά συνέπεια ο Ξάνθος τυπικά δεν είχε δεθεί με τον όρκο των Φιλικών. Πάντως, τότε ο Αναγνωστόπουλος θα λάβει τα συνωμοτικά αρχικά Α Ι ενώ ο Ξάνθος τα αντίστοιχα Α Θ αντί του Α Δ που είχε στην αρχή και εν συνεχεία ο Σκουφάς είχε δώσει στον Γαλάτη. Εξάλλου, στις επιτυχίες του Αναγνωστόπουλου καταγράφεται η κατήχηση στην Εταιρεία αυτή την περίοδο και του Παναγιώτη Σέκερη (έλαβε τα συνωμοτικά αρχικά Α Κ), πράξη αποφασιστικής σημασίας, επειδή

ο τελευταίος, όπως γνωρίζουμε από πολλές πηγές, θα ενισχύσει με τα κεφάλαιά του ποικιλοτρόπως τη Φιλική Εταιρεία, δηλαδή τα μέλη της στις διάφορες αποστολές τους. Πολλά μάλιστα από τα χρηματικά ποσά που κατέβαλε ο Σέκερης καταχωρίστηκαν και στα οικονομικά καταστάσιμα της Εταιρείας.

Όπως και να έχουν τα πράγματα και όποιες ερμηνείες και αν τους δοθούν σχετικά με την ηγετική θέση του Εμμανουήλ Ξάνθου και του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, ο τελευταίος θα αναδειχθεί σε έναν από τους πρωτεργάτες της ετοιμασίας του ελληνικού επαναστατικού κινήματος που θα ξεσπάσει μετά από λίγα χρόνια.

Τον Οκτώβριο (και τον Νοέμβριο) του 1818 ο Αναγνωστόπουλος βρίσκεται ακόμα στην Κωνσταντινούπολη, όπως είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε από δύο επιστολές που στέλνει από την Ύδρα ο Αναγνωσταράς, ζητώντας οικονομική ενίσχυση για τους σκοπούς της Εταιρείας.⁸⁸ Τελικά Ξάνθος και Αναγνωστόπουλος θα αναχωρήσουν από την Πόλη τον Φεβρουάριο του 1819 με γαλαξειδιώτικο καράβι και θα κατευθυνθούν προς τις γνώριμες σ' αυτούς περιοχές των Ηγεμονιών.

Σφραγίδα της μυστικής Αρχής της Φιλικής Εταιρείας. Τα γράμματα αντιστοιχούν στα αρχικά των κυρίων ονομάτων των Αρχηγών της Εταιρείας. Δημοσιεύεται στο Μουσείο της Φιλικής Εταιρείας, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1994, σ. 70.

⁸⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α', σ. 31-34.

«Η Αναγέννηση
της Ελλάδας».
Ξύλινη
επίστεψη από
τον εσωτερικό
διάκοσμο
νησιωτικού
αρχοντικού.
Δημοσιεύεται
στο *Η Ελλάδα
του Μουσείου*
Μπενάκη, εκδ.
Αθήνα,
Μουσείο
Μπενάκη,
1997, σ. 426.

Συστάσεις του Παναγ. Σέκερη ενόψει της αποστολής του Εμμ. Ξάνθου στην Πετρούπολη

Ιάσιο

Κύριε Π. Αθανασιάδη [Π. Αναγνωστόπουλε]

2 Ιουνίου 1819, Κωνσταντινούπολις

Το από τας 15 παύσαντος γράμμα σου έλαβον και όλα τα εν αυτώ περιεχόμενα εκατάλαβα, πλην δεν είσαι εις τον τόπον μου να υποφέρης τα όσα υποφέρω εγώ και διά τούτο σιωπώ υπομένοντας ως το αμόνι και ούτε ήθελα να σας αποκριθώ, πλην μόνον διά να ιδήτε ότι υγιαίνω και ακόμη διά να σας ειπώ ότι η μεγαλυτέρα ανάγκη της υποθέσεώς μας είναι να ακολουθήση όσον το δυνατόν ογληγορώτερα ο Ξάνθος το χρέος οπού εμπιστεύθη και υποσχέθη και αν θέλετε ας το ακολουθήση ειδέ όψεσθε. Το δε ύφος του γράμματός μου καλά σ' επληροφορούσεν ότι έκαμε λίαν καλά ο Πέτρος και αυτό δεν είναι αίνιγμα. Διαβάζοντας την έσωθεν πρόσθεσ ό,τι άλλο θέλεις ακόμη και στείλε την, μην την σταματήσεις όμως αυτού. Αν θέλετε να προκόψη η επιχείρησίς μας πρέπει να ενθυμάσθε τα χρέη και υποσχέσεις σας, ειδημή κάμετε όπως αγαπάτε. Εγώ μόνος ων δεν ημπορώ να σας γράψω διεξοδικώτερα. Ηλθεν ο κύριος Φαρμάκης, θέλει και ούτος να μισεύση διά τα ενδότερα καθώς και ο Μανόλης. Εγώ είμαι εις πολλά δεινήν περίστασιν εξ αιτίας των καταχρήσεων και στενοχωριών μου διά μετρητά. Υγίαινε.

Πηγή: Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήναι 1967, σ. 39

Στην πορεία τους αυτή έφθασαν στο Γαλάτσι, όπου συνάντησαν άλλα επιφανή στελέχη της Εταιρείας (Δημ. Θέμελη, Στέργιο Πρασά, Θεόδωρο Νέγρη, Γεώργιο Λεβέντη κ.ά.). Στις αρχές Μαρτίου 1819 οι δρόμοι του Ξάνθου και του Αναγνωστόπουλου χώρισαν, καθώς ο Ξάνθος, όπως γνωρίζουμε, έχει αναλάβει τη σοβαρή αποστολή να κατευθυνθεί προς την Πετρούπολη και να προσπαθήσει να πείσει τον Ιωάννη Καποδίστρια να αναλάβει την ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας.

Ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος στην περιοχή των Ηγεμονιών θα αναπτύξει σοβαρή δραστηριότητα και θα συστήσει στο Γαλάτσι την πρώτη Εφορεία της Φιλικής Εταιρείας, οργανωτική πράξη που στη συνέχεια θα επαναληφθεί και σε διάφορες άλλες πόλεις για να αντιμετωπισθεί με συστηματικό τρόπο ο μεγάλος αριθμός των μυημένων Φιλικών. Οι εφορείες, λοιπόν, κατέγραφαν τα μέλη της κάθε περιοχής, συγκέντρωναν χρηματικές ενισχύσεις και γενικώς επέπτευν τη συμπεριφορά και δράση των μελών τους. Ο Ιω. Φιλήμονας παραδίδει μάλιστα στο *Δοκίμιόν* του ότι ο Αναγνωστόπουλος υπήρξε εκείνος που εκπόνησε τον ειδικό κανονισμό σύστασής τους.⁸⁹

Ωστόσο, κατά τη συγκρότηση των Εφορειών, ο Αναγνωστόπουλος, όπως παραδίδεται, ήλθε σε σύγκρουση με επιφανείς Φιλικούς, όπως λ.χ. με τον Θεόδωρο Νέγρη. Σχετικά με το ζήτημα αυτό από το Γαλάτσι ο Αναγνωστόπουλος θα γράψει στις 26 Μαρτίου 1819 μία επιστολή προς τον Εμμ. Ξάνθο που βρίσκεται στο Τομάροβο -καθ' οδόν προς την Πετρούπολη- στην οποία αναφέρεται σε διάφορες δυσκολίες που συναντά και από την οποία επιπλέον κερδίζουμε ένα ψευδώνυμό του: Π. Αθανασιάδης. Σε νέα επιστολή του και πάλι προς τον Ξάνθο (Τομάροβο), γραμμένη στις 28 Απριλίου 1819, ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος (ως Αθανάσιος Ιωάννου), αναφέρεται στις διενέξεις που προκάλεσε η σύσταση της Εφορείας στο Ιάσιο, όπου σημειώθηκε σοβαρή αντιπαράθεση Θεόδωρου Νέγρη και Παναγ. Αναγνωστόπουλου.⁹⁰ Με την επιστολή αυτή διασταυρώνονται έτσι οι σχετικές πληροφορίες που αναφέρει πρώτος ο Φιλήμονας.⁹¹ Σε σύγκρουση εξάλλου, που ήδη έχει αρχίσει από τις μέρες της Κωνσταντινούπολης, είχε έλθει ο Αναγνωστόπουλος και με ένα άλλο σημαντικό στέλεχος της Εταιρείας, τον Κωνσταντίνο Πεντεδέκα, που αυτόν τον καιρό βρισκόταν και αυτός στη Μολδοβλαχία.

Τον ίδιο καιρό προτάθηκε από τον Αναγνωστόπουλο -πράγμα που αναφέρει και στην τελευταία επιστολή που μνημονεύσαμε- η ίδρυση ενός κεντρικού σχολείου στην Πελοπόννησο. Το πράγμα παρουσιάζεται ως βού-

⁸⁹ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών*, σ. 37-38.

⁹⁰ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 50-52.

⁹¹ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών*, σ. 239-242.

λψη της Φιλικής Εταιρείας, η οποία πιθανώς σκόπευε με την κίνηση αυτή να καλύψει τη συγκέντρωση χρημάτων με το πρόσχημα ακριβώς της ίδρυσης του σχολείου αυτού. Γνωρίζουμε αρχικά πως η ίδρυση της σχολής αυτής ανατέθηκε στον Θεόδωρο Νέγρη -ίσως και για να παύσει η δυσaréσκειά του εναντίον του Παναγ. Αναγνωστόπουλου εξαιτίας της σύνθεσης της Εφορείας του Ιασίου- και για τον σκοπό αυτό ο Νέγρης θα συνεργαστεί με γνωστούς λογίους της εποχής, όπως ο Βενιαμίν Λέσβιος, ο Στέφανος Δούγκας και ο Δανιήλ Φιλιππίδης. Η πληροφορία για την ίδρυση του σχολείου αυτού διασταυρώνεται και από γράμμα του Παναγ. Σέκερη προς τον Παναγ. Αναγνωστόπουλο της 15ης Ιουλίου 1819,⁹² όπου ο Σέκερης αναφέρεται στα γράμματα του Οικουμενικού Πατριάρχη που απαιτούνται για την υλοποίηση ίδρυσης της σχολής και απαιτεί ο Αναγνωστόπουλος. Την έκδοσή τους εμπόδισε η πανώλη και η απουσία του Πατριάρχη από την Κωνσταντινούπολη, όμως «Θεού βοηθούτος, θηλει λάβει καλήν έκβασιν η αίτησί σας και έστω» (τώρα γνωρίζουμε ότι την 1η Αυγούστου τα πατριαρχικά γράμματα ήταν έτοιμα).⁹³

Από το Ιάσιο ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος στις 7 Μαΐου 1819 θα απευθύνει μια νέα εκτενή επιστολή προς τον Εμμ. Ξάνθο, ο οποίος εξακολουθεί να παραμένει στο Τομάροβο.⁹⁴

Από την επιστολή αυτή γίνονται και πάλι φανερές οι διενέξεις μεταξύ των μελών της Εταιρείας, στις οποίες ο Αναγνωστόπουλος αναμφίβολα πρωταγωνιστεί. Με δριμύτητα καταφέρεται εναντίον κάποιων Φιλικών,

τους οποίους δεν κατονομάζει βέβαια, αλλά είναι πολύ πιθανόν ότι πρόκειται για τους Κωνσταντίνο Πεντεδέκα και Θεόδωρο Νέγρη, τους οποίους στολίζει με διάφορα απαξιωτικά επίθετα (ακρείος, μαύρος, λυσσασμένο σκυλί κ.ά.). Στην ίδια επιστολή γίνεται λόγος και για τον Αθανάσιο Τσακάλωφ, ο οποίος μετά τη δολοφονία του Νικ. Γαλάτη βρίσκεται στη Μάνη μαζί με τον Παναγιώτη Δημητρόπουλο.

27/7/1819

1-

Προς τὸν κ. Παναγιώτη Νέγρη ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Δημητρόπουλο

Παρὰ τῆς Εφορείας τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς

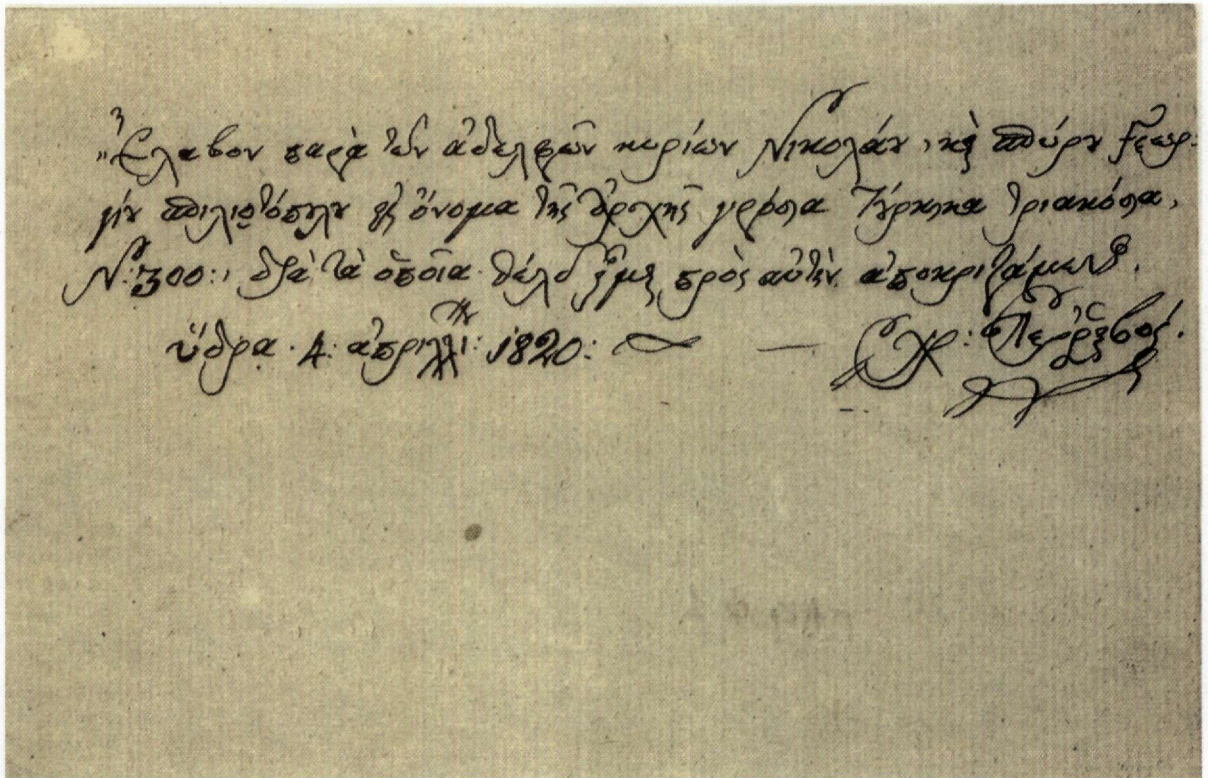
ἡ γνηθὴς συνδρομὴ ἀπὸ τῶν ἀναδελφῶν καὶ συμπατριωτῶν τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου ἀπὸ τῆς 3 μαρτίου 1819 ἕως τῆς 21 ἰουλίου 1819 ἕως τῆς 15 ἰουλίου 1819

ὄνομα	ἔσοδος	ἄλλοι ἐσοδοὶ	ἄλλοι ἐσοδοὶ	ἄλλοι ἐσοδοὶ	ἄλλοι ἐσοδοὶ	ἄλλοι ἐσοδοὶ
1819	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	10000	10000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	5000	5000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	200	200			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	2000	2000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	3000	3000	2000		
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	2000	2000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	200	200			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	200	200			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	200	200			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	200	200			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	150	150			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	200	200			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	1000	1000			
	Ἐφορεία τῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασίου καὶ τῆς Ἐπιτοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰασηνῆς	900	900			
		125100	125100	10300		

Κατάλογος συνδρομῶν των Ελλήνων του Ταγανρόγκ συναγμένοι από τον Παῦλο Ζαραβίνο (1.1.1822). Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνῶν, 1964, σ. 221.

Ωστόσο, η δολοφονία του Γαλάτη και οι περιπλοκές που αυτή προξένησε δεν άφησαν ανεπηρέαστο ούτε τον Αναγνωστόπουλο, μολοντί αυτός δεν φαίνεται να είχε κάποια ανάμειξη σε αυτήν.

92 Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 43.
93 Στο ίδιο, σ. 46, 48, 51.
94 *Αρχαίο Εγμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 57-60.

Χρηματική απόδειξη του Χρ. Περραιβού προς τους αδελφούς Σπλιωτόπουλους (4.4.1820). Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 184.

Σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες ο Αναγνωστόπουλος θα αναγκαστεί να εγκαταλείψει το Ιάσιο, επειδή ειδοποιήθηκε από τον Δημ. Θέμελη ότι κινδυνεύει η ζωή του, καθώς ο ιερομόναχος Ευστάθιος, αδελφός του Γαλάτη, απειλούσε να εκδικηθεί τον θάνατο του αδελφού του, προβαίνοντας σε διάφορες δολοφονίες Φιλικών, με το χέρι του αποσταλέντος από αυτόν Ανδρέα Σφαέλου, παρά τις προσπάθειες του Νέγρη να αποσοβήσει τον κίνδυνο και να απομακρύνει από την περιοχή των Ηγεμονιών τον Σφαέλο. Τελικά αυτό πραγματοποιήθηκε και με τη βοήθεια του Θέμελη, ο οποίος αναφέρει ότι εκτός από τις παραινήσεις του προσέφεραν και 200 γρόσια.⁹⁵

Τελευταία γνωστή επιστολή του Αναγνωστόπουλου (ως Αντώνιος και Αναστάσιος Ιωάννου) από το Ιάσιο είναι εκείνη της 24ης Μαΐου 1819, από την οποία έχουμε σημαντική πληροφόρηση για τα πράγματα της Εταιρείας.⁹⁶ Στην ίδια επιστολή εμφανίζεται και το

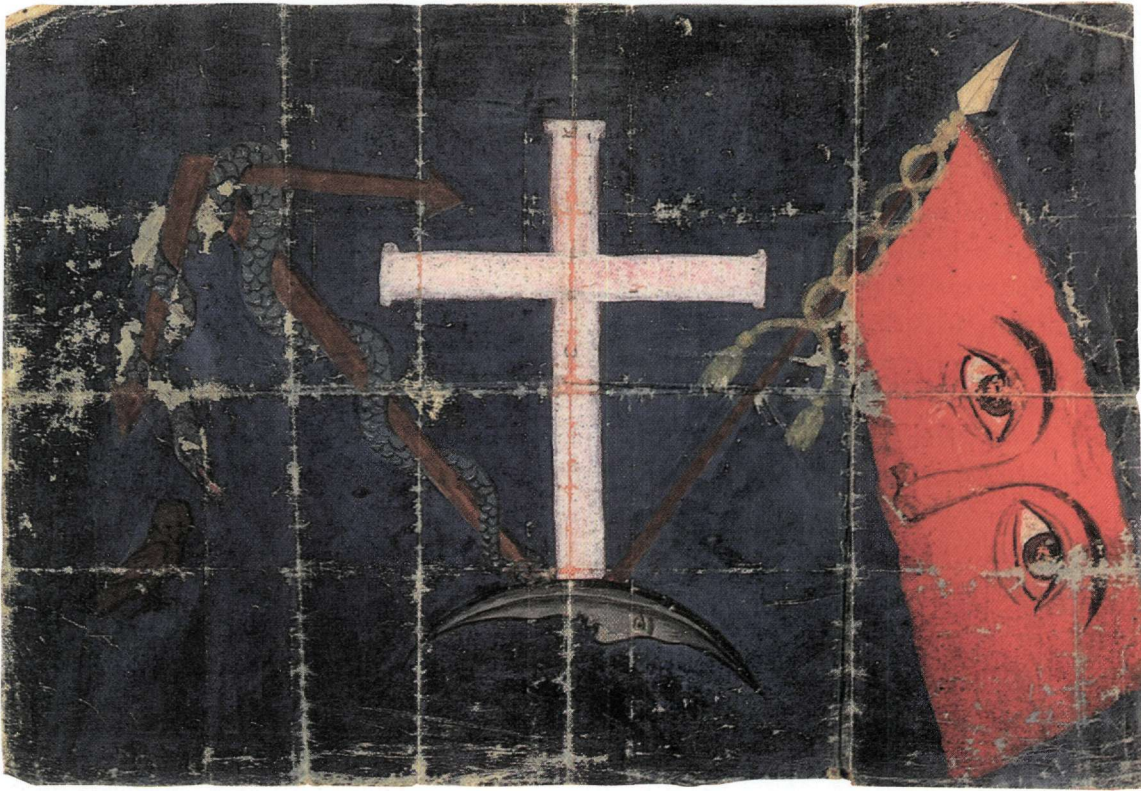
όνομα του Κεφαλονίτη Ανδρέα Σφαέλου, που αναφέραμε παραπάνω, και ο οποίος χαρακτηρίζεται από τον ανδριτσάνο Φιλικό «από εκείνους οπού πίνουν το αίμα με το ποτήρι». Στον κίνδυνο που διέτρεξε ο Αναγνωστόπουλος αναφέρεται εξάλλου και ο Δημήτριος Θέμελης σε επιστολή του προς τον Εμμ. Ξάνθου της ίδιας εποχής (7 Ιουνίου) που του έστειλε από το Γαλάτσι στο Ρέφι. Στο γράμμα αυτό ο Θέμελης αναφέρεται σαφέστατα σ' αυτά τα επικίνδυνα για τις τύχες της Εταιρείας γεγονότα: («ο φίλος [=Αναγνωστόπουλος] εμίσηψεν από εκεί διά Βουκουρέστιον εις την πρώτην του τρέχοντος») και στην οποία υπαινίσσεται ότι πρέπει να αναληφθεί απόπειρα δολοφονίας εναντίον του Σφαέλου.⁹⁷

Από το Ιάσιο ο Αναγνωστόπουλος θα βρεθεί στο Βουκουρέστι όπου θα συναντήσει τον Γρηγόριο Δικαίο και τον Κωνσταντίνο Πεντεδέκα. Αλλά και στην πρωτεύουσα της Βλαχίας η κατάσταση δεν είναι καλή και τα πνεύ-

⁹⁵ Στο *ίδιο*, σ. 105.

⁹⁶ Στο *ίδιο*, σ. 71-74.

⁹⁷ Στο *ίδιο*, σ. 91-93.

«Σχέδιον για την παντιέραν της Εταιρείας της Επανάστασεως» με σύμβολα «εφοδιαστικού ποιμένος» της Φιλικής Εταιρείας. Το σχέδιασμα προέρχεται από τον Δημήτριο Γουδή, ο οποίος πρώτος ύψωσε στο πλοίο του τη σημαία της Ελευθερίας στις Σπέτσες το 1821 (2 Απριλίου). Ι. Κ. Μазαράκης -Αινιάν, *Σημείες ελευθερίας*, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1996, σ. 20.

ματα των Φιλικών που βρίσκονται εκεί είναι ιδιαίτερα οξυμμένα. Έτσι ο Λεβέντης συμβουλεύει τον Αναγνωστόπουλο να συστήσουν και εκεί Εφορεία, προκειμένου να τεθεί η όλη κατάσταση κάτω από κάποιο σοβαρό έλεγχο. Την ίδια εποχή φέρεται ότι ο Αναγνωστόπουλος έκανε γνωστή στον Λεβέντη την Αρχή της Εταιρείας, πράγμα που προξένησε τον ενθουσιασμό του τελευταίου, ο οποίος έγινε μέλος της Αρχής με τα αρχικά Α Λ και εφεξής θα συνεισφέρει μεγάλα ποσά για την επιτυχία των σκοπών της. Ο Φιλίμων αναφέρει επιπρόσθετα ότι ακριβώς την ίδια εποχή στο Βουκουρέστι ο Αναγνωστόπουλος δέχθηκε σοβαρές πιέσεις από τον Γρηγόριο Δικαίο, που απαιτούσε να πληροφορηθεί εκτενέστερα τα σχετικά με τη Φιλική Εταιρεία και ότι αναγκάστηκε εκ των πραγμάτων να καταστήσει τον αρχιμανδρίτη μέλος της Αρχής με τα στοιχεία Α Μ και το ψευδώνυμο Αρμόδιος.

Στις 21 Ιουλίου 1819 ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος, όπως μας πληροφορεί άλλη επιστολή του Δημ. Θέμελη, βρίσκεται ακόμα στο Βουκουρέστι. Αλλά και στις 4 Αυγούστου εξακολουθεί να παραμένει εκεί, ενώ από γράμμα της 11ης Αυγούστου και πάλι του Δημ. Θέμελη προς τον Εμμ. Ξάνθο, μαθαίνουμε ότι εκ μέρους του Αναγνωστόπουλου υπάρχει κάποια διάθεση κινητικότητας, καθώς ο τελευταίος κοινοποίησε στον Θέμελη να τον περιμένει «οπού να απέλθωμεν μαζί εις Γαλάτζι και από εκεί είναι διά τα ενδότερα μέρη...».⁹⁸ Πράγματι, στο Γαλάτζι ο Αναγνωστόπουλος εντοπίζεται στις 14 Οκτωβρίου 1819, όπως αναφέρει σε επιστολή του ο Φιλικός Ευάγγελος Μαντζαράκης, ενώ άλλη επιστολή τον θέλει την ίδια μέρα στο Ρένι. Τούτο επειδή τον καιρό αυτό έχει ξεσπάσει επιδημία πανώλης, οι καραντίνες δεν διεξάγονται κανονικά και κατά συνέπεια οι μετακινήσεις είναι δύσκολες και απαιτούν μεγάλους χρόνους.

⁹⁸ Στο *ίδιο*, σ. 135.

Σε όλο αυτό το διάστημα είναι γεγονός διαπιστωμένο μέσα από πυκνές αναφορές σε διάφορες επιστολές ότι ο Ξάνθος και ο Αναγνωστόπουλος βρίσκονται σε στενή επαφή, ο ένας γνωρίζει τις κινήσεις του άλλου, ενώ σε καμιά περίπτωση δεν εμφανίζεται η παραμικρή νύξη δυσαρέσκειας και ανταγωνισμού. Το αντίθετο. Βέβαια οι κινήσεις του Αναγνωστόπουλου είναι πάντα ηγετικές. Είναι μέλος της Ανώτατης Αρχής και αυτό φαίνεται από την όλη δράση του και βέβαια από τις εντάσεις που γύρω από αυτόν δημιουργούνται, καθώς ακριβώς από την ηγετική συμπεριφορά του έρχεται σε συχνές προστριβές με άλλα υψηλόβαθμα στελέχη της Εταιρείας που δρουν στην περιοχή των Ηγεμονιών. Κάποια στιγμή ο Παναγ. Σέκερης σε γράμμα του προς τον Αναγνωστόπουλο της 1ης Αυγούστου 1819 και δεδομένου ότι ο Ξάνθος εξακολουθεί να χρονοτριβεί και να μην αναχωρεί για την Πετρούπολη, υπαινίσσεται αντιθέσεις μεταξύ των δύο ανδρών αλλά η πληροφορία δεν διασταυρώνεται.⁹⁹ Ωστόσο, τα γραφόμενα εκ μέρους του Σέκερη είναι πολύ χαρακτηριστικά και νομίζω ότι αξίζει να τα αναφέρουμε: «από τον Μανόλην έλαβα γράμμα διά θαλάσσης. Μου γράφει ότι ήτον έτοιμος να μισεύση· άμποτε να είναι αληθινόν. Παραπονείται ότι δεν έλαβε γράμμα μου ειμή μόνον ένα εις τόσον διάστημα καιρού. Διατί να μην του στείλεις τα γράμματά μου· αγνώω την αιτίαν και άρχισα να υποθέτω ότι ίσως και με τούτον έχετε τίποτα κρυολογήματα και είθε να είμαι απατημένος».

Όπως και να έχουν τα πράγματα είναι πάντως γεγονός ότι ο Αναγνωστόπουλος επιδεικνύει κάποιες στιγμές συμπεριφορά που είναι δυνατόν να θίξει πρόσωπα, και μάλιστα αυτά προς τα οποία παρουσιάζεται κάποια δυσχέρεια στις σχέσεις του. Σε μια τέτοια περίπτωση ο καλός και συνετός Παναγιώτης Σέκερης που,

εκτός από την αμέριστη οικονομική στήριξη προς την Φιλική Εταιρεία, προσπαθεί να συμβιβάζει τα πράγματα και να ισορροπεί καταστάσεις, γράφει (13 Αυγούστου 1819) προς τον Αναγνωστόπουλο, ανάμεσα στα άλλα, τα παρακάτω: «Την γραφήν σου διά τον Χρυσοσπάθην ούτε την έδωσα ούτε την δίδω αφού δεν είναι διά δόσιμον και αν θέλεις στείλε άλλην καλήν, όχι με παρόμοιον δεσποτικόν ύφος. Ο άνθρωπος δεν μου φαίνεται κακοήθης, ούτε φαρτσιαστής είναι. Eis τας ομιλίας του δεν ευρίσκω ασχημάδαν, ούτε εις τα καμώματά του σφάλμα θανάσιμον και είναι ανάγκη να βαστούν οι δυνατοί τα ασθενήματα των αδυνάτων και να μην προπαιρνώμεθα από τον θυμόν».

Η περιπλάνηση του Αναγνωστόπουλου σε διάφορες πόλεις των Ηγεμονιών συνεχίζεται και όπως είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, θα βρεθεί στο Γαλάτσι (11 Οκτωβρίου 1819) όπου θα συναντήσει προβλήματα από το κλείσιμο των συνόρων εξαιτίας της πανώλης αλλά θα διαπιστώσει ότι τα πράγματα της Εταιρείας πάνε πολύ καλά και συγχρόως, αναμφίβολα χρησιμοποιώντας συνθηματική γλώσσα, ενημερώνει τον Ξάνθο για πολλά ζητήματα.¹⁰⁰ Σε μια άλλη επιστολή του στενού συνεργάτη του Ξάνθου Μ. Φωκιανού προς τον Ξάνθο, της 13ης Δεκεμβρίου 1819 από το Ισμαήλι, ο Φωκιανός αναφέρει τα σχετικά με το σχολείο: «ο

Θέμελης και ο Παναγιωτάκης [= Αναγνωστόπουλος] ήλθον προ πολλού εδώ... διά να τους δεχθούν εδώ εις καραντίναν τζερές δεν εστάθη, αλλ' ούτε εις Ρένη, οι φίλοι όλοι επήγαν εις καιρητισμόν τους, και εγώ η υπόθεσις οπού εστάθη ο ερχομός τους εδώ ήτον ως είπον οι ίδιοι, ότι είχεν ο Παναγ. τοιαύτας διαταγάς από το μέρος οπού δίδονται, διά να διορίση εδώ επιτρόπους του σχολείου μας, ως και εις άλλα μέρη, οπού αυτοί να αγκοικούνται με το απαρθενεύ-

**Οι κινήσεις του
Αναγνωστόπουλου
είναι πάντα ηγετικές.
Είναι μέλος της
Ανώτατης Αρχής
και αυτό φαίνεται
από την όλη δράση
του και βέβαια από
τις εντάσεις
που δημιουργούνται
γύρω από αυτόν**

⁹⁹ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 47.

¹⁰⁰ Επιστολή του με το ψευδώνυμο Αναστάσιος Ιωσήφ της 13ης Νοεμβρίου 1819 προς τον Ξάνθο, στο *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Α', σ. 203-204.

Όνοματεπώνυμο Φιλικού	Σ η μ ε Ι ο ν		Όνοματεπώνυμο Φιλικού	Σ η μ ε Ι ο ν	
	άφιερώσεις	καθιερώσεις		άφιερώσεις	καθιερώσεις
Φωτήλας Άσημάκης	ν	ρ:	Μαυρομιχάλης Πετρόμπεης	⊕	➤
Άναγνωστόπουλος Παναγιώτης Ίωάν.	#	#	Λασσάνης Γεώργιος Ίωάν.	⓪	⓪
Σέκερης Παναγιώτης	§	M	Θεοδώρητος Βρεσθένης	λ	θ
Τομπάζης Γιακουμάκης	j.	z	Λεβέντης Γεώργιος	⊠	z
Περραιβός Χριστόφορος	5	ϕ	Καποδίστριας Βιάρος	ϕ	ϕ
Γιατράκος Παναγιώτης	†	π	Δικαίος Γρηγόριος	ϕ	λ
Άποστόλης Νικολής	α:	σ:	Ζαΐμης Άνδρέας	αυ	ϕ
Παιλιών Πατρών Γερμανός	z	z	Ζαΐμης Άσημάκης	z	ϕ

Σύμβολα
άφιερώσεως
και καθιερώσεως
μελών
της Φιλικής
Εταιρείας.
Δημοσιεύεται
στο Γ. Τσούλιος -
Τ. Χατζής
(επιμ.), *Ιστορικών
Λεύκωμα
της Ελληνικής
Επανάστασεως*,
τ. Α', Αθήνα,
εκδ. Μέλισσα,
1970, σ. 34.

ον μέρος, και αυτοί να δέχονται τον τυχόντα, κρίνοντάς τον άξιον και όσοι εσκορπισμένοι ευρίσκονται εις το καθ' ένα να μαζωχθώσιν...».

Παρακολουθώντας από κοντά τις κινήσεις του Αναγνωστόπουλου, όπως άλλωστε και των άλλων ηγετικών στελεχών της Φιλικής Εταιρείας που βιογραφούνται στις παρούσες σελίδες, έχουμε τη δυνατότητα με βάση τις υπάρχουσες πηγές, να τον εντοπίσουμε στις 16, 17, 23 Ιανουαρίου 1820 στο Γαλάτσι, στο Ισμαήλι και στο Ρένι.¹⁰¹ Στις τελευταίες σελίδες της προηγούμενης παραπομπής υπάρχει εκτενέστατη επιστολή του Παναγ. Αναγνωστόπουλου (ως Ανδρέας Ιωακείμ) προς τον Εμμ. Ξάνθο της 24ης Ιανουαρίου 1820 από την καραντίνα του Ρένι, στην οποία αναφέρονται αναλυτικά στοιχεία για την εσωτερική κατάσταση της Φιλικής Εταιρείας και κάποιες αντιθέσεις μεταξύ των μελών της. Ο Αναγνωστόπουλος στη γραμμή των πρόσφατων αντιθέσεων καταφέρεται εναντίον του Κωνσταντίνου Πεντεδέκα, του Θεόδωρου Νέγρη, εναντίον των οποίων χρησιμοποιεί αρκετά βαριές εκφράσεις (κενός κομίτης, αχρείος, αουνείδητος, αλιτίριος, φιλοτάραχος, σκανδαλοποιός κ.ά.). Είναι

πολύ δύσκολο να ανασυγκροτήσει κανείς το ακριβές πλέγμα των σχέσεων που κυριαρχούν ανάμεσα στα μέλη της Εταιρείας και ειδικότερα αυτών που δραστηριοποιούνται στην περιοχή των Ηγεμονιών εκείνη ακριβώς την περίοδο και λίγο πριν αναλάβει ο Αλέξανδρος Υψηλάντης την αρχηγία της. Το πράγμα πάντως είναι πολύ ενδιαφέρον, επειδή και το πρόσφατα εκδοθέν *Αρχείο Ξάνθου* πιστεύω ότι προσφέρει πολλά νέα στοιχεία· όμως, παράλληλα, ανακύπτουν και κάποιες δυσκολίες επειδή η συνθηματική γραφή που χρησιμοποιούν τα μέλη της Εταιρείας απαιτεί μεγάλη προσοχή για την αποκρυπτογράφηση της αλλά και επειδή η Εταιρεία έχει πολλαπλασιαστεί σε μεγάλο βαθμό και οι σχέσεις των μελών της διευρύνονται προς πολλές κατευθύνσεις.

Συνεχίζοντας, όσο γίνεται από πιο κοντά, την παρακολούθηση της πορείας του Παναγ. Αναγνωστόπουλου μαθαίνουμε από επιστολή του Μ. Φωκιανού προς τον Εμμ. Ξάνθο της 14ης Φεβρουαρίου 1820 ότι ο Αναγνωστόπουλος παρέμεινε επί 25 μέρες στην καραντίνα στο Ρένι και ότι στις 6 Φεβρουαρίου αναχώρησε «δι' αναγκαίας υποθέσεις του οπίσω».

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 7, 8, 12, 14-21.

Ο όρκος των Φιλικών, έργο του Διονυσίου Τσόκου (1849). Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Βρισκόμαστε πια κοντά στον χρόνο που ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος θα εγκαταλείψει την περιοχή των Ηγεμονιών, όπου ανέπτυξε, όπως είχαμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε, σημαντική δράση και θα κινήσει για την Πίζα της Ιταλίας, όπου βρίσκεται κιόλας για άλλους λόγους ο Αθανάσιος Τσακάλωφ. Μια επιστολή του Αναγνωστόπουλου (με το ψευδώνυμο «Ιωακίμη Αρχημανδρίτης» προς τον Αντώνιο Κομιζόπουλο, Μόσχα) γραμμένη στις 11 Φεβρουαρίου 1820, κρίνουμε σκόπιμο να την παραθέσουμε αυτούσια, επειδή επισημαίνει σοβαρά προβλήματα που έχουν παρουσιαστεί και υπαινίσσεται την επικείμενη αναχώρησή του.

Κύριε.

Διά της παρούσης μου σας λέγω τα ακόλουθα· ειδοποιηθείς από φίλον, ότι ο φιλόανθρωπος [= τσάρος] επεριφρόνησε το πράγμα και ωργίσθη κατά του Α.Θ. [= Ξάνθος] και Α.Ι. [= Αναγνωστόπουλος] μαθών αυτήν την απεφκταίαν είδησιν, χωρίς τινός αναβολής ανεχώρησα εκείθεν όπου με την προλαβούσαν σας έλεγα ότι ευρισκόμην. Το διά πού δεν λέγω,

διότι ούτε εγώ ηξεύρω, όπου όμως αποκατασταθώ θέλω σας γράψει· να μη μου γράψετε πλέον, διότι δεν ηξεύρετε διά ποίον μέρος. Αν η παρουσία του Ξάνθου ανατρέψει τα πράγματα, το οποίον τούτο ανυπομόνωσ προσμένω να ακούσω, θέλετε δώσετε την είδησιν εις τον Λεβέντην, παρ' ου ειδοποιούμαι καγώ.

Τι σκοπεύει να πράξει ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος δεν είναι φανερό, ούτε αυτός θέλει άλλωστε να το φανερώσει στο γράμμα του. Ένα άλλο όμως σημαντικό στέλεχος της Εταιρείας, ο Νικόλαος Πατζίμαδης, την 1η Απριλίου σε επιστολή του από τη Μόσχα προς τον Εμμ. Ξάνθο που ενεργεί για τους γνωστούς λόγους στην Πετρούπολη, κρίνει ότι ο πελοποννήσιος Φιλικός «όταν τα πράγματα λάβωσιν αυτού κατά την επιθυμίαν μας καλόν τέλος και επιστρέψετε εδώ τότε πρέπει να ελθή εδώ και ο Ιωαννίδης [= Αναγνωστόπουλος] όπου οι τέσσαροι να συνθέσωμεν καλά και μόνιμα συμφωνητικά...».¹⁰² Τα ίχνη του έχει χάσει από τον Φεβρουάριο και ο Ευάγγελος Μαντζαράκης, όπως γράφει στον Ξάνθο στις 27 Απριλίου 1820 από το Ισμαήλι:

¹⁰² Στο *ίδιο*, σ. 80-83.

την τελευταία φορά που και αυτός τον εντόπισε ήταν ο Φεβρουάριος, όταν βρισκόταν στο λοιμοκαθατήριο στο Ρένι, ενώ και ο Αντώνιος Κομιζόπουλος γράφοντας στις 13 Μαΐου 1820 από τη Μόσχα στον Ξάνθο (Πετρούπολη) αγγοεί «πού εκαταστάθη ο Ιωαννίδης».¹⁰³

Η ασάφεια για τις κινήσεις του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου πάντως αρκετά γρήγορα θα διαλυθεί καθώς, όπως ξέρουμε, θα ακολουθήσει για διαφορετικούς λόγους τα βήματα του Αθανάσιου Τσακάλωφ και

θα βρεθεί την άνοιξη του 1820 στην Πίζα της Ιταλίας, στο γνωστό περιβάλλον όπου ξεχωρίζουν ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, ο Ιωάννης Καρατζάς.

Από τις υπάρχουσες πηγές δεν γίνεται φανερό γιατί ο Αναγνωστόπουλος εγκατέλειψε το περιβάλλον των Ηγεμονιών, όπου αυτή την εποχή -όπως και στη γειτονική Ρωσία, αλλά και στην κοντινή Κωνσταντινούπολη- παιζόταν το σημαντικότερο παιχνίδι της Φιλικής Εταιρείας, ενώ στην Πίζα ο ρόλος του εκ των πραγμάτων είναι λίγο αποδυναμωμένος. Πολλά από τα σημαντικά στελέχη της Εταιρείας στις μεταξύ τους επιστολές υπαινίσσονται ή και ομολογούν ανοικτά αντιθέσεις και διενέξεις μεταξύ των Φιλικών των Ηγεμονιών, στις οποίες ο Αναγνωστόπουλος ασφαλώς είναι έντονα ανακατεμένος. Αλλά πέραν τούτου ουδέν.

Ωστόσο, ο Α. Λεονάρδος (=Γ. Λεβέντης) σε γράμμα του της 19ης Μαΐου 1820 από το Βουκουρέστι προς τον Εμμ. Ξάνθο (Πετρούπολη)

φαίνεται να ξεκαθαρίζει κάπως τα πράγματα περιγράφοντας μια ζοφερή κατάσταση που είχε δημιουργηθεί εναντίον του Αναγνωστόπουλου. Συγκεκριμένα θα γράψει: «αν ήσουν ενταύθα, δεν ήθελες απορείς διά την αποδημίαν του Α. Ιωαννίδου [= Π. Αναγνωστόπουλου] τόσος αναβρασμός ήτον καθ' αυτού, ώστε αν ο Λαρσάκης [= Γ. Λεβέντης] δεν επρολάμβανε να τον διευθύνη προς την Ιταλίαν, όπου ευρίσκεται ήδη, ήτον επόμενον αφεύκτως να ακολουθήση τι άτοπον. Και τώρα

να επιστρέψη, ως γράφει ο Α. Θανασίου [= Ξάνθος] εις Βεσσαραβίαν, θα προξενηθώσι ταραχαί, όθεν εγώ εγκρίνω να μείνη εκεί όπου ευρίσκεται κατά το παρόν άχρις ου λάβουν το αίσιον τέλος τα ημέτερα πράγματα...». Λίγες γραμμές παρακάτω στην ίδια επιστολή ο αποστολέας θα αναφερθεί ονομαστικά στον νέο τόπο διαμονής του Αναγνωστόπουλου αλλά και πάλι είναι ξεκάθαρος ότι πρέπει να παραμείνει εκεί: «Ο Ιωαννίδης [= Αναγνωστόπουλος] ως έμαθον σήμερα έφθασεν εις Πίζαν, όθεν γράψατέ τον, πλην με πολλήν προσοχήν, και περικλείσατε το γράμμα προς τον διδάσκαλον. εγώ

δεν του στέλλω κανένα από τα γράμματά σας, διότι δεν τολμώ διά της Αυστρίας να τα στείλω. μην τον συμβουλευέτε όμως να έλθη προς αυτά τα μέρη, διότι δεν είναι καιρός. σας γράφω εγώ πότε πρέπει να γίνη τούτο».

Τέλος, για τα ίδια επεισόδια μας δίνει μια εικόνα και ο έμπιστος του Εμμ. Ξάνθου Μιχαήλ Φωκιανός, γράφοντάς του στις 29 Μαΐου

Σφραγίδα της Εφορείας
της Φιλικής Εταιρείας
στην Κωνσταντινούπολη.

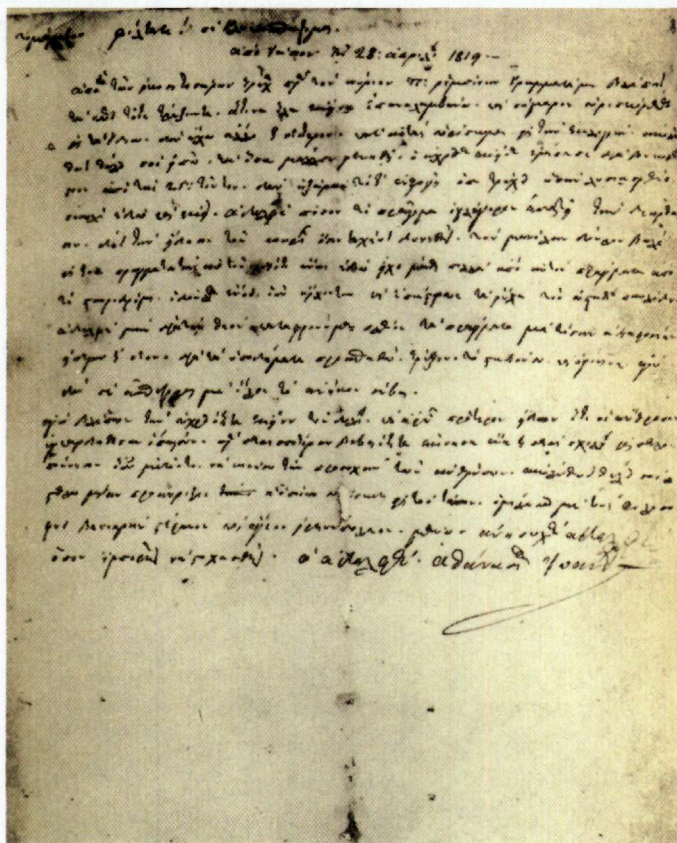
Τα γράμματα
αντιστοιχούν στα αρχικά
της Εταιρείας (ΦΕ) και
στα αρχικά του επωνύμου
των τριών Εφόρων,
Κουμπάρη (Κ),
Σπ. Μαύρου (Μ) και
Ιωάν. Μπάρμπη (Μ).

Δημοσιεύεται
στο Μουσείο
της Φιλικής
Εταιρείας, Αθήνα,
Ίδρυμα Ελληνικού
Πολιτισμού,
1994, σ. 70.

¹⁰³ Στο *ίδιο*, σ. 106.

Επιστολή Παν. Αναγνωστόπουλου (Αθαν. Ιωάννου) προς Εμμ. Ξάνθο. Ιάσιο, 28 Απριλίου 1819. Δημοσιεύεται στο Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α', Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2002.

1820 από το Ισμαήλι: «ο Θέμελνς ήλθεν ως έμαθον και είδον και γραφήν του, εις Γαλάτζι αυτός γράφει προς τον εδώ κύριον Καλαματιανόν εις απόκρισιν οπού τον ερώτησεν πού ευρίσκεται ο κυρ Παναγ. Αναγν. και τον λέγει ούτος πως εις τας 10 Φευρουαρίου από Γαλάτζι είχεν μισεύσει προς το Βουκουρέστι με έναν άλλον φίλον οπού ήλθεν και τον αντάμωσεν λεγόμενον Κανέλον Ζαφειρόπουλον... λέγει πως δεν νξεύρει πού επήγαν, του γράφει μάλιστα μεθ' όρκου. Του λέγει ακόμα πως και το εμπορικόν τους ήτον τεταραγμένον και εις ακαταστασίαν εξ αιτίας των καταχρήσεων των κομισιονέρων, και ότι τα πάντα θέλει τα πληροφορηθεί από τον κυρ Γζούννν...».

Αυτά τα σημαντικά, λοιπόν, για τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, με τη δράση του οποίου στις Ηγεμονίες συνδέονται διάφορα «ατοπήματα», τα οποία τον ανάγκασαν, και με την παρότρυνση του Γεωργίου Λεβέντη, να αφήσει την κυρίως περιοχή δράσης του και να μετακομίσει στην Πίζα, όπου, σύμφωνα με την επιστολή της 19ης Μαΐου 1820 που αναφέρα-

με μόλις παραπάνω, έφθασε στις 19 Μαΐου 1820. (Σε μια επιστολή του ο Μ. Φωκιανός ικνογραφεί την πορεία του ταξιδιού του Παναγ. Αναγνωστόπουλου ως εξής: Ρένι-Βουκουρέστι-Θεσσαλονίκη-Υδρα-Λιβόρνο-Πίζα).

Ο Αναγνωστόπουλος, πολύ πιθανόν, την πρώτη επιστολή που θα γράψει από την Ιταλία θα την απευθύνει, όπως σχεδόν ήταν αναμενόμενο, στον Γεώργιο Λεβέντη, όπως ο τελευταίος αναφέρει σε επιστολή του της 8ης Ιουνίου 1820 προς τον Εμμ. Ξάνθο.¹⁰⁴ Στην ίδια επιστολή ο Λεβέντης επιμένει και πάλι ότι ο Αναγνωστόπουλος δεν πρέπει να επιστρέψει με κανένα τρόπο στις Ηγεμονίες αλλά ούτε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά «κάλιον να περάση εις τα ενδότερα της Ρωσίας». Όπως λοιπόν διαγράφονται τα πράγματα και με βάση τη πυκνή πληροφοροσή μας για τα γεγονότα αυτά, ο Αναγνωστόπουλος υποχρεώνεται να απομακρυνθεί στην Πίζα εξαιτίας των σφοδρών αντιθέσεων και περιπλοκών που προξένησε στις Ηγεμονίες και οι οποίες ελπίζουν όλοι ότι θα διαλύσει η εκλογή μιας σημαντικής προσωπικότητας στη θέση του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας.

Για τον λίγο σχετικά καιρό που θα περάσει ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος στην Πίζα δεν έχουμε πολλές πληροφορίες. Πάντως, όπως και να έχουν τα πράγματα, είναι ευνόμο να βρίσκεται πολύ κοντά στον Αθανάσιο Τσακάλωφ και λίγο-πολύ οι πράξεις τους αυτή την περίοδο να ταυτίζονται. Μαζί, άλλωστε, θα πάρουν το δρόμο και πάλι προς τις Ηγεμονίες μετά τις ραγδαίες εξελίξεις που εν τω μεταξύ έλαβαν χώρα στο «μέτωπο» της Πετρούπολης, όπου ενεργούσε ο Εμμ. Ξάνθος, δηλαδή την άρνηση του Ιωάννη Καποδίστρια να τεθεί επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας αλλά, αντίθετα, την αποδοχή του Αλέξανδρου Υψηλάντη να κατευθύνει ως αρχηγός της Εταιρείας τον αγώνα.

Έτσι, μετά τις αποφασιστικές συσκέψεις που έλαβαν χώρα στο Ισμαήλιο στις αρχές Οκτωβρίου 1820 και τις σοβαρές και κρίσιμες αποφάσεις της Εταιρείας για την ανάληψη του ένοπλου αγώνα, ο Τσακάλωφ και ο Αναγνωστόπουλος θα λάβουν εντολή να κινηθούν και αυτοί εκ νέου προς την περιοχή των Ηγεμονιών. Ωστόσο, οι προηγούμενες αντιθέσεις και τα

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 131.

επεισόδια στα οποία είχε εμπλακεί ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος ακόμα ρίχνουν τη σκιά τους. Το πράγμα αυτό έρχεται να υπενθυμίσει μια επιστολή του Γεώργιου Λεβέντη της Ινς Νοεμβρίου 1820 από το Βουκουρέστι, ο οποίος απευθυνόμενος προς τον Εμμ. Ξάνθο που βρίσκεται στο Κισνόβι, μετά την επιστροφή του από την Πετρούπολη και μετά από τις συσκέψεις στο Ισμαήλιο, σημειώνει: «...περί της όσον ούπω αφίξεως των κυρίων Α. Βασιλείου [= Αθ. Τσακάλωφ] και Ιωαννίδου [= Αναγνωστόπουλος], προς τον δεύτερον να γράψετε να έλθη αμέσως εκεί διά να μην προξενήση εις τα ενταύθα μέρη ταραχήν ο ερχομός του».¹⁰⁵

Οι δύο Φιλικόι, Τσακάλωφ και Αναγνωστόπουλος, θα αρχίσουν το ταξίδι της επιστροφής και στην πορεία τους αυτή θα βρεθούν και στη Βιέννη, όπου, όπως γνωρίζουμε, ο Τσακάλωφ θα ασθενήσει σοβαρά, ενώ ο Γρηγόριος Δικαίος τους περιμένει με αδημονία, μαζί βέβαια με τον Αλ. Υψηλάντη, στην Πελοπόννησο.

Ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος στις 15 Ιανουαρίου 1821 θα γράψει από το Βουκουρέστι, όπου βρίσκεται και πάλι, μια επιστολή προς τον Εμμ. Ξάνθο που βρίσκεται στο Κισνόβι, με τον οποίο έρχεται και πάλι σε απευθείας επαφή και στην οποία κάνει μια επισκόπηση των πραγμάτων.¹⁰⁶ Σε αυτή λοιπόν γίνεται νύξη και για το ταξίδι της Ιταλίας: «Το αν εφοβήθημεν διά και ετραβήχθημεν εις την άκρην του κόσμου, ή το παρ' ημών ζητούμενον άλλο ήτον, απαιτεί και τούτο ωσαύτως προσωπικόν εντάμωσιν». Στη συνέχεια αναφέρεται στο ταξίδι της επιστροφής τους, την άγνοια που είχε για την εξέλιξη της αποστολής του Ξάνθου, την ασθένεια του Τσακάλωφ στη Βιέννη, τη συνάντησή του με τον Γεώρ-

Ο Αλέξ. Υψηλάντης συντονίζει τη δράση της Φιλικής Εταιρείας

Τω κυρίω Εμμανουήλ Ξάνθω
Εις Ισμαήλ

Οδησός τη 10 Αυγούστου 1820

Φίλε αγαππτέ,

Ιδού σοι περικλείω τα γράμματα του κυρίου Περραιβού. Ο Σταμάτης Κουμπάρης σοι εμβάζει τας 500 λίρας στερλίνας πεντακοσίας κατά την διαταγήν σου. Το δε άλλο κρέδιτον θέλω σπεύσει να σοι σταλή το ογληγορώτερον εις Βουκουρέστιον. Εδώ ελπίζω να κατορθώσω τα σκοπούμενα, και πάλιν θέλω σοι γράψει. Όταν έμβουν συν Θεώ εις τάξιν αι εις Βουκουρέστι υποθέσεις μας, ανάγκη πάσα να προσμένουν οι πράττοντες την προσταγήν μου και να κινηθούν.

Υγίαινε, αδελφέ αγαππτέ, και σπεύσον όπου είναι ανάγκη.

Όλος πρόθυμος αδελφός
Αλέξανδρος Υψηλάντης

Πηγή: *Αρχείο Εμμ. Ξάνθου*, τ. Β', Αθήνα 2000, σ. 146: η επιστολή έχει εκδοθεί και στα *Απομνημονεύματα* και στην *Απολογία* του Εμμ. Ξάνθου

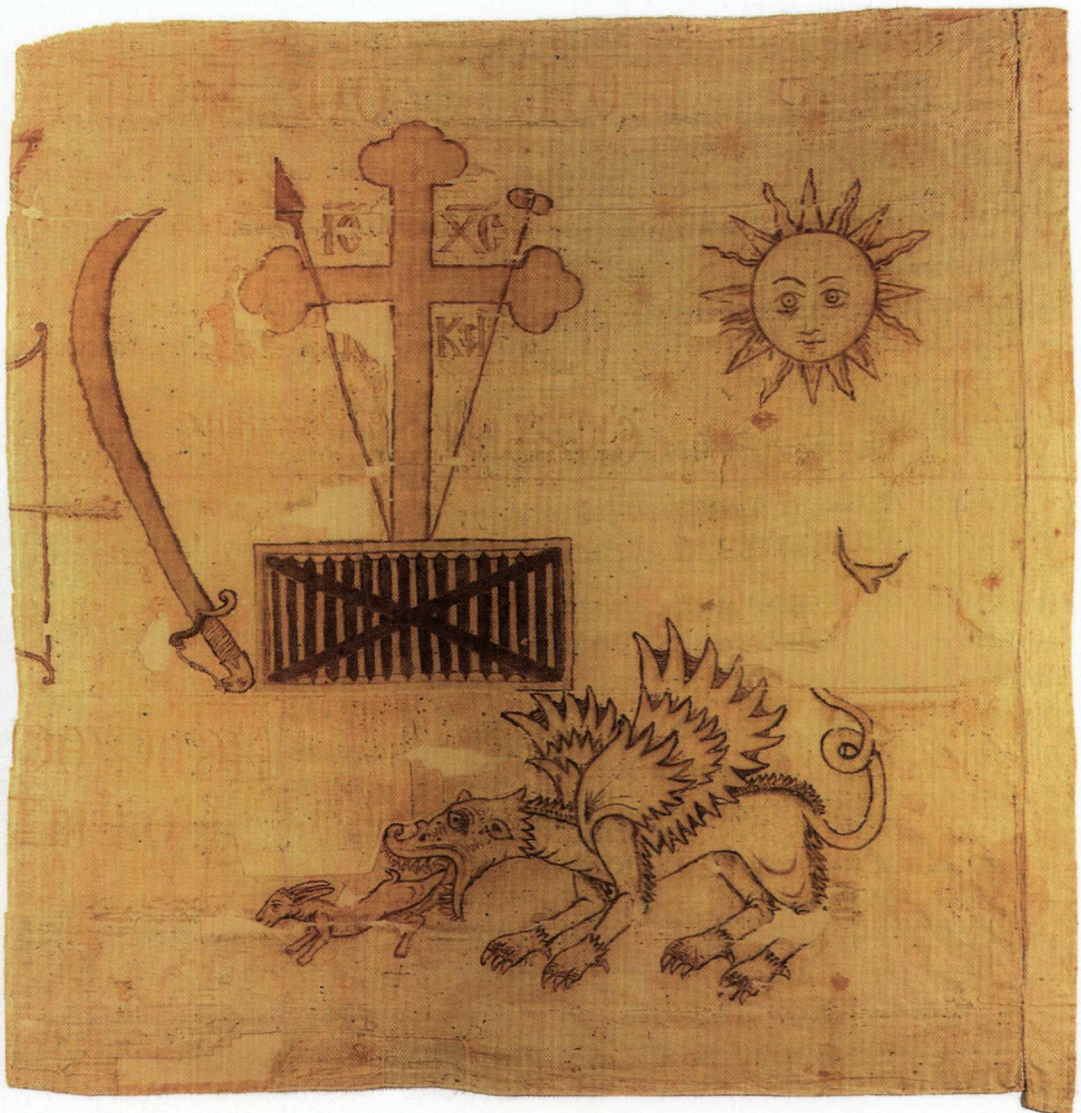
γιο Λεβέντη, από τον οποίο πληροφορήθηκε τα όσα συνέβησαν στην Πετρούπολη. Ακόμη στην ίδια επιστολή αναφέρει και κάποιες συζητήσεις που κυκλοφορούν στο Βουκουρέστι σχετικά με μελλοντικές επαναστατικές κινήσεις στη Βουλγαρία και τη Σερβία σε σχέση με το «μελλούμενον πανηγύρι», ενώ στην επιστολή του εμφανίζεται πλέον και ο Καλός [= Αλέξανδρος Υψηλάντης], πράγμα που σημαίνει ότι έχει και αυτός ευθυγραμμιστεί προς τις εξελίξεις στην κορυφή της Φιλικής Εταιρείας. Ωστόσο, όλα αυτά επιβάλλουν συνάντηση των δύο Φιλικών, όπως σαφέστατα το διατυπώνει: «έχω ανάγκην διά να σας ανταμώσω».

Μετά από ένα μήνα ακριβώς νέα επιστολή του Αναγνωστόπουλου (Ιάσι) προς τον Ξάνθο (Ισμαήλιο), στην οποία αναφέρει και πάλι δυσαρέσκειες και επιπρόσθετα τονίζει ότι είναι απαραίτητη η προσωπική του συνάντηση με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη· για τον σκοπό αυτό έχει κιόλας γράψει προς τον πρίγκιπα για να του υποδείξει ο τελευταίος τον τρόπο με

¹⁰⁵ Στο *ίδιο*, σ. 208.

¹⁰⁶ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 128-130 και *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 35-37.

Σημαία με
τα σύμβολα
της Φιλικής
Εταιρείας.
Τη σημαία έφερε
το υπό τον Πιέρρο
Γρηγοράκη-
Τζανετάκη σώμα
της Ανατολικής
Μάνης κατά
την πολιορκία και
την άλωση
της Μονεμβασίας,
το 1821.
Ι. Κ. Μазарάκης-
Ατιάν, *Σημαίες
ελευθερίας*, Αθήνα,
εκδ. Ιστορική και
Εθνολογική
Εταιρεία
της Ελλάδος,
1996, σ. 12.

τον οποίο θα πραγματοποιηθεί αυτή η επαφή. Υποδεικνύει ότι σε αυτή τη συνάντηση είναι καλό να παρευρίσκεται και ο Ξάνθος, όμως δεν ξέρει σε ποιο σημείο είναι οι σχέσεις τους, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Μην παραξενεύεσαι φίλε, διότι σε ερωτώ, νξεύρεις την παροιμίαν, όποιος εκάη εις τον κυλόν φυσά και το γιαούρτι. Εδώ ευρίσκονται μεγάλαι δυσαρρέσκεια μεταξύ των εμπόρων, αι οποίαι απαιτούν ταχεία την διόρθωσίν των. Ο ερχομός του Ιωαννίδη [= Αναγνωστόπουλου] τόσοσιν εδώ, καθώς και εις Βουκουρέστιον επροξένησε μόνος του την ατομικήν του αθώωσιν, διότι δεν ευρέθη κανένας να ειπή ότι τον έδωσέ τι και έμειναν κατεντροπιασμένοι».

Την 21η Φεβρουαρίου ο Αναγνωστόπουλος βρίσκεται στο Κισινόβι, όπου βρίσκεται και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Αυτό αναφέρει σε επιστολή του ο ίδιος Αλ. Υψηλάντης προς τον Εμμ. Ξάνθο, όμως η εντύπωση που σχηματίζει ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας από τη συνάντηση με τον Παναγ. Αναγνωστόπουλο δεν είναι καθόλου καλή.¹⁰⁷ Ας την παρακολουθήσουμε, όπως αποτυπώνεται από το χέρι του Υψηλάντη: «ο Αναγνωστόπουλος έφθασεν εδώ με ένα ιατρόν, μοι γράφουν από Βουκουρέστι και από Γιάσι ότι ήλθεν να με επισκεφθή. εγώ δεν το πιστεύω επειδή και είναι Γραικός, πλην η φυσιονομία του είναι πολλά αχρεία. Δεν τον απέδειξα τίποτε. Άρχησε

¹⁰⁷ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 142-143 και *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 103.

να λέγη και κατά σου πολλά ότι εσείς οι δύο, δεν νξεύρω ποίον άλλον εννοεί, πταίετε και τα εξής. Τα λόγια του είναι πολλά περδευμένα. Δεν με άρεσε παντελώς. Έχει ένα ιατρών μαζί του, κοίταξε αν αρρωστήσης να μη πάρης ιατρικά από αυτόν».

Δυσαρέσκειες, αντιπαλότπτες, διενέξεις, αντιπάθειες ήταν αναμφίβoλα φυσικό να δημιουργούνται μεταξύ των μελών της Εταιρείας. Πιθανόν στο βάθος να υπάρχουν σοβαροί λόγοι, πιθανόν να οφείλονται και σε αιτίες της στιγμής. Κάποιες φαίνεται να διευθετούνται γρήγορα, κάποιες θα επανεμφανιστούν και μετεπαναστατικά. Ορισμένα στοιχεία ανατρέπονται γρήγορα, πολύ γρήγορα, όπως λ.χ. η άποψη του Αλ. Υψηλάντη για τον Παναγ. Αναγνωστόπουλο. Πράγματι, μετά από πέντε μέρες (26 Φεβρουαρίου 1821) ο πρίγκιπας θα γράψει και πάλι στον Ξάνθο από το Ιάσιο, όμως θα σημειώσει τώρα στο γράμμα του: «ως σοί έγγραφον ότι δεν επίστευσα τον Αναγνωστόπουλον αρκετά βδελυρόν διά να κάμην εν τοιούτον έργον, πλην μοι το έγγραψαν από Βουκουρέστι...» και λίγο παρακάτω στο ίδιο γράμμα: «Ο Αναγνωστόπουλος, προς ον δεν έχω καιρόν να γράψω (επειδή και τέσσαρας ώρας το ημερονύκτιον δεν κοιμούμαι από το πλήθος των γρασιμάτων, διαταγών και οργανισμών), ας ήναι ήσυχος δι' όσα μοι έγγραψαν, εγώ ούτε τα επίστευσα· πρέπει όμως να υπάγη εις Κωνσταντινούπολιν να βιάση την πυρκαϊάν, αυτά και όσα άλλα ημπορέσει, να καιρός πρόσφορος διά να αποδείξη ο καθ' εις τι ημπορεί να κάμην».

Είναι φανερό από τη συγκεκριμένη αλληλογραφία που εξακολουθεί να διατηρείται μεταξύ των Φιλικών ότι ο Αναγνωστόπουλος έχει μάλλον διαμορφώσει μία διαφορετική άποψη για την έναρξη των επαναστατικών δραστηριοτήτων. Ίσως η παραμονή στην Πίζα και η επαφή με την ομάδα των Ελλήνων που δρουν στην Ιταλική πόλη να έπαιξε κάποιο ρόλο· ίσως οι τόσες διενέξεις με άλλα σημαντικά στελέχη της Εταιρείας να υπαινίσσονταν και κάποιες διαφορές απόψεων σε κρίσιμα ζητήματα δράσης. Πάντως, από το γράμμα του Αλέξ. Υψηλάντη γίνεται φανε-

ρό ότι κάποιοι έγραψαν κατά του Αναγνωστόπουλου κάτι σοβαρό, το οποίο αυτός δεν τολμά να το πιστέψει· όμως, παράλληλα έχει και την τάση να τον απομακρύνει από την περιοχή της άμεσης δράσης του, δηλαδή από τις Ηγεμονίες, όπου εντός ολίγου θα πηχίσουν τα επαναστατικά όπλα.

Στα γεγονότα αυτά θα αναφερθεί πολύ αργότερα (20 Ιανουαρίου 1847) και ο ίδιος ο

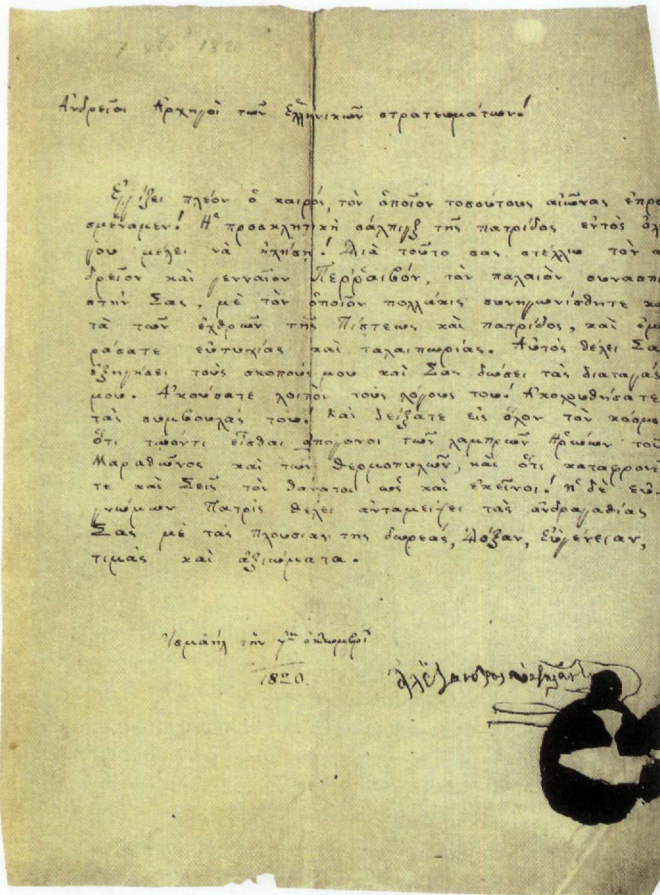
Ελευθερία ή Θάνατος, ξυλογραφία του Τάσσου.

Αναγνωστόπουλος, όταν θα ξεσπάσει η αντιδικία με τον Ξάνθο για τον ρόλο του καθενός στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, σύμφωνα με υπόμνημά του που υπάρχει στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (ΕΒΕ, αρ. 9136) και μέρος του έχει δημοσιεύσει στη βιογραφία του για τον Αναγνωστόπουλο, το 1933, ο Αγ. Τσέλαλης.¹⁰⁸ Σύμφωνα με το υπόμνημα αυτό πρέπει να είχε συνταχθεί ένα σχέδιο δράσης από τους Φιλικούς του Βουκουρεστί-

¹⁰⁸ Αγ. Α. Τσέλαλης, *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος*, σ. 52-57.

Προκήρυξη του Αλ. Υψηλάντη προς τους αρχηγούς των ελληνικών στρατευμάτων (7.10.1820). Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 228.

ου, το οποίο προέβλεπε αναβολή των επαναστατικών πολεμικών ενεργειών για λίγους μήνες και μετάθεση του κέντρου βάρους από τις Ηγεμονίες στην Πελοπόννησο. Τα γράμματα με το σχέδιο αυτό στάλθηκαν στον Αλέξ. Υψηλάντη και έτσι, όταν ο Αναγνωστόπουλος θα συναντήσει μετά από αίτησή του τον Υψηλάντη στο Κισνόβι, θα βρει, όπως γράφει, «άλλον Υψηλάντην, παρά εκείνον, όστις μοι έγγραφε... επαπατήρησα αυτόν όλως πλ-

ηπτηριασθή ο Υψηλάντης και οι εκτελεσταί του ανοσιουργήματος τούτου είναι ως φαίνεται αυτός ο ίδιος».

Όπως και να έχουν τα πράγματα γίνεται, πιστεύω, προφανές ότι υπάρχει διάσταση απόψεων για τον τόπο και τον χρόνο έναρξης της πολεμικής επαναστατικής δράσης. Άλλωστε, εκτός από τις διαφορετικές απόψεις, τούτο καταφαίνεται κυρίως από τον διαφορετικό τρόπο υλοποίησης των αποφάσεων των συσκέψεων στο Ισμαήλιο και των διακηρύξεων που τις ακολούθησαν, επειδή οι πράξεις των πρωταγωνιστών άλλοτε είναι σύμφωνες και άλλοτε δεν είναι σύμφωνες με το πνεύμα των διακηρύξεων αυτών.

Παρακολουθώντας από κοντά τις πληροφορίες που αποδεσμεύουν τα έγγραφα θα σταθούμε σε μια επιστολή της 2ας Μαρτίου 1821 που γράφει ο Γ. Καντακουζινός από το Τίργχο Φορμόσι προς τους Ξάνθο και Αναγνωστόπουλο.¹⁰⁹ Ο αποστολέας καλεί τους δύο πρωτοφίλικους να μεριμνήσουν ώστε οι «νέοι Έλληνες» που συγκλίνουν από παντού στις Ηγεμονίες να φθάσουν στα μέρη που πρέπει «εφοδιαζόμενοι με τα συνήθη φορέματα μαύρα, έχοντες καθ' ένας όσα ημπορεί άρματα και να μας προφθάσουν το ογληγορώτερον εις Φωξάνη». Προφανώς οι νέοι που συρρέουν είναι όσοι θα συγκροτούσαν τον Ιερό Λόχο.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι παρά τις αντιρρήσεις και τις διαφορετικές απόψεις ο Αναγνωστόπουλος δεν κάνει πίσω την κρίσιμη στιγμή και θα αναλάβει τις ευθύνες που του αναλογούν στο μέτωπο της Βλαχίας, πράγμα που διαφαίνεται και από επιστολή του προς τον Εμμ. Ξάνθο από το Κισνόβι της 9ης Μαρτίου 1821, στην οποία δεν γίνεται άλλος λόγος παρά μόνο για τις κινήσεις του Υψηλάντη και τις αρμοδιότητες του Ξάνθου και τις δικές του, για τις αποστολές γραμμάτων στη Ρωσία, με άλλα λόγια συμμετέχει σε μια κατάσταση κινητικότητας και δράσης, στην οποία ο ρόλος του Αλέξ. Υψηλάντη είναι βέβαια πρωταρχικός.¹¹⁰ Στη γραμμή αυτή είναι χαρακτηριστική και πάλι μία επιστολή του ίδιου του Αναγνωστόπουλου προς τον Ξάνθο (Κισνόβι) της 26ης Απριλίου 1821 από το Τζερναούτσι της Μπου-

λωιωμένον και περιοριζόμενον μόνο εις τινας βιασμένας περιποιώσεις».

Ο Αναγνωστόπουλος, όπως ο ίδιος γράφει, θα επιχειρήσει να ανακαλύψει τι κρύβεται πίσω από όλα αυτά και θα βρει ότι «μία συμμορία εν Ιασίω, έχουσα επί κεφαλής τον Ζαπάντην... έγγραψε προς αυτόν [Υψηλάντην] ότι ο Αναγνωστόπουλος μετά του Τσακάλωφ συνφωνήσαντες και μετά του εν Ιταλία πρίγκηπος Καρατζά όπως αυτόν αναδείξωσιν αρχηγόν, ήτον ο σκοπός των να δη-

¹⁰⁹ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 155 και *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 131.
¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 143-144.

κοβίνας. Η επιστολή αυτή, δημοσιευμένη ήδη στα *Απομνημονεύματα* του Ξάνθου εμφανίζει τον Παναγ. Αναγνωστόπουλο να βρίσκεται δίπλα στον Αλέξανδρο, να στέλνει μέσω του Ξάνθου χαιρετισμούς στη μητέρα του πρίγκιπα που δεν πρέπει ανησυχεί για τον γιο της, δηλαδή φανερώνει έναν Αναγνωστόπουλο δεξί χέρι του Αλέξανδρου Υψηλάντη.¹¹¹

Εφεξής οι πληροφορίες μας για τη δράση του Αναγνωστόπουλου στην περιοχή των Ηγεμονιών είναι ελάχιστες και δεν μας διαφωτίζουν για την περαιτέρω συμμετοχή στο κίνημα του Υψηλάντη. Αντίθετα, υπάρχουν πληροφορίες ότι ο Αναγνωστόπουλος μόλις πληροφορήθηκε την έναρξη των εκθροπραξιών στην Πελοπόννησο έπεισε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη να επιτρέψει την αναχώρηση του αδελφού του Δημητρίου για την Πελοπόννησο, όπου η παρουσία θεωρείται υψίστης σημασίας για την επιτυχία του αγώνα. Δημ. Υψηλάντης και Παναγ. Αναγνωστόπουλος σε αναζήτηση χρηματικών ενισχύσεων έφθασαν μαζί στην Οδησό, σπουδαία βάση της Φιλικής Εταιρείας, όπου φαίνονται να εκποιούν κοσμήματα της οικογένειας Υψηλάντη, να συγκεντρώνουν χρήματα και από εκεί να κατευθύνονται στο Κιονόβι, να προμηθεύονται πλαστά διαβατήρια για να περάσουν την πάντα επικίνδυνη, για πολλούς λόγους, περιοχή της Αυστρίας και κατόπιν να φθάνουν στην Τεργέστη.

Νέες προσπάθειες για τη συλλογή ενισχύσεων, σύντομη παραμονή στην Τεργέστη και από εκεί με πλοίο στην Ύδρα όπου φθάνουν στις 8 Ιουνίου 1821. Στο ταξίδι αυτό ο Αναγνωστόπουλος θα ταξιδέψει ως δήθεν έμπορος, εφοδιασμένος με ρωσικό και γερμανικό διαβατήριο, συνοδευόμενος από τους δύο «υπηρέτες» του, τον Αθανάσιο Στοιστοπόπουλο (Δημ. Υψηλάντης) και Νικόλαο Βλάση (Σουβατζόγλου). Τις ίδιες μέρες ο Αλέξανδρος Υψηλάντης υφίσταται την καταστροφική ήττα στο Δραγατσάνι.¹¹²

Ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ένας από τους πρωτοφιλικούς βρίσκεται πλέον μέσα στην καρδιά των επαναστατικών εξελίξεων, βρίσκεται στην επαναστατημένη καρδιά του αγώ-

να, στην Πελοπόννησο. Όπως είναι φυσικό - άλλωστε αρμόζει απόλυτα στον ηγετικό χαρακτήρα του - θα λάβει μέρος σε πολλές κινήσεις που αποσκοπούν στην εδραίωση και στην επιτυχία του αγώνα: συσκέψεις, μετακινήσεις, διαβουλεύσεις, διαμάχες, μάκες. Στοιχεία για τη συμμετοχή του σε διάφορα επαναστατικά γεγονότα θα εκθέσει ο ίδιος σε αναφορά του στον Όθωνα.¹¹³ Σύμφωνα με αυτή παραβρέθηκε στην πολιορκία και την άλωση της Τριπολιτσάς, στην εκστρατεία των Τρικώρων, στην πολιορκία και την τελική έφοδο εναντίον του Ναυπλίου,

στην πολιορκία και παράδοση του Ακροκορίνθου, στην εκστρατεία εναντίον της Λαμίας και της Φθιώτιδας, στη μάχη του Άργους και την καταστροφή του Δράμαλη, στη μάχη στα Βέρβενα εναντίον του Ιμπραήμ, στοιχεία τα οποία βεβαιώνει και ο Δημήτριος Υψηλάντης με δική του αναφορά (Τροιζήνα, 4 Μαρτίου 1828).¹¹⁴

Το 1826 έλαβε μέρος στη Γ' Εθνοσυνέλευση, στην οποία αντιτάχθηκε έντονα στο ψήφισμα που επιζητούσε την αγγλική προστασία. Αντίθετα, ο ίδιος συμφωνεί με τον Υψηλάντη, τον Νικητάρη και τον Γ. Καραϊσκάκη να αναχωρήσει για την Πετρούπολη και να ζητήσει την προστασία της Ρωσίας. Αναχωρεί, λοιπόν, για την Κωνσταντινούπολη και παρουσιάζεται στον ρώσο πρέσβη, ο οποίος τον απέτρεψε από την περαιτέρω συνέχιση του ταξιδιού προς την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Ανέλαβε όμως ο τελευταίος να διαβιβάσει τα αιτήματα των επαναστατών προς τον τσάρο και έδωσε στον Αναγνωστόπουλο υποσχέσεις για τη ρωσική συνδρομή. Έτσι ο ανδριστάνος Φιλικός και αγωνιστής επέστρεψε πάλι στην καρδιά του αγώνα.

Ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος κατά τη διάρκεια της καποδιστριακής περιόδου διορίστηκε έκτακτος επίτροπος της Ηλείας (1829-

Γιαταγάνι με μορφή αγωνιστή Εικοσιένα. Συλλογές Ευαγγέλου Αβέρωφ. Ταξιδεύοντας στο χρόνο, Αθήνα, εκδ. Ίδρυμα Ευαγγέλου Αβέρωφ-Τσίτσα, 2000, σ. 225.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 203-204.

¹¹² Δ. Γκίνης, *Ο Δημήτριος Υψηλάντης*, σ. 187-189.

¹¹³ Αγ. Α. Τσέλαλης, *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος*, σ. 65-66.

¹¹⁴ Εθνική Βιβλιοθήκη, αρ. 4768.

Μάχη Λερβενακίων, έργο του Νέστορα Λ. Βαρβέρη, 1899. Δημ. αρχείο Κρανιδίου. Δημοσιεύεται στο Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, Ζωγράφοι-Γλύπτες-Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 2000, σ. 142.

1831), μετά όμως από τη δολοφονία του Κυβερνήτη παραιτήθηκε και ιδιώτευσε για ένα διάστημα. Στη συνέχεια ο πρώτος βασιλιάς της Ελλάδας τον διόρισε διοικητή της Εύβοιας με διάταγμα της 23ης Ιουνίου 1838· λίγο ενωρίτερα, τον Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου είχε τιμηθεί με τον Χρυσό Σταυρό του Σωτήρος «διά τας εκδουλεύσεις του», ενώ τον Απρίλιο του ίδιου έτους του απονεμήθηκε το Νομισματόσημον «δι' ανταμειβίν των κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας πόλεμον εκδουλεύσεών του».

Εν συνεχεία θα υπηρετήσει σε διάφορες δημόσιες θέσεις και συγκεκριμένα ως διοικητής της Σπάρτης, Σύρου και Θήρας. Υπηρετώντας στην Εύβοια θα γίνει στόχος δολοφονικής απόπειρας, ενώ θα βρεθεί μπλεγμένος σε διάφορες ίντριγκες που είχαν ως στόχο τον Νικόλαο Κριεζώτη, με αποτέλεσμα να φθάσουν στον Όθωνα κατηγορίες εναντίον του, για τις οποίες φρόντισε να τον ενημερώσει ο φίλος του Αινιάν. Για όλα αυτά θα φροντίσει να συντάξει απολογητικό υπόμνημα, με το οποίο δηλώνει την πίστη και αφοσίωσή του στο πρόσωπο του βασιλιά.

Μετά τις υπηρεσίες που προσέφερε στη διοίκηση των περιφερειών αυτών διορίστηκε στις 12 Οκτωβρίου 1843 με βασιλικό διάταγμα Σύμβουλος της Επικρατείας, ενώ το 1845 θα διοριστεί νομάρχης Λακωνίας, αργότερα νομάρχης επίσης Αργολιδοκορινθίας και Μεσσηνίας και μετά από όλα αυτά, σε ηλικία περίπου 60 ετών θα εγκατασταθεί στην νεοσύστατη πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, την Αθήνα.

Ο κύκλος της ζωής του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου θα κλείσει άδοξα, αφού θα προσβληθεί από την επιδημία της χολέρας που έπληξε την περιοχή της Αττικής και την οποία είχαν μεταφέρει τα αγγλογαλλικά στρατεύματα που έφθασαν ως συνέπεια των δραματικών γεγονότων του Κριμαϊκού πολέμου. Θα πεθάνει στις 15 Νοεμβρίου 1854.

Όπως έχουμε αναφέρει ήδη ο Εμμανουήλ Ξάνθος και ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος θα αποτελέσουν τους ήρωες ενός αξιομνημόνευτου μετεπαναστατικού επεισοδίου, σχετικά με τη θέση και τη συμβολή ενός εκάστου στην ίδρυση και την μετέπειτα δράση της Φιλικής Εταιρείας, του

οποίου οι συνέπειες έφθασαν και έως τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, εννοείται πάντα σε ιστοριογραφικό επίπεδο (βλ. εδώ παράλληλα και το βιογραφικό του Εμμ. Ξάνθου).

Γνωρίζουμε δηλαδή ότι ο Ιωάννης Φιλίμων δημοσιεύοντας το *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας* το 1834, πολύ πιθανόν υπό την αφηγηματική επίδραση του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, μειώνει δραματικά τη συμβολή του πάτμιου Εμμανουήλ Ξάνθου στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας. Αντίθετα, τονίζει ότι υπάρχουν κατηγορίες εναντίον του Πάτμιου ότι καταχράστηκε χρήματα της Φιλικής Εταιρείας και ότι υπήρξε υπεύθυνος για τον πρόωρο θάνατο του Νικόλαου Σκουφά το 1818 στην Κωνσταντινούπολη. Γνωρίζουμε επίσης ότι λόγω των κατηγοριών αυτών ο Εμμανουήλ Ξάνθος και επιζητώντας να τις αποσειεί συνέγραψε το

1837 την *Απολογία* του, η οποία περιήλθε πριν ακόμα εκδοθεί σε γνώση του Φιλίμονα, γεγονός που τον ανάγκασε να αποκαταστήσει τα πράγματα σχετικά με τη δράση και το ρόλο του Εμμανουήλ Ξάνθου, γράφοντας σχετικό άρθρο στην εφημερίδα *Αιών* της 19ης Μαρτίου 1839.

Είναι επίσης γνωστό ότι αργότερα (1845) ο Ξάνθος θα δημοσιεύσει και τα *Απορητημονεύματά* του, στα οποία συγκεντρώνει και δημοσιεύει σημαντικά έγγραφα για τη δράση τη δική του αλλά και άλλων προσώπων που πλαισίωσαν την Φιλική Εταιρεία, πάντα βέβαια επιζητώντας να αποσειεί τις εναντίον του κατηγορίες, οι οποίες εκπορεύονται κυρίως εκ μέρους του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου. Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια δημοσιεύτηκαν αρκετές αρχειακές συλλογές προσώπων που συμμετείχαν από κοντά στην προετοιμασία του αγώνα, με αποτέλεσμα να είμαστε σε θέση να δούμε τα πράγματα καλύτερα, καθώς τα σχετικά τεκμήρια έχουν πολλαπλασιαστεί.

Επανερχόμενοι στη διένεξη μεταξύ Ξάνθου και Αναγνωστόπουλου πρέπει να έχουμε κατά νου ότι το χρονικό πλαίσιο αναφοράς τοποθετείται στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια,

όταν τα όπλα έχουν μόλις σιγήσει και διεξάγεται ένας πρώτος απολογισμός της συνεισφοράς προσώπων και τόπων ακόμα και με προφανείς ιδιοτελείς σκοπούς. Η συγγραφή πολλών βιβλίων τοπικής ιστορίας ακριβώς την περίοδο αυτή αλλά και αργότερα, καθώς το φαινόμενο συνεχίζεται, είναι χαρακτηριστική εκδήλωση της διεκδίκησης από τους ενδιαφερομένους μεγάλου ποσοστού συμμετοχής στην απελευθέρωση των ελληνικών τόπων και τη συγκρότηση του νεότερου ελληνικού κράτους.

Είναι βέβαια γεγονός ότι η ηγετική προσωπικότητα του Παναγ. Αναγνωστόπουλου και η σημαντική δράση του ως ανωτάτου στελέχους της Φιλικής Εταιρείας του έδιναν το έναυσμα να προωθήσει τον εαυτό του ως το απώτατο σημείο των ιδρυτών της, καθώς μάλιστα ορισμένες συμπτώσεις ή και εκ των υστέρων κατασκευές δι-

ευκόλυναν τον σκοπό του. Έτσι μόλις εκδηλώθηκε η αντίδραση του Εμμ. Ξάνθου και η αναγνώριση του λάθους εκ μέρους του Φιλίμονα, δηλαδή η δημοσίευση του άρθρου στον *Αιών* που αναγνώρισε το ρόλο και τη δράση του πάτμιου αγωνιστή, δεν έμεινε άπραγος.

Μετά την αναδίπλωση του Φιλίμονα θα συντάξει τον ίδιο χρόνο (1839) ένα υπόμνημα με τις δικές του

απόψεις, το οποίο τιτλοφόρησε «Γενικαί παρατηρήσεις», και το παρέδωσε στον Φιλίμονα για να το δημοσιεύσει, πράγμα που ο τελευταίος δεν έκανε, ίσως γιατί θέλησε να μη συμβάλει στην περαιτέρω συνέχιση της άχαρης αυτής διένεξης.

Στην ίδια γραμμή ο Αναγνωστόπουλος προσπαθεί να εμπλέξει στη διαμάχη και τον Αθανάσιο Τσακάλωφ, όταν ο τελευταίος έχει πλέον καταφύγει και ζει στη Μόσχα, γράφοντάς του μια επιστολή στις 8 Δεκεμβρίου 1845, όπου ανάμεσα στα άλλα θα αναφέρει: «Ίδού τα νέα: Ο κ. Ξάνθος εξέδωκεν έν, ως ο ίδιος το ωνόμασεν Ιστορικών υπόμνημα της Φιλικής Εταιρείας. Λέγει δε ότι αυτός κατά το 1813 μεταβάς από Κωνσταντινούπολιν εις Πρέβεζαν και εκείθεν εις Οδησσόν, όπου ευρών τον Σκουφάν, πρώτον τον ενέπνευσε, καθώς και υμάς δευτε-

Προτομή του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

ρον, τον περί ελευθερίας Σκοπόν και ότι καθ' ο μασών (κτίστης) έκαμε το σχέδιον της Εταιρείας. Συμφωνήσαντες δε και υμείς μετ' αυτού, εκάματε το Σύστημα αυτής. Τοιαύτα και πολλά άλλα κακοήθη ψεύδη εκήρυξεν, ενώ ζώσιν εισέτι εξ από τα πρωτενεργά μέλη, τα οποία γνωρίζουν ότι αυτός εκατηχήθη κατά το 1818...».

Φυσικά στο κείμενό του ο Αναγνωστόπουλος καταφερόταν εναντίον του Ξάνθου, αμφισβητώντας τον πατριωτισμό του και κατηγορώντας τον για ατασθαλίες εις βάρος των οικονομικών της Εταιρείας. Εξάλλου και παρά την αναμφισβήτητη παρουσία του Ξάνθου στην Οδησό το 1814 και τη συμμετοχή του στις πρώτες σκέψεις και πράξεις που οδήγησαν στη σύστασή της Εταιρείας, ο Αναγνωστόπουλος αμφισβητεί τη συμμετοχή του Ξάνθου και επωφελούμενος από τη μετέπειτα παρουσία και αδράνεια του Πάτμιου στην Κωνσταντινούπολη επιμένει ότι ο Ξάνθος έγινε μέλος της Εταιρείας το 1817 και ότι η μοναδική του συμβολή υπήρξε η αποστολή του στην Πετρούπολη για να πείσει τον Καποδίστρια να αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας και η μετά την άρνηση του τελευταίου επιτυχία του να καταστήσει αρχηγό της τον Αλέξανδρο Υψηλάντη.

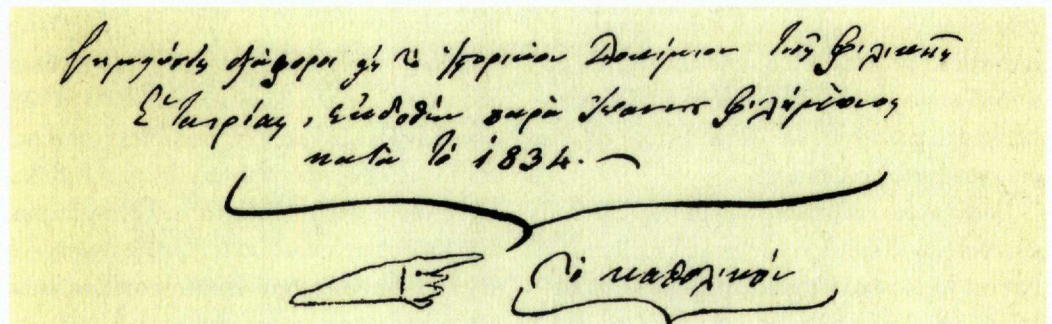
Όπως έχουμε αναφέρει, η αντιδικία Ξάνθου-Αναγνωστόπουλου θα εξελιχθεί σε ένα από τα σοβαρά επεισόδια για ένα είδος ιστοριογραφίας που ακριβώς θεωρεί ως έργο της να πάρει το μέρος του ενός ή του άλλου. Μπορούμε λοιπόν στην εξέλιξη της διαμάχης αυτής να αναφέρουμε ότι παίρνουν το μέρος του ενός ή του άλλου ο Φιλήμων, ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο Πρόκες φον Όστεν, ο Αμβρόσιος Φραντζής, ο Νικ. Σπηλιάδης, ο Αναστ. Γούδας, ο Τάκης Κανδηλώρος, ο Διον. Κόκκινος,

ο Αγπο. Τσέλαλης, ο Τάσος Γριτσόπουλος, για να αναφέρουμε ορισμένα μόνο ονόματα.

Πέρα από αυτά όμως και εν σχέσει προς τον Παναγ. Ανανωστόπουλο γεγονός είναι ότι τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν απολύτως θετικά. Παρά την αναγνώρισή του ως ενός από τα πρώτα και σημαντικότερα μέλη της Φιλικής Εταιρείας, η δημόσια ιστορία ποτέ δεν ξέφυγε από το γνωστό σχήμα της ιδρυτικής τριάδας Ξάνθος, Τσακάλωφ, Σκουφάς. Έτσι οι υποστηρικτές του Αναγνωστόπουλου θα επιχειρήσουν να μετατρέψουν τουλάχιστον την τριάδα σε τετράδα προσθέτοντας βέβαια τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο ως τέταρτο ιδρυτικό μέλος. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα στη γραμμή αυτή η εκδήλωση που έλαβε χώρα με την ευκαιρία της συμπλήρωσης των 145 ετών από τον θάνατο του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου. Συγκεκριμένα στο αμφιθέατρο του Υπουργείου Εξωτερικών στις 23 Μαρτίου 2000 η Πανηλιακή Συνομοσπονδία και ο δήμος Ανδρίτσαινας οργάνωσαν ημερίδα για την αποκατάσταση του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου στην ιδρυτική τετράδα της Φιλικής Εταιρείας. Με την παραπάνω ευκαιρία ο δήμος Ανδρίτσαινας θα εκδώσει και σχετικό φυλλάδιο με όλα τα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της άποψης αυτής: Φιλήμων, Ιστορία του Πρόκες Φον Όστεν, χειρόγραφο 9142 της Εθνικής Βιβλιοθήκης-επιστολή του Ξάνθου προς τη Βουλή στις 15.12.1843, Ημερολόγιον του Αγώνος (1814-1830).

Τώρα πια τα πνεύματα έχουν ηρεμήσει και είναι πιο εύκολο αντί για έριδες και διαμάχες, η πρώτη ηγετική τριάδα να μετατραπεί σε τετράδα ώστε η διεύρυνση να αποκαταστήσει την ιστορική «αδικία».

Σελίδα τίτλου
της πρώτης
έκδοσης των
Απομνημονευμάτων
του Εμμ. Ξάνθου.

V

● ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣ (ΠΑΠΑΦΛΕΣΣΑΣ)

Ένας από τους κορυφαίους πρωταγωνιστές της Φιλικής Εταιρείας και της Επανάστασης του 1821. Γεννήθηκε το 1786 στην Πολιανή της Μεσσηνίας. Στερνοπαίδι του Δημήτριου Δικαίου από τον δεύτερο γάμο του με την Κωνσταντίνα από το γένος των Ανδροναιών, πήρε το βαφτιστικό όνομα Γεώργιος. Ο Φωτάκος στη βιογραφία του Γρηγόριου Δικαίου αναφέρει ότι ο πατέρας του απέκτησε δεκαοκτώ παιδιά με την πρώτη γυναίκα του και δέκα με τη δεύτερη, από τα οποία ο Γεώργιος (Γρηγόριος) ήταν το τελευταίο.¹¹⁵ Αν οι αριθμοί αυτοί δεν είναι «πατριωτικά» διογκωμένοι ίσως δεν είναι άσχετοι από τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του νεαρού Γεώργιου Δικαίου. Εξάλλου, σχετικά με την προέλευση του ονόματος Παπαφλέσσας πάλι ο Φωτάκος αναφέρει μία, τουλάχιστον περίεργη και μυθώδη, εκδοχή σύμφωνα με την οποία όλοι οι απόγονοι του Δημήτριου Δικαίου ονομάστηκαν Φλεσαίοι από τη λέξη Εφεσίους της γνωστής επισολής του Αποστόλου Παύλου, η οποία δεν προφερόταν σωστά στην εκκλησία της Πολιανής αλλά εκφερόταν ως Εφλεσίους, για να μεταπέσει σε Φλεσίους και περαιτέρω σε Φλεσαίους και από εκεί να καταντήσει επώνυμο της οικογένειας των Δικαίων και οπωσδήποτε του Γρηγόριου Δικαίου. Δεν μπορεί να εξακριβωθεί βέβαια αν υποκρύπτεται κάποιο γεγονός πίσω από αυτές τις λεκτικές ακροβασίες, αλλά αυτό που είναι σίγουρο είναι ότι ο Γεώργιος (Γρηγόριος) Δικαίος θα γίνει τουλάχιστον τα ύστερα χρόνια γνωστότερος ως Παπαφλέσσας παρά ως Δικαίος.

Σύμφωνα με τον βιογράφο του που μόλις μνημονεύσαμε, παιδί φέρεται ότι έμαθε τα πρώτα γράμματα κοντά σε κάποιον καλόγηρο, ενώ αργότερα παραδίδεται ότι ο εξάδελφος από τον πατέρα του Παναγιώτης, πρόκριτος της επαρχίας Λεονταρίου, όπου ανήκε

Γρηγόριος Δικαίος

και η Πολιανή, έστειλε τον μικρό Γεώργιο, μαζί με τα δικά του παιδιά, στην Ελληνική σχολή της Δημητσάνας, όπου είχε δάσκαλο πιθανόν τον λόγιο μοναχό Αγάπιο Αντωνόπουλο.

Αργότερα, το 1816, σύμφωνα με τους βιογράφους του, ο Γεώργιος Δικαίος θα καρεί μοναχός στη μονή Βελανιδιάς, που βρίσκεται κοντά στην Καλαμάτα, και θα λάβει το μοναχι-

Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας). Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

¹¹⁵ Φωτάκος, *Βίος του Παπαφλέσσα*, σ. 1.

Άποψη των
ναυπηγείων στην
Κωνσταντινούπολη
(1819).
Δημοσιεύεται
στο Σπ. Ι. Ασδραχάς
(προλ.),
Η Θεσσαλονίκη
τον 18ον αιώνα. Τα
πριν και τα μετά
η φωνή των
εικόνων, Αθήνα,
εκδ. Θεμέλιο,
1996, σ. 98.

κό όνομα Γρηγόριος, με το οποίο θα γίνει γνωστός· ωστόσο και πάλι εμφιλοχωρεί ένα πρόβλημα, δεδομένου ότι όσοι εμπλέκονταν με τον μοναχικό βίο το έκαναν πολύ ωρίτερα από την ηλικία των 30 ετών, που είναι το 1816 ο Δικαίος. Όπως και να έχουν τα πράγματα πάντως ο μοναχός Γρηγόριος στη συνέχεια ήρθε σε σύγκρουση με τον μητροπολίτη Μονεμβασιάς, πράγμα που τον ανάγκασε να εγκαταλείψει τη μονή Βελανιδιάς και να καταφύγει σε ένα άλλο μοναστήρι, και συγκεκριμένα στη μονή Ρεκίτσας, που βρίσκεται μεταξύ Μιστρά και Λεονταρίου.

Η συνέχεια της ενδιαφέρουσας αυτής εξιστόρησης θέλει τον νεαρό μοναχό Γρηγόριο Δικαίο να έρχεται σε σύγκρουση και με τον ισχυρό Τούρκο της περιοχής Λεονταρίου Χουσεϊν αγά, γνωστό και ως Σερντάρη, που κατείχε πολλά κτήματα κοντά σε εκείνα της μονής Ρεκίτσας, τα οποία επιζήτησε να αποσπάσει από αυτήν. Στις συνεχείς διενέξεις μεταξύ του Τούρκου τσιφλικά και της μονής ο δραστήριος μοναχός Γρηγόριος Δικαίος φέρεται ότι θέλησε να υπερασπιστεί με κάθε τρό-

πο την περιουσία της μονής, ζήτησε μάλιστα και την παρέμβαση του πασά της Τριπολιτοάς. Ακολουθούν διάφορα μυθιστορηματικά επεισόδια μεταξύ των ανθρώπων του αγά και της μονής που θα συνεπιφέρουν αναπόφευκτα και την καταδίωξη του Παπαφλέσσα, ο οποίος φαίνεται ότι πλέον δεν μπορεί να παραμείνει στην Πελοπόννησο. Έτσι θα αναγκαστεί το 1818 να περάσει πρώτα στη Ζάκυνθο και από εκεί να κατευθυνθεί στην Κωνσταντινούπολη, προκρίνοντας, κατά τα φαινόμενα, ότι στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα υπήρχαν ευνοϊκότερες συνθήκες για την περαιτέρω ιερατική του πορεία, δεδομένου ότι θα βρισκόταν κοντά στο κέντρο των εξελίξεων της Ανατολικής Εκκλησίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Πράγματι, στην Κωνσταντινούπολη ο Γρηγόριος Δικαίος θα γνωρίσει πολύ κόσμο, θα συναντήσει πατριώτες του, ανάμεσα στους οποίους ο τότε μητροπολίτης Δέρκων, θα έρθει σε επαφή με σημαντικά πρόσωπα, θα συνδεθεί με την οικογένεια του λόγιου κληρικού Ζαχαρία Αιγιάνος και ακόμα ως εκκλησιαστικός θα γί-

νει αρχιμανδρίτης, πιθανώς αναζητώντας, παράλληλα, την ευκαιρία για να εκλεγεί μητροπολίτης και να τεθεί έτσι επικεφαλής κάποιας επαρχίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπως μας πληροφορεί ο Δημήτριος Ατινιάν. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο Δικαίος είχε στενές σχέσεις με τον τότε μητροπολίτη Δέρκων Γρηγόριο (καταγόταν από το χωριό Ζουμπάτα Αχαΐας), ο οποίος θα θανατωθεί μαζί με τους άλλους ιεράρχες ως πράξη αντιποίνων για την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό ο Γρηγόριος Δέρκων να υπήρξε και μέλος της Φιλικής Εταιρείας.

Ωστόσο, οι επιδιώξεις του Γρηγορίου Δικαίου για ανώτερη εκκλησιαστική σταδιοδρομία φαίνεται να υποχωρούν δραματικά με τη μύσησή του στη Φιλική Εταιρεία που θα γίνει από τον Παναγ. Αναγνωστόπουλο¹¹⁶ ή από τον Αναγνωστή Παπαγεωργίου-Αναγνωσταρά¹¹⁷ στις 21 Ιουνίου 1818. Στον κατάλογο Φιλικών του Σέκερν η σχετική αναγραφή έχει καταχωριστεί ως εξής: «Γρηγόριος Δικαίος. Αρχιμανδρίτης και

εξάρχος Πατριαρχικός. Χρόνων 32. Διά του Π. Παπαγεωργίου. 1818, Ιουνίου 21, Κωνσταντινούπολις. Τω Ηλία Δικαίω εις Πολιανίν. Γρ.

10».¹¹⁸ Το συνωμοτικό όνομα που έλαβε ως μέλος της Εταιρείας ήταν Αρμόδιος, ενώ κατείχε και τα διακριτικά αρχικά Α Μ.

Ο Γρηγόριος Δικαίος θα ενστερνισθεί με θέρμη και ζήλο τους σκοπούς της Φιλικής Εταιρείας και θα αναδειχθεί σε ένα από τα πιο δραστήρια μέλη της, σε έναν από τους πιο δραστήριους αποστόλους της. Το πρώτο πεδίο δράσης του υπήρξε βέβαια εκείνο της Κωνσταντινούπολης αλλά γρήγορα θα επεκτείνει τη δράση του και στην περιοχή των Ηγεμονιών, όπου, όπως έχουμε διαπιστώσει, τα περισσότερα από τα ανώτερα στελέχη της Εταιρείας αλλά και ένα πλήθος από μεσαία και κατώτερα, θα δραστηριοποιηθούν τα χρόνια πριν

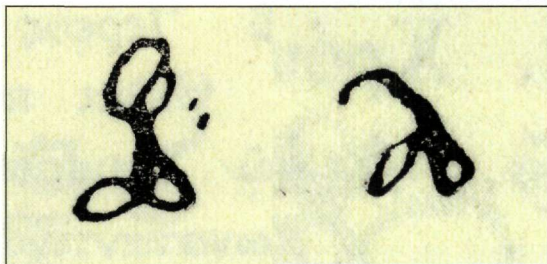
από την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης. Σύμφωνα με τον κατάλογο Φιλικών του Παν. Σέκερν αλλά και τον Ιωάννη Φιλήμονα, ο Γρηγόριος φέρεται να μύσησε την περίοδο 1818-1819 τουλάχιστον τριάντα Φιλικούς, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν και σημαντικά ονόματα (Καμαρηνός Κυριακός, Παναγιώτης Γιατράκος, Δημήτριος Θέμελνς).

Πρέπει εξάλλου να επαναλάβουμε στο σημείο αυτό ότι ο Παπαφλέσσας βρίσκεται και δραστηριοποιείται στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο που όλη σχεδόν η ηγετική ομάδα της Εταιρείας έχει συγκεντρωθεί στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας· με άλλα λόγια βρισκόμαστε στο κρίσιμο διάστημα μεταξύ των ετών 1818 και 1820, όταν σημειώνεται «μια γενικευμένη ανάπτυξη κινήσεων, σχεδιασμών και άλλων ενεργειών, σε όλες τις χώρες διαμονής των Ελλήνων. Οι περισσότεροι «απόστολοι» έχουν κινηθεί με επιτυχία, η Εφορεία της Κωνσταντινούπολης με την ενεργό

συμμετοχή του Π. Σέκερν λειτουργεί ικανοποιητικά, νέα μέλη της ηγετικής ομάδας όπως ο Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας) έχουν δώσει ένα νέο δυναμικό

τόνο στην Εταιρεία, η δε Πελοπόννησος έχει εμπλακεί οριστικά στην υπόθεση της εξέγερσης».¹¹⁹

Όπως προκρίναμε να κάνουμε έως τώρα, να προσεγγίσουμε δηλαδή τα ανώτερα στελέχη της Εταιρείας με βάση, κυρίως, τις πληροφορίες από τα κείμενα που οι ίδιοι και οι συναγωνιστές τους μας παρέχουν και που εξακολουθούν να έρχονται στο φως, όπως λ.χ. το *Αρχείο Ξάνθου*, θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε από κοντά τον Γρηγόριο Δικαίο, με απώτερο βέβαια σκοπό να γνωρίσουμε καλύτερα το πρόσωπο και τη δράση του πρώτα ως Φιλικού και αργότερα ως αγωνιστή της Επανάστασης, του οποίου μάλιστα τη δράση επισφράγισε και ο ηρωικός θάνατος στο Μανιάκι (1825).

Τα σύμβολα του Παπαφλέσσα. Δημοσιεύονται στο Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερν*, Αθήνα 1967.

¹¹⁶ Φωτάκος, *Βίος του Παπαφλέσσα*, σ. 7.

¹¹⁷ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 110.

¹¹⁸ Στο *ίδιο*, σ. 110, αρ. 92.

¹¹⁹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 29.

Χειρόγραφο εγκόλπιο κατχητή, προστατευμένο με δερμάτινο κάλυμμα. Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 135.

Όπως αναφέραμε, ο Γρηγόριος Δικαίος κατά το πρώτο διάστημα της σταδιοδρομίας του ως Φιλικού ανέλαβε δράση στην περιοχή των Ηγεμονιών. Υπάρχουν μάλιστα πληροφορίες ότι τον διακατείχε τέτοιος ενθουσιασμός ώστε να προβαίνει στην κατήχηση νέων μελών στις τάξεις της Εταιρείας αδιακρίτως, χωρίς δηλαδή να λαμβάνει τις δέουσες προφυλάξεις αλλά ούτε και να εγείρει επιφυλάξεις για το ποιόν των προσέλκτων. Ίσως κάτι τέτοιο ακριβώς να υπαινίσσεται η παρατήρηση του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, ο οποίος κλείνοντας ένα γράμμα του προς τον Εμμανουήλ Ξάνθο της 26ης Μαρτίου 1819 επισημαίνει: «αύτη η ενό-

χλησις και η επαπειλουμένη τρικυμία σοι λέγω εν συντόμω ότι προήλθεν από την αδιαφορίαν του αναθεματισμένου παπά Γρηγορίου». ¹²⁰ Στον κατάλογο των μετακινήσεων του Δικαίου ανά τις Ηγεμονίες είναι βέβαια το Ιάσιο, όπως μας πληροφορεί επιστολή του Παναγ. Αναγνωστόπουλου της 24ης Μαΐου 1819 προς τον Εμμ. Ξάνθου. ¹²¹ Από την επιστολή αυτή, ανέκδοτη έως πρόσφατα, αναδημοσιεύουμε ένα μικρό απόσπασμα ενδεικτικό των σχέσεων του Γρηγορίου Δικαίου με τα άλλα μέλη της Εταιρείας, από τα οποία ο επιστέλλων Αναγνωστόπουλος δεν φαίνεται να έχει και τις καλύτερες διαθέσεις προς τον φλογερό αρχιμανδρίτη, μολονότι τους συνδέει η κοινή πελοποννησιακή καταγωγή:

«Ο παππά Γρηγόριος εις τας 17 τούτου εμίσησεν διά Γαλάτζι, ολίγον συγχυσμένος μαζύ μου, εξ αιτίας οπού τον εσυμβούλευα να μην πιστεύητινα, επειδή και αι κατ' αυτόν καταλαλιάι προήλθεν εκ τού-

του διά την εις καθένα πίστην του. συγχυσμένος εις τέτοιον τρόπον οπού ούτε έξοδα είχεν, ούτε νξεύρω ποίος του έδωσεν, επειδή και δεν είχεν ούτε λεπτόν. προτού με είχε συστήση εις Ισμαήλ καλώς, και στοχαζομαι ότι δεν θέλει αναίρέσει εκείνο όπερ πρότερον είπεν, μ' όλον τούτο μη λείψετε αυτού διά να του γράψητε, καμονόμενος ότι διότι εμάθατε πως ήλθεν του ζητείτε γράμμα μου, και καθώς σας αποκριθή οδηγήσθαι και τον προλαμβάνετε, καθ' όποιον τρόπον στοχασθήτε εις το περι εμού...».

Εξάλλου για την επικείμενη, εν συνεχεία, μετάβασή του στο Γαλάτζι, μας πληροφορεί και επιστολή του Δημήτριου Θέμελη προς τον Εμμ.

¹²⁰ Στο *ίδιο*, σ. 72-73.

¹²¹ Στο *ίδιο*, σ. 72-73.

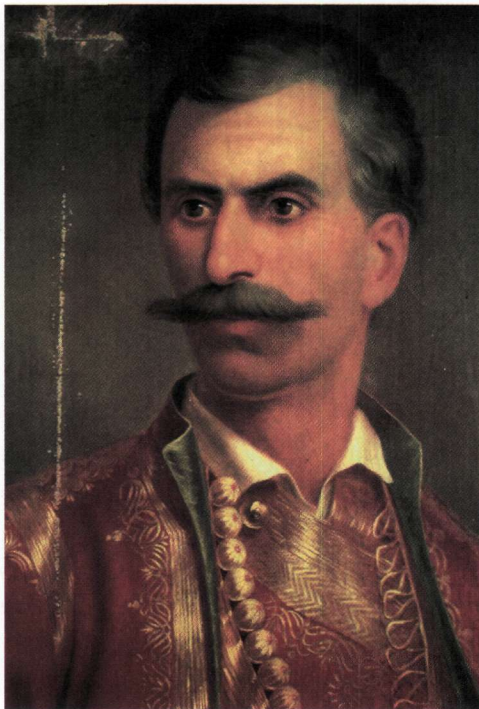
Ξάνθο, γραμμένη στα τέλη Μαΐου 1819.¹²² Μάλιστα από την επιστολή αυτή κερδίζουμε επιπλέον και το ψευδώνυμο «ιντερεσάτος» του Γρηγορίου Δικαίου. Όμως είχε φθάσει η 7η Ιουνίου και ο Δικαίος δεν είχε εμφανιστεί ακόμη στο Γαλάτzi, πράγμα που έχει προκαλέσει ανησυχίες ανάμεσα σε κάποια μέλη της Φιλικής Εταιρείας που τον περιμένουν για διαβουλεύσεις.

Ενδεικτική της ανησυχίας αυτής είναι μία άλλη επιστολή του Δημήτριου Θέμελη προς τον Εμμ. Ξάνθο της 7ης Ιουνίου 1819 από το Γαλάτzi, όπου ο αρχων ισπράβνικος των Ηγεμονιών αναφέρει μεταξύ των άλλων: «ο Δικαίος αφού εμίσεψεν από Ιάσιον εις τας 19 του απελθόντος κατά τας βεβαίας ειδήσεις έχω, μέχρι τούδε δεν ήλθεν εδώ, και, το τι έγινεν ευρίσκομαι εις μεγαλοτάτην απορίαν, φαίνεται ότι άλλαξεν τον δρόμον του οπού αντί να ερθή εδώ επήγεν εις άλλον μέρος, εις ποίον όμως αγνώοι φίλοι από Ιάσιον τον έχουν ότι ευρίσκεται ειδώ... δεν

ημπορώ να καταλάβω, φίλτατέ μοι, αυτό το κίνημα του Δικαίου τι εννοεί... θέλω γράψην αύριον και εις τον εν Βουκουρέστι ακριβόν μας... φίλον, αν ήρχοντο ο διάβολος ο Δικαίος εδώ ήτον πολλά ωφέλιμος, διά τας γνωστάς αιτίας, επειδή ηξεύρω πως να τον οικονομώσω...».¹²³

Οι κινήσεις του Γρηγορίου εν συνεχεία εντοπίζονται στην πρωτεύουσα της Βλαχίας, στο Βουκουρέστι, όπου μάλιστα αρρώστησε βα-

ριά. Τις σχετικές πληροφορίες αντλούμε από επιστολή και πάλι του Δημήτριου Θέμελη προς τον Εμμ. Ξάνθο της 21ης Ιουλίου 1819: «χθες ελθών από Βουκουρέστι ο σιορ Στέργιος Πρασσάς μας διηγείται την δεινήν ασθένειαν του αγίου Αρχιμανδρίτου κυρίου Γρ. Δικαίου, με μεγάλην λύπην και άκρον μας κακοφανισμόν, ήτις τω επισυνέβη με το να εκοιμήθη

Ο αρχιμανδρίτης φέρεται στις 3 Αυγούστου 1819 να αδελφοποιήθηκε με τον Ιωάννη Φαρμάκη και τον Γεώργιο Ολύμπιο

υποκάτω μιας καρδιάς εις εν ζεύκι [: γλέντι] οπού είχαν φίλοι τινές εις ένα παχτζέν, όπου από αφηφισίας πλευριτωθείς έπεσε κληνήρης επιστρέψας αυτόν εις λοιμικήν νόσον, τον άφησε δε, ως μας λέγει, εις αθλίαν κατάστασιν και ο Θεός να τον βοηθήσῃ».¹²⁴

Η ίδια πληροφορία για την αρρώστια του Δικαίου διασταυρώνεται και από παράλληλή της που βρίσκουμε σε επιστολή του Π. Ρουμπίνη προς τον Εμμ. Ξάνθο και φέρει χρονολογία 24 Ιουλίου 1819 αλλά και από αντίστοιχη της 28ης του ίδιου μήνα γραμμένη από τον Ευάγγελο Μαντζαράκη προς

τον ίδιο αποδέκτη. Ο Γρηγόριος Δικαίος φέρεται ασθενής και σε επιστολή της 4ης Αυγούστου 1819 του Π. Ρουμπίνη προς τον Εμμ. Ξάνθο, μολονότι σε έγγραφο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, ο αρχιμανδρίτης φέρεται στις 3 Αυγούστου 1819 να αδελφοποιήθηκε με τον Ιωάννη Φαρμάκη και τον Γεώργιο Ολύμπιο.¹²⁵ Σύμφωνα με όλα τα δεδομένα η αδελφοποίηση αυτή έγινε όχι για συ-

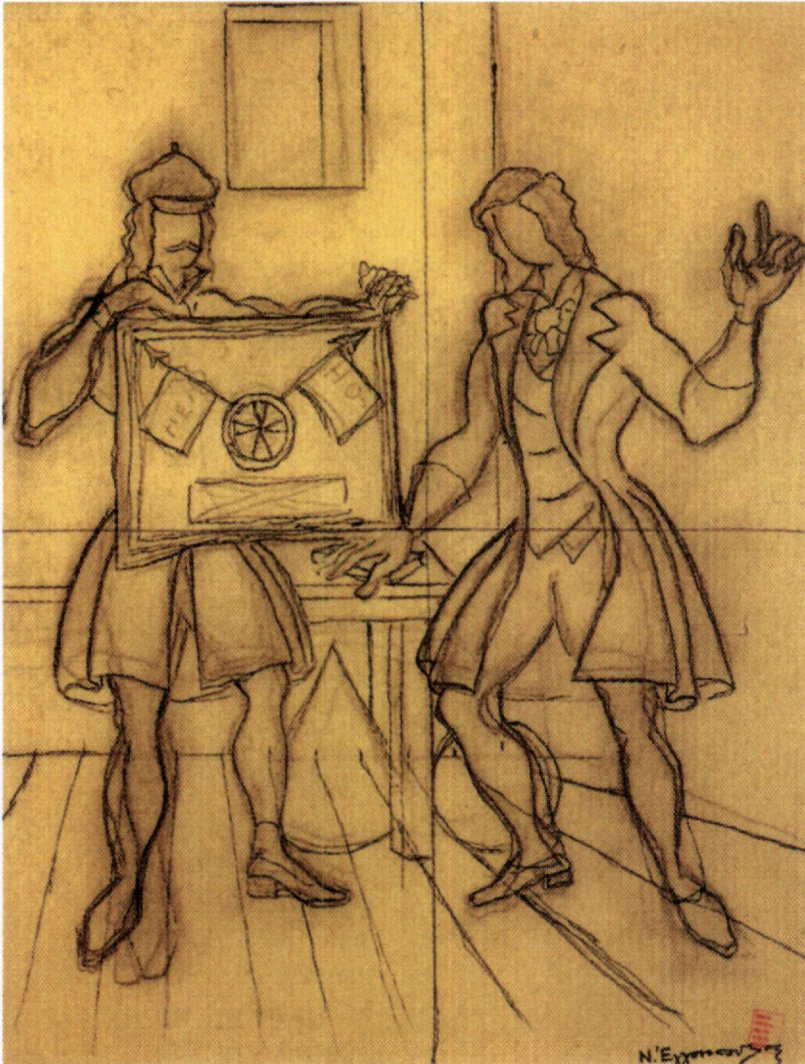
**Γεωργάκης
Ολύμπιος
(1772-
1821).
Αθήνα,
Εθνικό
Ιστορικό
Μουσείο.**

¹²² Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α', σ. 65.

¹²³ Στο ίδιο, τ. Α', σ. 91-92.

¹²⁴ Στο ίδιο, τ. Α', σ. 105-06.

¹²⁵ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, αρ. εγγρ. 7302 και Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α', σ. 128.

φαίνεται ότι διαθέτει γερή υγεία και έτσι αρκετά γρήγορα από μελλοθάνατος, όπως τον ήθελαν πολλοί αλληλογράφοι στα γράμματά τους, στις 4 Αυγούστου και κυρίως στις 11 Αυγούστου 1819 φέρεται ως υγιής σε επιστολή του Ευάγγελου Μαντζαράκη προς τον Εμμ. Ξάνθο, καθώς και σε άλλη επιστολή της ίδιας ημερομηνίας του Δημήτριου Θέμελη προς τον Εμμ. Ξάνθο, προς τον οποίο μάλιστα στέλνει και τους χαιρετισμούς του.¹²⁶

Αναφέραμε παραπάνω ότι ο Γρηγόριος Δικαίος κατάφερε να γίνει και αυτός μέλος της Αρχής της Εταιρείας. Τότε ακριβώς έλαβε γνώση και των διεργασιών που γινόταν στα ανώτερα κλιμακία της και συγκεκριμένα την αποστολή του Εμμ. Ξάνθου στην Πετρούπολη στην προσπάθεια να πείσουν τον Ιωάννη Καποδίστρια να αναλάβει την αρχηγία της. Στη γραμμή αυτή, σύμφωνα με έγγραφο που βρέθηκε στο αρχείο Υψηλάντη, θα αποστείλει και ο Παπαφλέσσας

Όρκος φιλικού, σχέδιο του Νίκου Εγγονόπουλου. Μικρή Πινακοθήκη Κομοτηνής. Δημοσιεύεται στο Κ. Περπινιώτη-Αγκαζίρ, Νίκος Εγγονόπουλος. Ο ζωγραφικός του κόσμος, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2007, σ. 347.

νωμοτικούς λόγους αλλά είχε τον χαρακτήρα προσωπικής συμφωνίας για αμοιβαία συνδρομή και συνεργασία.

Αυτά, λοιπόν, μας παραδίδουν για την κατάσταση του Δικαίου στο Βουκουρέστι οι επιστολές που μνημονεύσαμε παραπάνω. Ωστόσο, ο Ιω. Φιλήμονας (και ο Φωτάκος αργότερα) παραδίδει για τον Γρηγόριο Δικαίο και το γνωστό επεισόδιο στο Βουκουρέστι, όταν ο αρχιμανδρίτης θέλησε να πληροφορηθεί με δυναμικό τρόπο από τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο για την Υπερτάτη Αρχή, στην οποία διεκδίκησε και τελικά πέτυχε να συμμετάσχει και ο ίδιος. Τότε φαίνεται ότι απέκτησε το ψευδώνυμο Αρμόδιος και τα συνωμοτικά αρχικά Α Μ, που έχουμε ήδη αναφέρει. Ωστόσο, ο Γρηγόριος Δικαίος

στην Πετρούπολη τον Γεωργάκη Ολύμπιο και τον Ι. Φαρμάκη για να παρακαλέσει τον Καποδίστρια για τον ίδιο λόγο. Το σχετικό έγγραφο που αναφέραμε δεν πρέπει όμως να έφθασε ποτέ στα χέρια του υπουργού του τσάρου.

Ωστόσο, οι ενέργειές του στις Ηγεμονίες και η όλη δραστηριότητά του πρέπει να ανησύχησαν τις επιτόπιες αρχές. Έτσι ο Γιαννιώτης γιατρός Μιχαήλ Χρησταρής και άλλοι Φιλικοί, που κατάλαβαν ότι ο Δικαίος διέτρεχε σοβαρό κίνδυνο, τον ειδοποίησαν και του συνέστησαν να απομακρυνθεί γρήγορα από το επικίνδυνο περιβάλλον. Βέβαια, ο ίδιος πρόβαλλε ως δικαιολογία των ενεργειών του τη συγκέντρωση δωρεών για τη σύσταση του σχολείου που, όπως έχουμε αναφέρει, οι Καλλι-

¹²⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α', σ. 133.

μάχης και Νέγρης ετοιμάζονταν να ιδρύσουν στην Πελοπόννησο, ενώ στην πραγματικότητα απώτερος σκοπός τους ήταν η συγκεκαλυμμένη συγκέντρωση χρημάτων για την ενίσχυση του έργου της Εταιρείας. Έτσι κατόρθωσε να πάρει διαβατήριο και να αναχωρήσει από το Βουκουρέστι.

Στη δράση του Γρηγόριου Δικαίου πρέπει εξάλλου να προστεθεί και η μεταστροφή του Ανδρέα Σφαέλου. Γνωρίζουμε ότι ο τελευταίος είχε σταλεί εκ μέρους του αδελφού του δολοφονηθέντος Νικολάου Γαλάτη, Ευσταθίου, προκειμένου να εξοντώσει ορισμένα υψηλά στελέχη της Εταιρείας ως εκδίκηση για το θάνατο του αδελφού του. Ο Σφαέλος στην περιπλάνησή του στις Ηγεμονίες φέρεται ότι επιχειρήσει να έλθει σε επαφή με τον Δικαίο, ο οποίος τελικά θα κατορθώσει να τον μεταστρέψει από τους σκοπούς του και τον καταστήσει ενεργό στέλεχος της Εταιρείας - μάλιστα πολέμησε και σκοτώθηκε στη μάχη στο Σκουλένι τον Ιούνιο του 1821. Τη μεταστροφή αυτή του Σφαέλου υπαινίσσεται και σε επιστολή του προς τον Εμμ. Ξάνθο της 9ης Σεπτεμβρίου 1819 ο Δημήτριος Θέμελνς, γράφοντας: «έχω εντελεσάτην πληροφορίαν ότι ανταμόθην [ο Σφαέλος] με τον Δικαίον... και φαίνεται από εν γράμμα το οποίον έστειλεν εδώ εις ένα του φίλον ο γνωστός... ότι έλαβεν άλλην μορφήν, καθησυχάσαντες αυτόν από του να ακροβατεί».¹²⁷

Γνωρίζουμε ήδη ότι από το 1818, όταν αποφασίστηκε από τους ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας η αναχώρηση αποστολών-εθνεγερτών προς διάφορες περιοχές για την οργάνωση των επιτοπίων κλιμακίων της Εταιρείας, ο Καμαρηνός Κυριακός -ο οποίος, όπως έχουμε σημειώσει, μνήθηκε στην Εταιρεία από τον Παπαφλέσσα- είχε επιφορτισθεί με τη σημαντική αποστολή να μεταβεί στη Μάνη και να κατχήσει τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Πράγματι, ο Κυριακός πέτυχε να φέρει σε πέρας την αποστολή του. Καί όχι μόνο αυ-

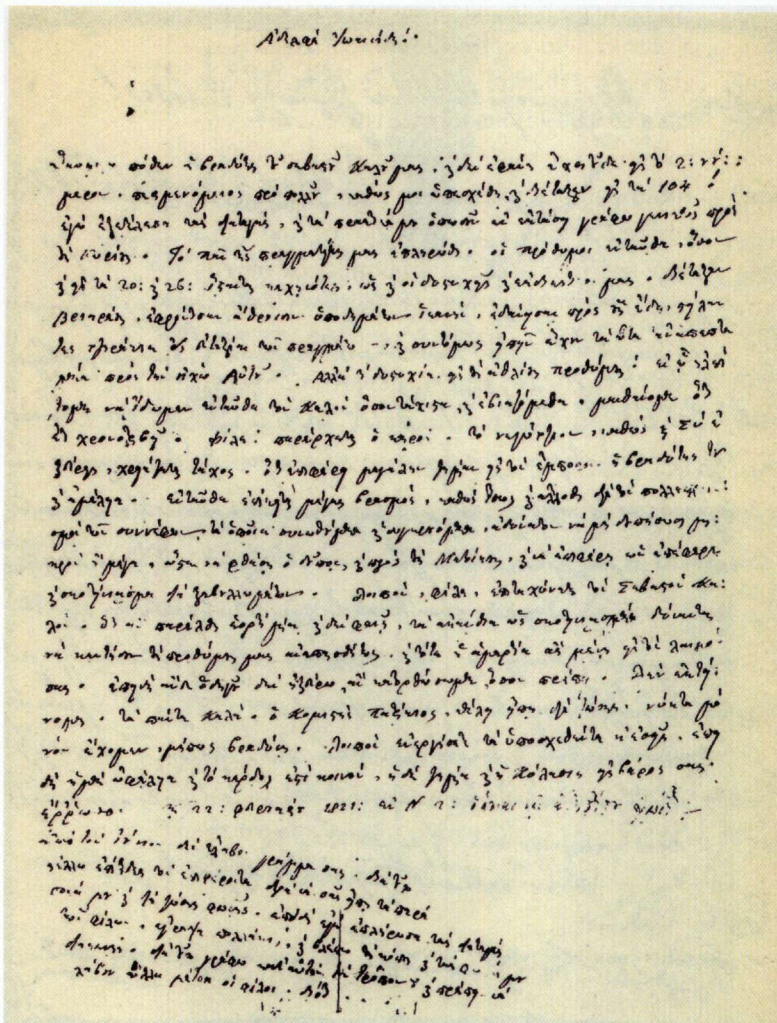
τό. Εκ μέρους του Πετρόμπεη και μέσω του Κυριακού θα εκδηλωθούν πρωταγωνιστικές ενέργειες καθώς ο τελευταίος στις αρχές του 1819 θα φθάσει στην Κωνσταντινούπολη ως κομιστής επιστολών του Πετρόμπεη προς τον Ιωάννη Καποδίστρια και τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, με τις οποίες θα τους ζητούσε οικονομική βοήθεια και στην ουσία θα τους έκανε πρόταση να τεθούν επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας και κατά συνέπεια του απελευθερωτικού αγώνα που ετοιμαζόταν. Με άλλα λόγια ο Πε-

**Πετρόμπεης
Μαυρομιχάλης.
Αθήνα, Εθνικό
Ιστορικό
Μουσείο.**

τρόμπεης μέσω του Κυριακού έχει πληροφορηθεί το παιχνίδι που παιζόταν στα ανώτερα κλιμάκια της Εταιρείας και πιθανότατα αποπειράθηκε να ενεργήσει ως παράλληλο όργανο ενός άλλου πρωταγωνιστικού κέντρου των μελλοντικών εξελίξεων. Είναι, μάλιστα, ενδεικτικό ότι ο Καμαρηνός Κυριακός θα φθάσει στην Πετρούπολη πριν από τον επίσημο απεσταλμένο της Φιλικής Εταιρείας Εμμ. Ξάνθο, γι'

¹²⁷ Στο *ίδιο*, τ. Α', σ. 167.

**Επιστολή
Γρ. Δικαίου
(Αρμολίου) προς Π.
Αναγνωστόπουλο.
Πελοπόννησος, 22
Φεβρουαρίου 1821.
Δημοσιεύεται στο
Αρχείο Εμμανουήλ
Ξάνθου, τ. Γ',
Αθήνα, Ιστορική
και Εθνολογική
Εταιρεία της
Ελλάδος, 2002.**

αυτό και ο τελευταίος με επιστολή του προς τον Κυριακό της 1ης Ιανουαρίου 1820 από τη Μόσχα, του συνιστά να τον περιμένει και να μην ενεργήσει από μόνος του αλλά να δείξει ότι είναι συνετός, όπως έχει δηλώσει γ' αυτόν ο Δικαίος που γραπτώς τον είχε συστήσει στον Ξάνθο.¹²⁸

Από το Αρχείο Ξάνθου, λοιπόν, το οποίο πολλές φορές έχουμε μνημονεύσει στην απόπειρά μας να ανανεώσουμε, όσο γίνεται, τα στοιχεία που διαθέτουμε για τα ηγετικά στελέχη της Φιλικής Εταιρείας, έχουμε δύο, έως πρόσφατα ανέκδοτες, επιστολές του Γρηγόριου Δικαίου προς τον Καμαρνού Κυριακό.¹²⁹ Η πρώτη είναι γραμμένη από το Βουκουρέστι στις 13 Σεπτεμβρίου 1819 και σε αυτή ο Δικαίος ομολογεί ανοιχτά ότι άνοιξε μια επιστολή του Κυ-

ριακού προς τον Μιχαήλ Χρησταρή και διαπίστωσε την ανοησία του να κατηγορεί ανθρώπους και κυρίως ότι βεβαιώθηκε ότι Κυριακός δεν γνωρίζει καλά τα πράγματα: «τούτο το γράμμα σου μ' εβεβαίωσε ότι εις έτι αεροβατείς, καθ' ότι ηθέλησες να δείξης ότι ευρίσκεσαι εις μεγάλας υποθέσεις και ότι είσαι σημαντικόν υποκείμενον, και με τούτο δεν έκαμες άλλο τι, αλλά απέδειξες καθαρότητα την κουφρότητα του νοός σου... Καμαρηνέ! σε παρακαλώ να φέρεσαι εις όλας σου τας συναναστροφάς, συνομιλίας και κινήματα, με μεγάλην προσοχήν και πάντοτε να εξακολουθής τας νουθεσίας του Παναγιωτάκη [Αναγνωστόπουλου]...».

Στην επιστολή αυτή γίνεται φανερό ότι ο Δικαίος αντιμετωπίζει πλέον την όλη κατάσταση με τρόπο περισσότερο συγκρατημένο, καθώς οι πρώτες κινήσεις του στις Ηγεμονίες διακρίνονταν από υπέρμετρο ενθουσιασμό, και, κατά τις παρατηρήσεις των άλλων Φιλικών, εμπεριείχαν μεγάλο κίνδυνο να αποκαλυφθούν σημαντικά μυστικά της Εταιρείας. Με τον Καμαρνού Κυριακό βέβαια γνωρίζεται από την συμπαραμονή τους στην Κωνσταντινούπολη λίγους μήνες νωρίτερα, και από τα γραφόμενά του φαίνεται ότι τρέφει για αυτόν μεγάλη συμπάθεια και αγάπη. Για την Κωνσταντινούπολη, λοιπόν, ο Δικαίος αναφέρει στην ίδια επιστολή ότι ετοιμάζεται να ξεκινήσει την ίδια μέρα (13 Σεπτεμβρίου 1819) και παρακινεί τον Κυριακό να έλθει και αυτός εκεί για να συναντηθούν.

Πράγματι, ο Γρηγόριος Δικαίος θα βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη με τον Καμαρνού Κυριακό, σύμφωνα με επιστολή της 4ης Οκτωβρίου 1819. Η επιστολή είναι γραμμένη με το ίδιο επιτιμητικό ύφος, καθώς τον κατηγορεί ότι στην Κωνσταντινούπολη που βρέθηκε δεν συμπεριφέρθηκε με συνετό τρόπο αλλά απευθυνόταν στον ένα και στον άλλο και γύρευε χρί-

και τον άλλο και γύρευε χρί-

¹²⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Α', σ. 2-4.
¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 171, 177.

ματα ενώ παράλληλα κοινοποιούσε τον σκοπό του ταξιδιού του: «Καμαρινέ! τα τοιαύτα κινήματα δεν είναι ανθρώπων μεγαλοφρονούντων οίτινες κινούνται να κάμουν κοινήν ωφέλειαν, αλλά χαμερπών, ακαρακτηρίστων και μικρονόων· συ δέν έκαμες άλλο τίποτες εδώ, παρά να δόσης λαβήν εις τους υπεναντίους με τα φερσίματά σου να σατηρίζωσι το όνομά μας εις τας συναναστροφάς των... όθεν σε παρακαλώ... να διορθώσης το ελάττωμά σου διά της άκρας σιωπής, προσοχής και καλόν φέρσιμον...». Στη συνέχεια του συνιστά να περιμένει και πά-

λι οδηγίες από τον Παναγ. Αναγνωστόπουλο, τον οποίον του συνιστά να ακούει με προσοχή.

Πέρα από τη διαπίστωση των συμβουλών που δίνει ο Γρηγόριος Δικαίος στον Κυριακό, η προσεκτική ανάγνωση των δύο επιστολών και ειδικότερα της δεύτερης μας αφήνει να υποθέσουμε βάσιμα ότι ο αρχιμανδρίτης γνωρίζει για τις προθέσεις του Πετρόμπεη («γνωρίζω τι ημπορείς να δικαιολογηθής εις τούτο, ότι δηλαδή σε εβίασαν οι κάτω»), ενώ είναι διαπιστωμένο ότι υπάρχει ανοικτή επαφή μεταξύ Δικαίου και Πετρόμπεη, όπως άλλωστε ο Παπαφλέσσας αναφέρει και στην πρώτη και στη δεύτερη. Εξάλλου, η συνεχής υπόμνηση στον Καμαρηνό Κυριακό να ακολουθεί όσα του λέγει ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ίσως υποδηλώνει τον σχηματισμό μιας μικρής ομάδας Πελοποννησίων εντός της Φιλικής Εταιρείας, η οποία παρακολουθεί από κοντά τις εξελίξεις και έχει ένα συγκεκριμένο σχεδιασμό για το επικείμενο επαναστατικό κίνημα. Άλλωστε, μετά από λίγο ο Κυριακός Καμαρηνός θα χάσει τη ζωή του, αποτελώντας μαζί με τον Νι-

κόλαο Γαλάτη το δεύτερο θύμα των εσωτερικών συγκρούσεων της Φιλικής Εταιρείας και η υπόνοια της παράκαμψης των μηχανισμών της Εταιρείας εκ μέρους του -έστω και ως οργάνου του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη- πρέπει να συνετέλεσε αποφασιστικά στην καταδίκη και εκτέλεσή του λίγο αργότερα.

Στην παραμονή και δράση του Γρηγόριου Δικαίου στην Κωνσταντινούπολη αναφέρεται και ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος σε επιστολή του από το Ρένι της 24ης Ιανουαρίου 1820, προς τον Εμμ. Ξάνθο: ότι δηλαδή βρήκε τα πράγ-

ματα ο Δικαίος στην Κωνσταντινούπολη σε αταξία και «ο Αρμόδιος [= Δικαίος] τους μεν παραπονεμένους πούχασε, τους δε κακοβούλους ανέτρεψε πούχως». Τα στοιχεία αυτά αποτελούν ακόμα μια ένδειξη ότι μεταξύ Αναγνωστόπουλου και Δικαίου έχει αναπτυχθεί μια οικειότητα και δεσμός, καθώς λίγο παρακάτω ο Αναγνωστόπουλος αναφερόμενος και πάλι στη δράση των κα-

κοβούλων αναφέρει ότι ο ίδιος και ο Δικαίος «κινδυνεύουν να απαυδήσουν».

Μία εξαιρετικά εύστοχη περιγραφή του χαρακτήρα του Γρηγόριου Δικαίου, θεωρώ ότι κάνει ο Γεώργιος Λεβέντης σε γράμμα του από το Βουκουρέστι προς τον Εμμ. Ξάνθο (Πετρούπολη) της 19ης Μαΐου 1820.¹³⁰ Ο σεμνός αυτός αλλά δραστήριος Φιλικός θυμάται τη δράση του Αναγνωστόπουλου και του Δικαίου στις Ηγεμονίες και γράφει: «ο δεύτερος [Δικαίος] είναι καλός, πλην εις άκρον τολμηρός εις τα έγγρατά του, και ήθελε γένη ωφέλημον αν εκείθεν τον ελέγετε ότι έμαθον οι εκεί φίλοι το ακαλήνοτον θράσος του και ότι πρέπει να γένη μετριώτερος. με

Παπαφλέσσας. Επιζωγραφισμένη λιθογραφία. Δημοσιεύεται στο Δήμητρα Κουκίου-Μητροπούλου, Adam Friedel, Προσωπογραφίες Αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης, Αθήνα, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2007, σ. 179.

¹³⁰ Στο *ίδιο*, τ. Β', σ. 115. Η επιστολή είναι γνωστή και από την *Απολογία* και από τα *Απομνημονεύματα* του Ξάνθου.

τούτο διορθώνεται διότι κατά τα άλλα είναι καλός, έχει ψυχρή γενναίαν, θάρρος ελληνικών, και άλλα αναγκαία εις τον άνθρωπον προτερήματα, χωρίς όμως να τον δώσπε να καταλάβη ότι προέρχεται από εμέ διότι εγώ τον επίπληξα αρκετά».

Ο Γρηγόριος παραμένει αυτή την περίοδο, δηλαδή το 1820, στην Κωνσταντινούπολη, όπου η δράση του δεν φαίνεται χωρίς κινδύνους. Ο Αθανάσιος Σέκερνης γράφοντας από την Οδησό στον Εμμ. Ξάνθο στις 14 Αυγούστου 1820 που τώρα πια βρίσκεται στο Ισμαήλιο, έχοντας επιστρέψει από την Πετρούπο-

Ο Γρηγόριος Δικαίος θα εγκαταλείψει και πάλι την Κωνσταντινούπολη στις 23 Αυγούστου 1820 και μετά από 8 ημέρες, και συγκεκριμένα στις 31 Αυγούστου 1820, γνωρίζουμε τώρα ότι θα φθάσει και πάλι στο Βουκουρέστι και όντας ακόμα στην καραντίνα θα καλέσει τον Δημήτριο Καλαματιανό, αξιωματικό του ρωσικού στρατού, τον οποίο το 1818 ο Δικαίος είχε μυήσει στη Φιλική Εταιρεία, για να συζητήσουν.¹³¹

Ήδη έχουν δρομολογηθεί πλέον σοβαρές εξελίξεις, καθώς ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ως αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας, είχε φθάσει στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας τον Οκτώβριο του 1820 όπου θα συρρεύσουν πολλοί Φιλικοί (Ξάνθος, Περραιβός, Λασσάνης, Ήβος Ρίγας, Ευμορφόπουλος, Θέμελης, Ύπατρος, Μαντζαράκης, κ.ά.). Ανάμεσά τους βέβαια και ο Γρηγόριος Δικαίος, τον οποίο είχε ειδοποιήσει ο Παναγιώτης Σέκερνης να σπεύσει στο Ισμαήλιο κατ' εντολήν του ίδιου του Υψηλάντη.¹³² Πράγματι, εκεί για πρώτη φορά ο Δικαίος θα γνωρίσει τον αρχηγό της Φιλικής Εταιρείας.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στο Ισμαήλιο στις αρχές του Οκτωβρίου 1820 έλαβαν χώρα οι κρίσιμες συσκέψεις που θα οδηγήσουν στην έκρηξη του Αγώνα. Στις συσκέψεις αυτές είχε αποφασιστεί ότι ο αγώνας θα ξεσπούσε πρώτα στη Μάνη και σ' αυτόν βέβαια η συμμετοχή του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας

Ο κοζανίτης Φιλικός Γεώργιος Λασσάνης (1793-1870). Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 59.

λη όπου είχε πετύχει να αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, αναφέρεται στους κινδύνους αυτούς με σαφή τρόπο: «ο Αρμόδιος [Δικαίος] και ο Κάρμιος [Παναγιώτης Σέκερνης] κάθε στιγμήν ευρίσκονται εις κίνδυνον να γένωσι θύμα των τυράννων· δεν απελπίζονται όμως, αλλά φέρονται γενναίως και μ' όλην την δυνατήν προσοχήν, και αν τι απευκταίον συμβή εις αυτούς, εκπληρώνουν το προς την ιεράν πατρίδα χρέος των, και γίνονται παράδειγμα των λοιπών».

ήταν επιβεβλημένη. Κατόπιν τούτων όλοι ανέλαβαν να φέρουν σε πέρας κάποια κρίσιμη αποστολή και έτσι στον Δικαίο ανατέθηκε ο συντονισμός της δράσης στην Πελοπόννησο. Έτσι ο Γρηγόριος Δικαίος θα πάρει τον δρόμο από το Ισμαήλιο προς τη νότια Ελλάδα στις 28 Νοεμβρίου 1820. Στην πορεία του προς την Πελοπόννησο ο Γρηγόριος Δικαίος θα περάσει και πάλι από την Κωνσταντινούπολη, όπου θα φθάσει στις 4 Νοεμβρίου 1820, και θα παραμείνει έως τις 12 του ίδιου μήνα.

¹³¹ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Β', σ. 173.
¹³² Στο *ίδιο*, σ. 178 και Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 66.

Το λιμάνι και η πόλη της Ύδρας τον 19ο αιώνα, σε χαλκογραφία του Barclay (Ιστορικό Αρχείο – Μουσείο Ύδρας).

Την άφιξή του θα κοινοποιήσει στον Ξάνθο με γράμμα του της 12ης Νοεμβρίου 1820 από την Κωνσταντινούπολη, όπου αναφέρει ότι συνάντησε μεγάλη προθυμία από τους Φιλικούς και όπου περιμένει τους Αθαν. Τσακάλωφ και Παναγ. Αναγνωστόπουλο, πλήρως αγωνιστικού φρονήματος ότι «ελπίζονται μεγάλα πράγματα προς εκτέλεσιν ιερού ημών σκοπού». Από την Πόλη, επίσης, ο Γρηγόριος θα απευθύνει στις 15 Νοεμβρίου 1820 επιστολή - γραμμένη σε πολλά σημεία με παραπλανητικές λέξεις - προς την Εφορεία της Φιλικής Εταιρείας στη Μόσχα, με την οποία ζητά άμεση αποστολή βοήθειας σε χρήματα και μπαρουτί, «ότι η περίστασις είναι πολλά κρισιμωτάτη και δεν επιδέχεται ουδέ την παραμικράν αργοπορίαν». ¹³³ Εκεί περιεβλήθη και με τον τίτλο του πατριαρχικού εξάρχου, ώστε να αποκτήσει μεγαλύτερο κύρος η επεικείμενη αποστολή του στην Πελοπόννησο. Σε συ-

венνόση κατόπιν με την Εφορεία της Φιλικής Εταιρείας στην Πόλη και τον Παναγιώτη Σέκερη ο Γρηγόριος Δικαίος αγοράζει ένα καράβι στο όνομα του Μυτιληνιού εμπόρου και δραστήριου Φιλικού Παλαιολόγου Λεμονή και με καπετάνιο τον Μανόλη Ψαριανό αρχίζουν το ταξίδι, μέσω Μυτιλήνης, Κυδωνιών, για την Πελοπόννησο.

Ο Παναγ. Σέκερης κάνει και αυτός μνεία των γεγονότων αυτών σε μια επιστολή του της 12ης Δεκεμβρίου προς τον Αλ. Υψηλάντη. ¹³⁴ Σύμφωνα με τον Σέκερη ο Δικαίος αναχώρησε με το καράβι στις 29 Νοεμβρίου 1820 από την Πόλη, ο ίδιος, όμως, όπως αναφέρει, μολονότι είχε λάβει σχετική εντολή του Υψηλάντη, δεν του παρέδωσε όλα τα απαραίτητα έγγραφα, επειδή ο Δικαίος «είναι καλός διοργανιστής αλλά περισσότερο από το πρέπον και ακόμη συνωδευμένος με ένα δεσποτικόν ύφος, το οποίον εδυσσεύεσθη πολλούς». Ωστόσο,

¹³³ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 116 και *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 53-55.

¹³⁴ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 73-74.

στην ίδια επιστολή ο Σέκερν αναφέρει ότι ο Δικαίος έλαβε 90.000 γρόσια (τις 15.000 έδωσε ο Σέκερν), ενώ οι έφοροι υποσχέθηκαν ότι θα του στείλουν και άλλα, μολονότι ο Παπαφλέσσα στους εφόρους της Πόλης δεν έκανε καλή εντύπωση: «τα ίχνη του Αρμοδίου δεν τους έκαμαν καλήν εντύπωση και είναι ανάγκη να τους γράψετε εγκαρδιώνόντες τους».

Παρά τα αρνητικά σχόλια του Σέκερν και τους δισταγμούς του το πλοίο αυτό θα φθάσει στην Ύδρα και στις Σπέτσες και αφού αποβιβάσει τον Παπαφλέσσα, με τυπικό ιδιοκτήτη τον Παλαιολόγο Λεμονή, έπρεπε εν συνεχεία να πλεύσει στην Τεργέστη για να παραλάβει, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Ισμαλίου, τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και να τον μεταφέρει στη Μάνη.¹³⁵ Πράγματι, το πλοίο θα φθάσει τον Δεκέμβριο του 1820 και μολονότι, όπως σημειώνει ο Βασ. Παναγιωτόπουλος, βρισκόμαστε μπροστά σε μια ακόμα οργανωτική επιτυχία της Φιλικής Εταιρείας, ο Αλ. Υψηλάντης δεν θα φθάσει ποτέ στην Τεργέστη, επειδή έχει αλλάξει το σχέδιο και

κατευθύνεται βορειότερα, όπου θα εμπλακεί στις γνωστές πολεμικές περιπέτειες με κορύφωση την καταστροφή στο Δραγατσάνι.¹³⁶

Με την ευκαιρία της απόπειρας συγγραφής της βιογραφίας αυτής και εν όψει των γεγονότων που αναφέρθηκαν λίγο πριν, κρίνω σκόπιμο να παραθέσω και ένα απόσπασμα από επιστολή του Αλ. Υψηλάντη προς τον Εμμ. Ξάνθο, γραμμένη στις 4 Νοεμβρίου 1820 και γνωστή ήδη από την έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Ξάνθου.¹³⁷ Στην επιστολή αυτή αναφέρει ο Υψηλάντης: «η ευγενεία σου δε γράψε παρευθύς και προς τον Περραιβόν και

Δικαίον, ως παραγγελέμενος παρ' εμού διά να μην εκτελέση τας υστερινάς διαταγάς μου, αλλά να εξακολουθήσωσιν ως ωμιλήσαμεν αυτού προσωπικώς»: τι υπονοεί εδώ ο Υψηλάντης; Υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα σε αυτά που γράφει και στην αλλαγή του σχεδίου που ο ίδιος αποφάσισε και πραγματοποίησε;

Η άφιξη του Γρηγόριου Δικαίου στην Ύδρα και στις Σπέτσες θα γίνει γνωστή στον Σέκερν από γράμμα του ίδιου του Δικαίου προς τον Σέκερν, που μνημονεύει το γεγονός σε άλλη επιστολή του της 3ης Ιανουαρίου 1821.¹³⁸ Ο Γρηγόριος, όντας πλέον στην Πελοπόννησο, θα

αντιμετωπίσει αρχικά πολύ δύσκολες καταστάσεις. Πρέπει να προετοιμάσει και να προπαγανδίσει την έναρξη του επαναστατικού αγώνα, να πείσει τους προκρίτους των νησιών και του Μοριά ότι επίκειται η άφιξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη και ότι αυτοί πρέπει να βοηθήσουν με όλες τις δυνάμεις τους. Ωστόσο, ο Υψηλάντης βραδυπορεί, επειδή έχει αλλάξει προσανατολισμούς και ο Παπαφλέσσα δεν γνωρίζει τίποτε, δεν έχει ειδοποιηθεί

**Ο Παπαφλέσσας
πρέπει να προετοιμάσει
και να προπαγανδίσει
την έναρξη του
επαναστατικού αγώνα,
να πείσει τους προκρίτους
των νησιών και του Μοριά
ότι επίκειται η άφιξη
του Αλέξανδρου
Υψηλάντη και ότι αυτοί
πρέπει να βοηθήσουν
με όλες τις δυνάμεις τους**

για τις κινήσεις του και αυτό δυσκολεύει αφάνταστα τις ενέργειές του.

Ο Παναγιώτης Σέκερν, που έχει μείνει στην Κωνσταντινούπολη, φαίνεται ότι και αυτήν ακόμα την κρίσιμη στιγμή θυμάται τον εκρηκτικό χαρακτήρα του αρχιμανδρίτη και γι' αυτό γράφοντάς του από την Πόλη στις 18 Ιανουαρίου 1821 προσπαθεί να τον αποτρέψει από παράφορες ενέργειες και φιλονικίες: «Εγώ που τόσο σε ενθυμούμαι πάντοτε να σου λέγω μεθ' ειλικρινείας το "τύψον μεν άκουσον δε". Άφησε το δεσποτικόν ύφος. Γενού μετρώτερον ορμητικός... μην αγαπήσης ποτέ οσχίσματα, τα οποία

¹³⁵ Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Β', σ. 249.

¹³⁶ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 31.

¹³⁷ Βλ. και Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, τ. Β', σ. 206.

¹³⁸ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 79.

Η Βοστίτσα (Αίγιο). Χαλκογραφία. Ιδιωτική Συλλογή. Δημοσιεύεται στο *Τόπος και Εικόνα. Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τ. Γ', Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1983, σ. 111.

κατά την ιστορίαν έφεραν τον παντελή αφανισμόν εις την αναγεννηθησομένην Ελλάδα, οίον ο Πελοποννησιακός πόλεμος. Δεν είναι καιρός φιλονεικίας αλλά άμιλλας και κάμνε ό,τι διδάσκει... στοχάσου ότι έλαβες το ζύγι εις το χέρι, από το οποίον κρέμεται η αιώνιος δόξα ή (άπαγε της βλασφημίας) το αιώνιον όνειδος. Μην βιασθήτε να τρυγήσετε όμφακας [: αγουρίδες]...». ¹³⁹ Ο ίδιος ο Σέκερνης εξάλλου μετά από 11 ημέρες (7 Ιανουαρίου) θα του γράψει με την ευκαιρία της αναχώρησης του Γεωργίου Πάνου και άλλο ένα μικρό γράμμα, όπου, ανάμεσα στα άλλα, θα του επαναλάβει: «Προσέξτε δι' αγάπην Θεού να μην κάνετε κανένα λάθος, επειδή η περίστασις είναι κρίσιμος και το λάθος (ο μη γένοιτο) κατανάτ' αδιόρθωτον». ¹⁴⁰

Είναι φανερό ότι ο Παναγ. Σέκερνης αυτή την περίοδο αποτελεί έναν από τους σπουδαιότερους κρίκους στην αλυσίδα της Φιλικής Εταιρείας. Τούτο άλλωστε γίνεται αντιληπτό από την προσεκτική μελέτη των εγγράφων που αποτελούν το αρχείο του. ¹⁴¹ Μάλιστα, ενώ γνωρίζουμε ότι το κρίσιμο αυτό διάστημα δεν υπάρχει ανοικτή επαφή μεταξύ του Αλ. Υψηλάντη και του Γρηγόριου Δικαίου, από επιστολή του Σέκερνη προς τον Ξάνθο της 1ης Φεβρουαρίου

1821, ο Σέκερνης προσπαθεί να φέρει σε επαφή τους δύο βασικούς παράγοντες αυτής της περιόδου, Υψηλάντη και Παπαφλέσσα, μέσω του Ξάνθου, καλώντας τον τελευταίο να του εμπιστευτεί όποια γράμματα έχει για τον Δικαίο. ¹⁴² Από το ίδιο γράμμα πληροφορούμαστε ότι ο Σέκερνης και η Εφορεία της Κωνσταντινούπολης, ενώ ο Παπαφλέσσας ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για την Πελοπόννησο, δεν του εμπιστεύτηκαν «την βούλλαν και τα δοκιμάσματα [γράμματα] των συννέφων [μελών της Φιλικής Εταιρείας]», όσα βρίσκονταν στα χέρια του Σέκερνη, εξαιτίας και πάλι του παρορμητικού χαρακτήρα του φλογερού αρχιμανδρίτη.

Εν τω μεταξύ στις 26 Ιανουαρίου 1821 έλαβε χώρα στη Βοστίτσα (Αίγιο) μυστική συζήτηση των προκρίτων της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, στην οποία βέβαια ήταν παρών και ο Γρηγόριος Δικαίος, ο οποίος παρουσίασε τα σχέδια και τις εντολές του Αλ. Υψηλάντη για την έναρξη του αγώνα. Ωστόσο, ο Παπαφλέσσας συνάντησε τη δυσπιστία, ακόμα και την έχθρα, ορισμένων, οι οποίοι πρόβαλαν μια σειρά λόγων, σύμφωνα με τους οποίους η επανάσταση έπρεπε να αναβληθεί για το μέλλον. Ο Φωτάκος μας παραδίδει 11 κρίσιμα ερωτή-

¹³⁹ Στο *ίδιο*, σ. 81-82.

¹⁴⁰ Στο *ίδιο*, σ. 82.

¹⁴¹ Στο *ίδιο*, σ. 83-87.

¹⁴² Στο *ίδιο*, σ. 84.

ματα που είχαν ετοιμάσει οι πρόκριτοι να θέσουν στον Παπαφλέσα αναμένοντας να λάβουν τις αντίστοιχες απαντήσεις ώστε να καθορίσουν τη στάση τους.¹⁴³ Τα ερωτήματα αυτά περιελάμβαναν ακόμη και ερωτήσεις για το ποια ευρωπαϊκή δύναμη θα υποστήριζε την

λους τόσους Μανιάτες να κάμψουν την αρχήν της επανάστασης, και όποιον πιάσουν χωρίς όπλα οι Τούρκοι, *ας τον θανατώσουν*».

Η σύσκεψη της Βοστίτσας απέτυχε ολοκληρωτικά και μάλιστα ειπώθηκαν βαρείες κουβέντες -σύμφωνα με τη μαρτυρία του πρω-

τοσύγκελου Αμβροσίου Φραντζή που παραβρέθηκε στη σύσκεψη- από τον Παπαφλέσσα και τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανό, ο οποίος, μαζί με τον προεστό των Καλαβρύτων Ανδρέα Ζαΐμη, ήταν αντίθετοι προς το προετοιμαζόμενο επαναστατικό κίνημα και προσωπικά εναντίον του Γρηγόριου Δικαίου. Φαίνεται μάλιστα ότι υπήρξε και πρόταση να συλληφθεί ο Παπαφλέσσας ή να περιορισθεί στη μεσοσηματική μονή της Σιδηρόπορτας.

Έτσι ο Παπαφλέσσας βρίσκεται πλέον σε μεγάλη αδμονία και σε πολύ δύσκολη θέση, επειδή, ενώ διαδίδει την άμεση άφιξη του Αλ. Υψηλάντη, ο πρίγκιπας δεν εμφανίζεται. Γι' αυτό στις 22 Φεβρουαρίου 1821, την ημέρα που ο πρίγκιπας διέβαινε τον ποταμό Προύθο, θα γράψει εσπευσμένα προς τον Ξάνθο εκφράζοντας την απορία του για την καθυστέρηση της άφιξης του Υψηλάντη, αντίθετα προς όσα αυτός είχε υποσχε-

εξέγερση, τι θα γινόταν αν αποτύγχανε το κίνημα κ.λπ. Φυσικά ο Γρηγόριος Δικαίος βρέθηκε σε δύσκολη θέση, επειδή ήταν αδύνατο να δοθούν απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα και, κατά τον Φωτάκο, «ο Αρχιμανδρίτης θυμωθεί τους εφοβήρισεν, ότι αν δεν συγκατανεύσουν να επαναστατήσουν, αυτός είναι διατεθειμένος από την Σεβ. Αρχήν... να μισθώση 1000 Πισινοχωρίτας και Σαμπαζότας και άλ-

θεί ότι θα κάνει στις συσκέψεις του Ισμαγλίου και παρά τις δικές του φροντίδες και ετοιμασίες για την έναρξη του κινήματος.¹⁴⁴ Την ίδια ημέρα θα γράψει περίπου τα ίδια και προς τον Παναγ. Αναγνωστόπουλο, απευθύνοντας την επιστολή του στο Βουκουρέστι.¹⁴⁵ Πέρα από αυτά ο Παπαφλέσσας φοβάται ότι υπάρχει άμεσος κίνδυνος να υποφιαστούν τις κινήσεις των μελών της Εταιρείας οι Τούρκοι και το όλο γχη-

Η διάβαση του Προύθου από τον Αλεξάνδρο Υψηλάντη. Έργο του Peter Von Hess. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικών Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 39.

¹⁴³ Φωτάκος, *Βίος του Παπαφλέσσα*, σ. 16-17.
¹⁴⁴ Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Φιλικά Κείμενα*, σ. 101-102, Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. 144-145 και *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 108-110.
¹⁴⁵ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 106-107.

ρημα να κινδυνεύσει. Την ίδια εξάλλου μέρα θα γράψει και τρίτη επιστολή, προς μη κατονομαζόμενους αποδέκτες («Εντιμώτατοι Κύριοι»), αλλά προφανώς προς τα ανώτερα στελέχη της Εταιρείας εκτός Πελοποννήσου, αναφέροντας όλες τις ενέργειές του αλλά και τα όσα προσμένει με αγωνία να γίνουν από την ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας. Το ενδιαφέρον είναι ότι και στα τρία γράμματα ο Δικαίος δεν αναφέρεται στη συνέλευση της Βοστίτσας, προφανώς μη θέλοντας να συντελέσει σε δισταγμούς και χρονοτριβές.

Ο Παναγ. Σέκερς όμως εξακολουθεί να γράφει στον Γρηγόριο Δικαίο και να τον συμβουλεύει, χωρίς φυσικά να έχει άμεση γνώση των πραγμάτων -ούτε άλλωστε ήταν δυνατόν να έχει καθώς η άφιξη της αλληλογραφίας από τη Μολδοβλαχία και κυρίως από την Πελοπόννησο απαιτούσε πολλές μέρες για να φθάσει- και να τον διαβεβαιώνει για τη φιλία του και την εμπιστοσύνη του. Είναι χαρακτηριστική μία αποστροφή στο γράμμα του Σέκε-

ρη της 24ης Φεβρουαρίου 1821 προς τον Δικαίο, όπου αναφέρονται τα προφητικά: «ο Αρμόδιος [Γρηγ. Δικαίος] τότε απαθανατιστεί το όνομά του με τον θάνατον και χύσιν του αίματός του, όταν το αίμα του χυθή, όταν και όπως, και όπου πρέπει», και θα εξακολουθήσει να του δίνει και πάλι συμβουλές και νοουθεσίες ώστε να μη συμπεριφέρεται όπως παλαιότερα στη Βλαχία και Μολδαβία, όταν πολλοί καταφέρονταν εναντίον του Παπαφλέσσα για τις άστοχες ενέργειές του.¹⁴⁶

Όμως, παρά τα γραφόμενα του συνετού Παναγ. Σέκερη για μετριοπάθεια, οι καιροί δεν απαιτούσαν τέτοιες «αρετές» αλλά έντονη δραστηριότητα, γι' αυτό και Γρηγόριος Δικαίος, παρά την απογοήτευσή του για την ουσιαστική έλλειψη ανταπόκρισης εκ μέρους των προεστών της βορειοδυτικής Πελοποννήσου θα κινηθεί προς άλλες κατευθύνσεις. Από την Αχαΐα, δηλαδή, ο Γρηγόριος Δικαίος κινήθηκε προς τη Γορτυνία και συναντήθηκε στα Λα-

Σημεία των Σπετσών με σύμβολα της Φιλικής Εταιρείας και την επιγραφή ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ή ΘΑΝΑΤΟΣ. Ι. Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, Σημείες ελευθερίας, Αθήνα, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 1996, σ. 21.

¹⁴⁶ Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 89-90.

Καλαμάτα. Λιθογραφία του A. St. Aulaire, 1835. Δημοσιεύεται στο *Καλαμάτα, Τόπος και Εικόνα*, Καλαμάτα, εκδ. Δημοτική Επιχείρηση Πολιτιστικής Ανάπτυξης Καλαμάτας, 1996, σ. 39.

γκάδια με μέλη της οικογένειας των Δελφγιανναίων, τα οποία έδειξαν την ίδια αναβλητικότητα και δυσπιστία έναντι του Παπαφλέσσα, ενώ ταυτόχρονα του ζήτησαν αποδείξεις και εγγυήσεις για όσα αυτός διέδιδε, δηλαδή για την άφιξη στρατιωτών, πόλεμο εφοδίων κ.λπ.

Ο Παπαφλέσσας ωστόσο θα συνεχίσει τις επαφές του και μάλιστα συναντήθηκε με τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και τον Νικηταρά, ενώ ήρθε σε επαφή και με τις αρχές της Μάνης, όπου δρούσαν την εποχή αυτή ο Χριστόφορος Περραιβός και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Όπως παραθέτει ο Φωτάκος στον βίο του Παπαφλέσσα, υπήρξε σχέδιο για την εξόντωση του Παπαφλέσσα, το οποίο τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, επειδή ο αρχιμανδρίτης ήταν σε θέση να προβλέπει τις κινήσεις των αντιπάλων του.

Όπως και να έχουν τα πράγματα είναι γεγονός ότι ο Παπαφλέσσας, μολοντί απογοητευμένος εξαιτίας της βραδυπορίας του Αλ. Υψηλάντη και της ανεξήγητης γι' αυτόν καθυστέρησής του να βρεθεί στα μέρη της Πε-

λοποννήσου, δεν έμεινε άπρακτος. Ωστόσο, υπάρχει στο *Αρχείο* του Ξάνθου μία επιστολή της 19ης Μαρτίου 1821, η οποία ως το 2002 παρέμεινε ανέκδοτη και, κατά τη γνώμη μας, είναι πολύ σημαντική για την εξέλιξη των πραγμάτων.¹⁴⁷ Η επιστολή αυτή δεν φέρει όνομα ούτε αποστολέα ούτε παραλήπτη· όπως όμως παρατηρεί και ο Ι. Κ. Μазαράκης-Αιτιάν που τη σχολιάζει, από τα συμφραζόμενα φαίνεται ότι μάλλον πρόκειται για επιστολή του Εμμ. Ξάνθου προς τον Γρηγόριο Δικαίο. Στο *Αρχείο* σώζεται το πρωτότυπο και δεν γνωρίζουμε αν αντίγραφο της έφθασε και στα χέρια του Παπαφλέσσα· έτσι μόνο υποθετικά μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το περιεχόμενό της αντούσιο ή με καποιο άλλο τρόπο έγινε γνωστό σ' αυτόν. Όπως και να έχουν τα πράγματα ο Ξάνθος στο γράμμα αυτό προβαίνει σε μια αναλυτική παράθεση των όσων συμβαίνουν στις Ηγεμονίες: αναφέρεται λεπτομερώς στις κινήσεις του Υψηλάντη, στο σχέδιό του ώστε μετά τη συντριβή των Τούρκων στα βόρεια να κινηθεί επικεφαλής του

¹⁴⁷ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 152-156.

στρατού και νά φθάσει στον Όλυμπο της Θεσσαλίας και από εκεί στην Πελοπόννησο, για να συμπληρώσει και τούτο το σημαντικό:

«[...]ός σας τόπος αν έμεινε χωρίς αρχηγόν τούτο δεν προήλθεν απ' άλλο, ειμή διότι ο αρχιστράτηγος έχων όλην την πεποιθησιν εις τον πατριωτικόν ζήλον, εις την αγχίνοιαν και αξιότητα και δυνατά μέσα των αυτού αρχόντων σας εστοχάσθη ότι και χωρίς της παρουσίας του, είναι ικανοί να εκλέξουν μεταξύ των ένα αρχηγόν έως να έλθη ο ίδιος ή εις των αυταδέλφων του. Ο αγών και τα συμφέροντα είναι κοινά διά τούτο και αι ενέργειαι των ατόθι αδελφών θέλουν γίνει ως τα επιθυμούμεν, άγεται λοιπόν και κινηθήτε συν Θεού και η θεία βοήθεια μεθ' ημών έσται. Απόφασις χρειάζεται και όλα γίνονται με την απόφασιν και προθυμίαν. Αυτή είναι η θέλπισις του Αρχηγού ημών...».

Πολύ σημαντικά όλα αυτά αν ήλθαν σε γνώση του Δικαίου, έστω και με καθυστέρηση, αφού το γράμμα είναι γραμμένο στις 19 Μαρτίου 1821 και σχεδόν τις ίδιες ημέρες ξεκινά και η επανάσταση στην Πελοπόννησο. Αλλά και μετά από μέρες να έγιναν γνωστά, πάλι ξεκαθάριζαν το τοπίο και έδιναν το σύνθημα για την επανάσταση και οπωσδήποτε κοινοποιούσαν ότι η αναμενόμενη από ώρα σε ώρα άφιξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί, όπως άλλωστε και δεν πραγματοποιήθηκε. Πολύ σύντομα όμως θα φθάσει στην Πελοπόννησο, μαζί με άλλα μέλη της Φιλικής Εταιρείας, «εις των αυταδέλφων του», όπως αναφέρεται στην επιστολή, ο Δημήτριος Υψηλάντης.

Εν τω μεταξύ τον Μάρτιο του 1821 είχε φθάσει στον Αρμυρό της Μάνης πλοίο φορτωμένο με πολεμοφόδια που έστελναν οι Φιλικοί της Σμύρνης και των Κυδωνιών, πράγμα για το οποίο άλλωστε είχε ενεργήσει ο Παπαφλέσσας κατά τη διέλευσή του από τις Κυδωνίες και σε λίγες μέρες η επανάσταση θα είναι γεγονός, καθώς Μανιάτες αγωνιστές με επικεφαλής τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, τον Κολοκοτρώνη, τον Παπαφλέσσα, τον Νικηταρά, τον Αναγνωσταρά θα εξορμήσουν προς τη Μεσσηνία και στις 23 Μαρ-

Οι κατηγορίες του Παλαιού Πατρών Γερμανού κατά του Παπαφλέσσα

Εφθασεν εις την νήσον Σπετσών Γρηγόριός τις, Δικαίος λεγόμενος, και εκείθεν μετέβη εις την Πελοπόννησον, συνεπιφέρων γράμματα από μέρους του Αλεξάνδρου Υψηλάντη προς τους Πελοποννησίους, διαλαμβάνοντα, ότι η μηχανή είναι έτοιμη, και ότι ουδενός άλλου δείται, ή του κινήσοντος αυτήν μοχλού, και ότι μία ισχυρά δύναμις είναι σύμμαχος, και ότι να είναι οι πάντες έτοιμοι, και εντός ολίγου θέλει φθάσει και ο ίδιος εκεί, και εν ενί λόγω να ακούσωσι και να πιστεύσωσιν, όσα ήθελε τους ειπεί ο Δικαίος, ως άνθρωπος φιλαλήθης. Όθεν οι μεν Πελοποννήσιοι έμειναν εν αμηχανία περί του πρακτέου, βλέποντες το παράκαιρον και ανέτοιμον· ο δε Δικαίος, άνθρωπος απατεών και εξωλέστατος περί μηδενός άλλου φροντίζων ειμή τίνι τρόπω να ερεθίση την ταραχήν του Έθνους, διά να πλουτίση εκ των αρπαγών, τους εβεβαίωσεν, ότι είναι τα πάντα έτοιμα, πλάτων μιλιούνια άπειρα κατατεθειμένα ένεκα τούτου εις διάφορα Ταμεία, εφόδια πολεμικά, και πυροβόλα όργανα αναρίθμητα εναποκείμενα εις διαφόρους τόπους, δυνάμεις στρατιωτικές διωρισμένας από μέρους της Ρωσίας προς βοήθειαν των Ελλήνων, πλοία πολλά καλώς ωπλισμένα και εφωδιασμένα, και άλλα τοιαύτα παίγνια της φαντασίας, τα οποία οι μεν φρόνιμοι και πείραν έχοντες των πραγμάτων εις ουδέν ελογίζοντο, οι δε άπειροι νομίζοντες τα τοιαύτα πλάσματα ως αληθή, επί τη βάσει του συστατικού οπού επέφε-
ρεν από μέρους του Υψηλάντη, κατήντησαν εις αχαλίνωτον, ενθουσιασμόν [...] ώστε η Διοίκσις έλαβε πολλά διδόμενα να βεβαιώση τας υπονοίας της περί του σκοπού των Ελλήνων.

Πηγή: Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21· Παλαιών Πατρών Γερμανού, (επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης), εκδ. Χ. Κοσμάδακη και Σια, σ. 81

τίου θα καταλάβουν την Καλαμάτα, η μικρή τουρκική φρουρά της οποίας θα παραδοθεί αμαχητί στους Έλληνες.

Από την απελευθερωμένη Καλαμάτα ο Παπαφλέσσας, αφού οι πρώτες επαναστατικές κινήσεις ευοδώθηκαν, θα συνεχίσει ακάθεκτος, μετακινούμενος από περιοχή σε περιοχή, πα-

μένου, μαζί με άλλους Έλληνες, να αντιμετωπίσουν τις οθωμανικές δυνάμεις που έσπευδαν προς την ξεσπκωμένη Πελοπόννησο. Τα διάφορα επεισόδια της δράσης του την εποχή αυτή και στη συγκεκριμένη περιοχή αναφέρει με κάθε λεπτομέρεια ο πρώτος βιογράφος του Γρηγόριου Δικαίου, ο Φωτάκος. Συγκεκριμένα στην

αφήγηση του Φωτάκου γίνεται λόγος για πυρπόληση των παλατιών του Κιαμίλ μπέη στην Κόρινθο, για να θεωρηθούν υπεύθυνοι όλοι οι κάτοικοι της περιοχής και να ανακοπεί η εγκατάλειψη του αγώνα· αναφέρεται η κατάληψη από τον Παπαφλέσσα πύργου στο Σοφικό Κορινθίας, όπου είχαν οχυρωθεί Έλληνες που δεν είχαν διάθεση να πολεμήσουν· τέλος, αναφέρεται το κλείσιμό του στο φρούριο του Άργους.

Στη συνέχεια ο Παπαφλέσσας θα βρεθεί και πάλι στην Καρύταινα και από εκεί θα σπεύσει στα Μεγάλα Δερβένια της Μεγαρίδας προκειμένου να ενισχύσει τους Έλληνες που συγκεντρώθηκαν εκεί τον Ιού-

Παράδοσις του Ακροκορίνθου. Έργο του P. von Hess.

ροτρύνοντας τους κατοίκους να ξεσπκωθούν και βοηθώντας όπου υπήρχε ανάγκη. Έτσι θα κατευθυνθεί από την Καλαμάτα προς την Αρκαδιά [Κυπαρισσία] και στη συνέχεια στην Ανδρίτσεινα, στην επαρχία Ολυμπίας, στην Καρύταινα. Από εκεί αναστροφή και άφιξη στο Άργος, όπου διευθέτησε ορισμένα ζητήματα του κινήματος και από εκεί στην Κόρινθο, προκει-

μην να αποκρούσουν την εισβολή των τουρκικών δυνάμεων, οι οποίες έχοντας επικεφαλής τον Ομέρ Βριόννη κατευθύνονταν προς την Πελοπόννησο. Εν τω μεταξύ θα φθάσει στην Πελοπόννησο αντί του Αλέξανδρου Υψηλάντη ο αδελφός του Δημήτριος και ο Γρηγόριος Δικαίος θα σπεύσει στη Βέρβενα για να τον συναντήσει.

Η αδιάκοπη κινητικότητα του συνεχίζεται χωρίς ανάπαυλα και στη συνέχεια της έχει να επιδείξει διέλευση από τα Τρίκορφα, τα Μεγάλα Δερβένια και την άφιξή του στην Τριπολιτσά, μετά την άλωση της πρωτεύουσας του πασαλικίου του Μοριά από τους Έλληνες, και στην Κόρινθο, όπου παραβρέθηκε στην άλωση του κάστρου του Ακροκορινθίου.

Τον Δεκέμβριο του 1821 ο Γρηγόριος Δικαίος θα εκλεγεί μέλος της Πελοποννησιακής Γερουσίας, η οποία είχε πρόεδρο τον Δημήτριο Υψηλάντη, και βέβαια θα λάβει ως πληρεξούσιος μέρος στις εργασίες της Α' Εθνικής Συνέλευσης στην Επίδαυρο (20 Δεκεμβρίου 1821).

Βρισκόμαστε πια στο έτος 1822, όταν ενέσκηψε δεινός κίνδυνος για τους επαναστημένους Έλληνες, καθώς έπρεπε να αντιμετωπίσουν την εισβολή των δυνάμεων του Δράμαλη. Και από αυτή τη σκληρή μάχη δεν θα απουσιάσει ο Γρηγόριος Δικαίος. Βρέθηκε λοιπόν στον Αχλαδόκαμπο και έλαβε μέρος στις συσκέψεις του Κολοκοτρώνη για την αντιμετώπιση του σοβαρού κινδύνου. Από τις συσκέψεις θα βρεθεί και στον πραγματικό πόλεμο και θα λάβει μέρος στις συγκρούσεις του Μαλανδρινού και εν συνεχεία, μαζί με τον Δημ. Υψηλάντη, σ' εκείνες που έλαβαν χώρα στο Αγιονόρι, στον Άγιο Σώστη και στην Περαχώρα τον Ιούλιο του 1822.

Η παρουσία του στα πολεμικά μέτωπα εναλλάσσεται με εκείνη των πολιτικών εξελίξεων και έτσι ο Παπαφλέσσας θα λάβει μέρος στη Β' Εθνική Συνέλευση που συνήλθε στο Άστρος της Κυνουρίας (29 Μαρτίου - 18

Απριλίου 1823), ως πληρεξούσιος Πελοποννήσου. Όπως είναι γνωστό η Β' Εθνική Συνέλευση είχε ως κύριο σκοπό την αναθεώρηση του Προσωρινού Πολιτεύματος που είχε καθιερώσει η Α' Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου. Στην Επιτροπή που συγκροτήθηκε για τον σκοπό αυτόν και πράγματι τροποποίησε το Πολίτευμα της Επιδαύρου θα λάβει μέρος ως μέλος και ο Γρηγόριος Δικαίος (τα άλλα μέλη ήταν οι: επίσκοπος Ανδρούσης Ιωσήφ, Γεώργιος Καλαράς,

Κωνσταντίνος Μεταξάς, Αναγνώστης Μοναρχίδης, Κ. Ζώτος, Γεώργιος Ψύλλας, Εμμανουήλ Αντωνιάδης και Θεόδωρος Νέγρης). Λίγο αργότερα, στις 27 Απριλίου 1823 διορίστηκε υπουργός Εσωτερικών και την 1η Ιουλίου 1823 υπουργός της Αστυνομίας στην κυβέρνηση Γ. Κουντουριώτη.

Ο Γρηγόριος Δικαίος θα πρωταγωνιστήσει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο και στις εμφύλιες διαμάχες που ξέσπασαν την περίοδο αυτή μεταξύ των επαναστατημένων Ελλήνων ως αποτέλεσμα της διεκδίκησης και νο-

μής της εξουσίας από διάφορες ομάδες που συνθέταν: παλαιοί κοινοτικοί άρχοντες, άνθρωποι των όπλων, Πελοποννήσιοι, νησιώτες, Ρουμελιώτες, παλαιοί Φιλικοί κ.λπ. Όπως ήταν επόμενο ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης μετά την εξουδετέρωση του Δράμαλη αύξησε σημαντικά τη δύναμη και επιρροή του και έχοντας ως πολιτικό έρεισμα την Πελοποννησιακή Γερουσία και την υποστήριξη ισχυρών προυχόντων (Κρεββατάς, Δελνηγιανναίοι, Μαυρομιχαλαίοι, Φωτίλας, Περούκας κ.ά.) θα βρεθεί σε αντιπαράθεση

**Ο Γρηγόριος Δικαίος
βρέθηκε στον
Αχλαδόκαμπο
και έλαβε μέρος
στις συσκέψεις
του Κολοκοτρώνη
για την αντιμετώπιση
του σοβαρού
κινδύνου της εισβολής
του Δράμαλη.
Από τις συσκέψεις
θα βρεθεί και
στον πραγματικό
πόλεμο και θα λάβει
μέρος στις συγκρούσεις**

με την κεντρική εξουσία. Στην ουσία η Πελοποννησιακή Γερουσία ασκούσε έργο κεντρικής κυβέρνησης καθώς διέθετε πολλές εξουσίες και αρμοδιότητες (στρατολογία, μισθοδοσία, οργάνωση πολεμικών επιχειρήσεων, διαχείριση προσόδων κ.λπ.).

Όπως ήταν αναμενόμενο η πολιτική εξουσία, η οποία απέρρεε από τις ρυθμίσεις της Α΄ Εθνικής Συνέλευσης της Επιδαύρου και κυρίως οι Υδραίοι και ο κύκλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, προσπάθησαν αρχικά να συνεννοηθούν με τους στρατιωτικούς και τους πελοποννήσιους προύχοντες, υποσχόμενοι αξιώματα αλλά και να τους απειλήσουν με απόσυρση από τον αγώνα. Η πρόταση των Υδραίων φάνηκε συμφέρουσα σε ορισμένους από τους πελοποννήσιους προύχοντες (Π. Μαυρομιάλη, Παναγ. Κρεββατά, Αναγνώστη Δεληγιάνη) αλλά συνάντησε την αντίδραση των στρατιωτικών. Έτσι εκδηλώθηκε σφοδρή αντίδραση των Υδραίων, οι οποίοι κατήγγειλαν τους πάντες και επικαλούμενοι τη δεινή θέση στην οποία βρισκόταν η Επανάσταση κάλεσαν τους πελοποννήσιους πατριώτες να εγκαταλείψουν την ομάδα του Θ. Κολοκοτρώνη και να ενώσουν τις δυνάμεις τους με την εθνική διοίκηση.

Βρισκόμαστε πλέον στα τέλη του 1822 και η κεντρική εξουσία της εποχής βρίσκεται σε ευθεία αντιπαράθεση με τον Θ. Κολοκοτρώνη και τους οπαδούς του, και προκειμένου να τον αποδυναμώσει έτι περαιτέρω υποσχεται τιμές και αξιώματα στους στρατιωτικούς και στους προύχοντες της Πελοποννησιακής Γερουσίας, με αποτέλεσμα να εγκαταλείψουν το στρατόπεδο του Κολοκοτρώνη ο Μαυρομιάλης, ο Παναγ. Γιατράκος, ο Αναγνωσταράς, ο Βασ. Πετμεζάς.

Στην ολοένα και αυξανόμενη κλιμάκωση της αντιπαράθεσης ο Κολοκοτρώνης αρνήθηκε να παραδώσει στη διοίκηση το φρούριο του Ναυπλίου που είχε καταλάβει και κατείχε. Επιπλέον στις 18 Ιανουαρίου όρισε ως τόπο της Εθνοσυνέλευσης το Ναύπλιο και κάλεσε τον φρούραρχο Δημ. Πλαπούτα να το παραδώσει. Τέτοιο πράγμα φυσικά δεν έγινε αποδεκτό και έτσι ορίστηκε ως τόπος της Εθνοσυνέλευσης το Άστρος αλλά συγχρόνως ο Κολοκοτρώνης βρέθηκε σε δύσκολη θέση επειδή φάνηκε να ενεργεί ανθεθνικά. Έτσι αγωνιστές οι οποίοι θα μπορούσαν στην ουσία να είναι με το μέρος του βρέθηκαν στο αντίπαλο στρατόπεδο, και, ανάμεσά τους και ο Γρηγόριος Δικαίος. Στην

1 και 2. Αξιωματικός και στρατιώτης
3. Έλληνας του Ναυπλίου
4. Γυναίκα της Πελοποννήσου.
Χαλκογραφία σε χαρτί, επιχρωματισμένη. Δημοσιεύεται στο Λεονόρα Ναβάρη (επιμ.), *Η ελληνική ενδυμασία*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006, σ. 136.

Ναύπλιο, βορειοανατολική άποψη από την Πρόνοια. Δημοσιεύεται στο Στέλιος Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Το Λεύκωμα Πεϋτιέ*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1971, σ. 53.

ουσία δηλαδή έχουμε πλήρη διάσπαση της Πελοποννησιακής Γερουσίας.

Θα ακολουθήσουν οι εργασίες της Β' Εθνοσυνέλευσης και η εκλογή νέας εθνικής διοίκησης, στην οποία οι πελοποννήσιοι προύχοντες κατείχαν σημαντικές θέσεις με τους στρατιωτικούς να έχουν απολέσει σημαντικά ερείσματα αλλά να διατηρούν ισχυρές θέσεις στην Πελοπόννησο, όπως η Τρίπολη, το Ναύπλιο, η Κόρινθος. Στη συνεχή διαπλοκή των πραγμάτων και τις συνεχώς ανασυντασσόμενες συμμαχίες θα προσφερθεί η θέση του αντιπροέδρου του Εκτελεστικού στον Θ. Κολοκοτρώνη και αυτός θα την αποδεχθεί (27 Μαΐου 1823).

Πολύ γρήγορα όμως ο Κολοκοτρώνης θα έλθει και πάλι σε σύγκρουση διεκδικώντας

για λογαριασμό του συγγενούς του Αναγνώστη Δεληγιάννη τη θέση του προέδρου του Βουλευτικού, πράγμα που τον κατέστησε αντίπαλο με τον Αλ. Μαυροκορδάτο αλλά και με τους αδελφούς Κουντουριώτη που υποστήριζαν τον Μαυροκορδάτο. Αποτέλεσμα όλης αυτής της ανώμαλης κατάστασης ήταν να θεωρηθεί και πάλι ότι ο Θ. Κολοκοτρώνης ενεργούσε σαν παλιός κλέφτης και στην ουσία ότι στρεφόταν εναντίον των νόμων και του Συντάγματος. Απαιτούνται πολλές σελίδες για να παρουσιαστούν με ικανοποιητικό τρόπο οι αντιθέσεις, οι δολοπλοκίες, οι συμμαχίες, οι αλλαγές στάσεων και γενικά η συνολική κατάσταση ρήξης που επικρατούσε στα μέσα του 1823 και βέβαια αυτό δεν μπορεί ούτε είναι θεμιτό να γίνει μέ-

σα από το βιογραφικό σχήμα του Γρηγορίου Δικαίου που προσπαθούμε να παρουσιάσουμε στις σελίδες αυτές.

Πάντως, τον Δεκέμβριο του 1823 οι δύο αντίπαλες παρατάξεις οδηγήθηκαν και πάλι σε ρήξη, όταν ανατράπηκε το Εκτελεστικό, που ελεγχόταν από τους Πελοποννησίους, από τα μέλη του Βουλευτικού που υποστήριζαν τον Μαυροκορδάτο και τους Υδραίους προύχοντες. Αποτέλεσμα αυτών υπήρξε η συγκρότηση ενός νέου Εκτελεστικού που είχε επικεφαλής τον Γ. Κουντουριώτη και έδρα το Κρανίδι. Στο Κρανίδι εγκαταστάθηκαν εξάλλου και τα μέλη του Βουλευτικού, όσα υποστήριζαν τη νέα κατάσταση, ενώ κη-

στάτης ο γιος του Κολοκοτρώνη Πάνος που κρατούσε το Ναύπλιο, υπακούοντας στις εντολές της παλιάς διοίκησης, η πόλη πολιορκήθηκε, ενώ άλλες δυνάμεις της νέας κατάστασης κινήθηκαν προς άλλα σημεία με απώτερο σκοπό να πλήξουν την Τρίπολη ώστε να διασπάσουν τις κύριες δυνάμεις των αντιπάλων της, που με επικεφαλής τους Θεόδωρο και Γενναίο Κολοκοτρώνη, τον Κανέλλο Δεληγιάννη και τον Νικητάρη βρίσκονταν γύρω από την πρωτεύουσα της Πελοποννήσου.

Εκεί λοιπόν θα βρεθεί και ο Γρηγόριος Δικαίος, όχι όμως -αυτός ο παλιός συνεργάτης των Κολοκοτρωναίων- ως σύμμαχός τους αλ-

Ανδρέας Ζαΐμης
και Ανδρέας Λόντος.
Δημοσιεύονται
στο Έκθεσις
Προσωπογραφιών
Αγωνιστών του 1821
εν τω Εθνικώ
Ιστορικώ Μουσείω,
Αθήνα 1971.

ρύχτηκαν έκπτωτα όσα δεν πειθαρχούσαν. Αποτέλεσμα, η διπλή εξουσία, καθώς ο αντίπαλος πόλος που είχε επικεφαλής τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και έδρα την Τρίπολη, δεν έδειχνε καμιά διάθεση να υποχωρήσει. Διάθεση συμβιβασμού όμως δεν έδειχνε και η άλλη παράταξη και κατά συνέπεια τα πράγματα όδεσαν προς την ένοπλη σύγκρουση στις αρχές του 1824.

Στη γοργή εξέλιξη των γεγονότων που οδηγούσαν στη σύγκρουση κηρύχτηκε απο-

λά ως επικεφαλής ενός στρατιωτικού σώματος της νέας διοίκησης Κουντουριώτη, επιδιόμενος σε μικροσυμπλοκές με τους αντιπάλους του και περιμένοντας ενισχύσεις που βρίσκονταν καθ' οδόν προς την Τρίπολη. Προσωρινά η εμφύλια διαμάχη φάνηκε να εκτονώνεται τον Ιούλιο του 1824 όταν η νέα διοίκηση του Κουντουριώτη φάνηκε να επικρατεί, οι δυνάμεις της αποσύρθηκαν από την Τρίπολη, το Ναύπλιο είχε παραδοθεί, αμνηστία παραχωρήθηκε στους «στασια-

στές» και φυσικά ο Γρηγόριος Δικαίος βρισκόταν με την πλευρά των «νικητών».

Ωστόσο, σχεδόν αμέσως το καλοκαίρι του ίδιου έτους (1824), τα πράγματα οδηγήθηκαν και πάλι σε αδιέξοδο που θα καταλήξει σε νέα εμφύλια σύγκρουση. Προηγούμενως είχαν προκληθεί εκλογές για τις 3 Οκτωβρίου 1824 και οι αντίπαλοι θα επιδοθούν σε έντονη προεκλογική δραστηριότητα. Στην πολύπλοκη παρασκηνιακή δράση οι ισχυροί πρόκριτοι της Πελοποννήσου Ζαΐμης και Λόντος αλλάζουν στάση και από φίλοι της κυβέρνησης Κουντουριώτη θα γίνουν αντίπαλοί της. Το όλο κλίμα είναι εκρηκτικό αλλά οι εκλογές θα πραγματοποιηθούν και θα επικρατήσουν οι Υδραίοι με τους συμμάχους τους, ο Γ. Κουντουριώτης θα παραμείνει πρόεδρος του Εκτελεστικού, ενώ είναι και πάλι εμφανής ο παραμερισμός των Πελοποννησίων, καθώς ο Ζαΐμης δεν κατόρθωσε να εκλεγεί πρόεδρος του Βουλευτικού. Έτσι Ζαΐμης και Λόντος, σε επαφή βέβαια με άλλους ισχυρούς προύχοντες, ετοιμάζονται να αναλάβουν στρατιωτική δράση και προσηματικά απαιτούν τη σύγκληση Εθνοσυνέλευσης.

Η αφορμή για την έναρξη της νέας εμφύλιας σύγκρουσης θα δοθεί όταν οι κάτοικοι της Αρκαδιάς [Κυπαρισσίας] τον Οκτώβριο του 1824 αρνήθηκαν την εισπραξη των προσόδων της επαρχίας τους υπέρ της κυβέρνησης Κουντουριώτη. Το επεισόδιο αυτό χαρακτηρίστηκε ως ανταρσία κατά της κεντρικής εξουσίας, η οποία διέταξε τον υπουργό Εσωτερικών Γρηγόριο Δικαίο να κατευθυνθεί επικεφαλής ένοπλου τμήματος στην περιοχή αυτή και να καταστείλει την ανταρσία.

Πράγματι, προς τα τέλη Οκτωβρίου 1824 ο Παπαφλέσσας θα φθάσει στη συγκεκριμένη περιοχή και θα απαιτήσει από τους το-

πικούς άρχοντες να πειθαρχήσουν, δηλαδή να συγκεντρώσουν και να παραδώσουν στη διοίκηση τους φόρους. Όμως οι οπλαρχηγοί της περιοχής σε συνεννόηση με τον Κολοκοτρώνη, που ουσιαστικά είχε υπό τον έλεγχό του την περιοχή αυτή, αρνήθηκαν να υπακούσουν στις εντολές του Παπαφλέσσα και η κατάσταση, όπως ήταν αναμενόμενο, οδήγούσε σε ένοπλη αναμέτρηση. Για να βοηθήσουν τους τοπικούς οπλαρχηγούς έσπευσαν οι γιοι του Θ. Κολοκοτρώνη, Γενναίος και Πάνος, και αργότερα ο Κανέλλος Δεληγιάννης, ενώ ο Παπαφλέσσας έλαβε βοήθεια από κυβερνητικά στρατεύματα που είχαν επικεφαλής τον Βάσο Μαυροβουλιώτη και τον Διονύσιο Μούρτζινο. Η σύγκρουση στο χω-

ριό Κωνσταντίνο της Αρκαδιάς κράτησε δύο ημέρες και υπερίσχυσαν οι Πελοποννήσιοι, δηλαδή οι κυβερνητικοί που διοικούσε ο Παπαφλέσσας διασκορπίστηκαν και ο ίδιος αναγκάστηκε να επιστρέψει ηττημένος στο Ναύπλιο. Έτσι λοιπόν άρχισε ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος, πιο σύντομος από τον πρώτο αλλά περισσότερο καταστροφικός και σπρωδήςποτε πιο σκληρός.

Είναι γεγονός ότι ο Γρηγόριος Δικαίος, ο φλογερός Φιλικός, αυτός που τόσο κατηγορήθηκε από τους συντρόφους Φιλικούς ότι συνεπαρμένος

από τον ενθουσιασμό του για την Εταιρεία και τον επικείμενο απελευθερωτικό αγώνα δεν συγκρατούσε τα λόγια του θέτοντας σε άμεσο κίνδυνο την Εταιρεία, αυτός που πολλές φορές κινδύνευσε να πέσει στα χέρια των τουρκικών αρχών, ο ίδιος άνθρωπος βρέθηκε στο επίκεντρο των εμφυλίων διενέξεων, βρέθηκε στο σημείο να υπερασπίζεται μία πολιτική κατάσταση εναντίον μιας άλλης, βρέθηκε να εκστρατεύει εναντίον άλλων Ελλήνων, να αντιμετωπίζει στρατιωτικά τους ακόλουθους του

Η αφορμή για την έναρξη της νέας εμφύλιας σύγκρουσης θα δοθεί όταν οι κάτοικοι της Αρκαδιάς τον Οκτώβριο του 1824 αρνήθηκαν την εισπραξη των προσόδων της επαρχίας τους υπέρ της κυβέρνησης Κουντουριώτη

Ειδήσεις για τον θάνατο του Παπαφλέσσα

Ναύπλιον, 24 Μαΐου 1825

Από γράμμα ιδιαίτερον

Σας ειδοποιώ με λύπην μου, ότι την απερασμένην Τετράδην, τρεις ώρες μακράν του Νεοκάστρου, επολέμησε με τους εχθρούς ο Υπουργός των Εσωτερικών Γρηγόριος Δικαίος, έχοντας μαζί του έως χιλίους πεντακοσίους, και άλλους συστρατήγους τον κ. Κεφάλα και γαμβρόν του κ. Πέτρου Μαυρομιχάλη, και άλλους δύο ακόμην. Όντας όμως πολλοί οι εχθροί, εδειλίασαν οι ιδικοί μας, και οι άνω ειρημένοι στρατηγοί από φιλοτιμίαν τους και με πολλά ολίγους οπού τους έμειναν, εκλείσθησαν εις ένα μέρος δυνατόν, και επολέμησαν ανδρείως επτά ώρες. Τέλος πάντων τους επερικύκλωσαν από όλα τα μέρη οι εχθροί, και αυτοί έμειναν εκεί και απέθαναν όλοι.

Σήμερον ξεκινούν από Τριπολιτζάν ο γενναίος αρχηγός Κολοκοτρώνης με αρκετά στρατεύματα, διά να εκδικηθούν το αίμα των αδελφών τους.

Πηγή: Φ. Χρυσανθακόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 1, εκδ. Μπούρας, Αθήνα χ.χ., σ. 172-173

ιδίου του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, Ρουμελιώτες και Σουλιώτες ένοπλοι να λεηλατούν την Πελοπόννησο, όταν ο απελευθερωτικός αγώνας απαιτούσε άμεση αντιμετώπιση των πραγματικών εχθρών.

Η δεινή θέση στην οποία βρέθηκε, η άχαρη συμμετοχή του στους εμφύλιους πολέμους έφεραν σε δύσκολη θέση και τον βιογράφο του Φωτάκο, ο οποίος επιχείρησε να δικαιολογήσει εκ των υστέρων την εμπλοκή του Παπαφλέσσα γράφοντας ότι ο Δικαίος «είχε μετανοήσει διά τας πρότερον πράξεις και ενεργείας του προς καταστροφήν των λεγομένων ανταρτών. Αλλ' αν και ήτον υπουργός δεν εισηκούσθη, διότι ο Κουντουριώτης δεν ήθελε συγκατανεύση ποτέ ν' απολυθούν κ.λπ. κ.λπ. Αφού λοιπόν ο Φλέσσας απέτυχεν εις τας συμβουλάς του, απεφάσισε να εκστρατεύση ο ίδιος διά να σώση τον τόπον...» και ο Φωτάκος βέβαια δεν εννοεί τίποτε άλλο παρά τον άμεσο κίνδυνο για την Επανάσταση που αντιπροσώπευε η άφιξη των Αιγυπτίων του Ιμπραήμ πασά στην Πελοπόννησο.

Πράγματι, όπως γνωρίζουμε, η οθωμανική κυβέρνηση μετά από την άσχημη τροπή που έπαιρνε ο αγώνας των επαναστατημένων Ελλήνων γι' αυτήν, συνήψε συμφωνία με τον Μοχάμετ Άλη της Αιγύπτου και έτσι από τις αρχές του 1825 ο γιος του τοπάρχη της Αιγύπτου, Ιμπραήμ πασάς, αποβιβάστηκε στην Πελοπόννησο ενεργώντας σε συνδυασμό με τις οθωμανικές δυνάμεις του Κιοσέ Μεχμέτ Κιουταχί πασά, ενώ τις επίγειες δυνάμεις συνέδραμαν και ναυτικές δυνάμεις της Πύλης και της Αιγύπτου. Στην κρίσιμη αυτή περίοδο που εκδηλώνεται η σφοδρή τουρκοαιγυπτιακή αντιμετώπιση στην Πελοπόννησο και τη Στερεά, οι Έλληνες αντιμετώπιζαν σοβαρά προ-

βλήματα, τα οποία βέβαια είχαν προκαλέσει οι εμφύλιες συρράξεις. Μεγάλο μέρος του πρώτου αγγλικού δανείου είχε δαπανηθεί στις εμφύλιες συγκρούσεις, ενώ πολλοί οπλαρχηγοί κρατούνταν φυλακισμένοι από τους κυβερνητικούς του Κουντουριώτη, που φαινόταν να μην αντιλαμβάνεται το μέγεθος του κινδύνου. Παραταύτα κάποια στιγμή θα αποδοθεί αμνηστεία και θα αρχίσουν σιγά-σιγά να εκδηλώνονται κάποιες κινήσεις που αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση του ορατού όσο και άμεσου κινδύνου που αντιμετώπιζε η επανάσταση από τη συντονισμένη επίθεση των Τουρκοαιγυπτίων, όπως λ.χ. η συγκρότηση τακτικού στρατού, καθώς οι πολεμικές αναμετρήσεις, ειδικότερα με τους Αιγυπτίους, άρχισαν να αλλάζουν μορφή και ασφαλώς απαιτούσαν τακτική αντιμετώπιση και όχι συγκρούσεις ατάκτων.

Εν τω μεταξύ, ο Ιμπραήμ πασάς είχε αποβιβαστεί χωρίς ενόχληση στη Μεθώνη και αφού έλαβε και νέες ενισχύσεις άρχισε να πολιορκεί και να καταλαμβάνει τα διάφορα φρού-

ρια που κατείχαν οι επαναστάτες. Στις 7 Απριλίου 1825 οι Έλληνες θα πτηθούν στο Κρεμμύδι της Μεσσηνίας. Στις 25 Απριλίου θα καταληφθεί από τους Αιγυπτίους, μετά από σφοδρή σύγκρουση, η Σφακτηρία όπου θα σκοτωθεί ο υπουργός πολέμου Αναγνωσταράς και ο ιταλός φιλέλληνας Σαντόρε Σανταρόζα. Στις 30 Απριλίου θα πέσει το Νεόκαστρο.

Αυτή την κρίσιμη στιγμή ο υπουργός Εσωτερικών Γρηγόριος Δικαίος αναλαμβάνει ο ίδιος να εμποδίσει την προέλαση του Ιμπραήμ πασά, μολονότι συνάντησε μεγάλη απροθυμία εκ μέρους των άλλων Ελλήνων οπλαρχηγών να συνταχθούν μαζί του. Σκοπός του Παπαφλέσσα, σύμφωνα με τον βιογράφο του Φωτάκο, ήταν να κατορθώσει να πετύχει 1-2 νίκες εναντίον του Ιμπραήμ και έτσι από θέση ισχύος να ζητήσει από τον Κουντουριώτη να δώσει αμνηστία, να απελευθερώσει τον Θ. Κολοκοτρώνη και ο ίδιος να εμφανιστεί κυρίαρχος της κατάστασης. Μάλιστα είχε αρχίσει να

αλληλογραφεί με τους Ανδρέα Ζαΐμη και Ανδρέα Λόντο, που είχαν απελευθερωθεί και βρίσκονταν στην περιοχή των Καλαβρυτών.

Όπως και να έχουν τά πράγματα, ο Παπαφλέσσας προς τα τέλη Απριλίου αναχώρησε από το Ναύπλιο με κατεύθυνση την Τρίπολη. Εκεί έμεινε 3-4 μέρες και συγκέντρωσε διάφορους οπλαρχηγούς με περιορισμένες δυνάμεις. Στη συνέχεια κινήθηκε προς το Λεοντάρι όπου συγκέντρωσε και κάποια άλλα στρατεύματα. Στην πορεία του, όπως την περιγράφει ο Φωτάκος, περιλαμβάνονται ακόμα τα χωριά Λάκκοι, Φουρτζάλα, Άγιος Φλώρος, σημεία όπου θα συναντήσει λείψανα ελληνικών δυνάμεων που περιφέρονταν πτημένες μετά από τις επιχειρήσεις του Ιμπραήμ στη Μεσσηνία. Περαιτέρω θα βρεθεί στο χωριό Δραΐνα, όπου παρέμεινε 2 ημέρες και έλαβε διάφορα γράμματα από οπλαρχηγούς ότι θα τον συνδράμουν.

Τελικά ο Παπαφλέσσας θα βρεθεί στην περιοχή της Μεσσηνίας, όπου θα αποφασίσει

Επεισόδιο του πολέμου.
Έργο ανώνυμου, Παρίσι, Galerie du Fleuve.
Δημοσιεύεται στο *French Images from the Greek War of Independence 1821-1830*, Yale University Press, 1989, σ. 47.

Το φίλημα. Έργο Ανδρέου Γεωργιάδου του Κρητός. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικών Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Β', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 633.

να αντιμετωπίσει τα αιγυπτιακά στρατεύματα, τα οποία είχε εντοπίσει να κινούνται στην περιοχή. Οι στρατιώτες του επέλεξαν μια οχυρή θέση στην οποία έφτιαξαν τρία ταμπουρία. Στις 20 Μαΐου 1825 ο Παπαφλέσσας με 1.500 άνδρες, από τους οποίους τελικά θα παραμείνουν μαζί του 500 άνδρες με επικεφαλής τον οπλαρχηγό Παναγιώτη Κεφάλα, θα συγκρουστεί με τις δυνάμεις του Ιμπραήμ στο ορεινό χωριό Μανιάκι της Μεσσηνίας. Στη σφοδρή σύγκρουση που θα ακολουθήσει οι δυνάμεις του Παπαφλέσσα θα δεχτούν την επίθεση τριών χιλιάδων ιππέων και πεζών των Αιγυπτίων και θα συντριβούν, ενώ και ο ίδιος θα βρει τον θάνατο στο πεδίο της μάχης.

Τα διάφορα περιστατικά, πράξεις και διαλόγους μεταξύ των πρωταγωνιστών, του Παπαφλέσσα και των άλλων οπλαρχηγών, περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια ο Φωτάκος, από τον οποίο παραδίδεται το πασίγνωστο επεισόδιο κατά το οποίο ο Ιμπραήμ διέταξε να καθαρίσουν και να περιποιηθούν το νεκρό σώμα του Παπαφλέσσα, να θέσουν το κομμένο κεφάλι στη θέση του και αφού το παρατήρησε είπε στους αξιωματικούς του: «τώ όντι αυτός ήτον ικανός και γενναίος άνθρωπος και καλλίτερον ήτον να επαθαίναμεν άλλην τόσων ζημίαν, αλλά να τον επιάναμεν

ζωντανόν, διότι πολύ ήθελε μας χρυσιμεύσῃ». Εξάλλου, και ο Αμβρόσιος Φραντζής στη δική του *Ιστορία* θα μεταφέρει διάφορες λεπτομέρειες, ανάμεσα στις οποίες, εκείνη του γνωστού επεισοδίου, όπου ο Ιμπραήμ ζήτησε και του έφεραν το κεφάλι του Παπαφλέσσα και «ελυπήθη διότι εφρονεύθη εις τοιούτος γενναίος ανήρ...».¹⁴⁸

Όπως είναι φυσικό το επεισόδιο του ηρωικού θανάτου του Γρηγορίου Δικαίου στο Μανιάκι της Μεσσηνίας στα χρόνια που θα ακολουθήσουν θα αποτελέσει -μαζί με άλλα βέβαια κατορθώματα των Ελλήνων- σημείο αναφοράς και συνεχούς αναπαραγωγής από πολλούς συγγραφείς, κυρίως παιδικών και σχολικών αναγνωσμάτων. Αρχίζοντας από το δημοτικό τραγούδι και συνεχίζοντας με το γνωστό διήγημα του Μιχαήλ Μπτοάκν «Το Φίλημα» και το θεατρικό του Σπύρου Μελά, συναντούμε μεγάλη παραγωγή κειμένων που προορίζονται για παιδικά αναγνώσματα ή κείμενα για τις σχολικές εορτές, στα οποία ο θάνατος του Παπαφλέσσα αποτελεί κεντρικό μοτίβο. Στην ίδια γραμμή έχει εκδοθεί και στη σειρά «Κλασσικά Εικονογραφημένα» του εκδοτικού οίκου Ατλαντίς-Πεχλιβανίδη αντίστοιχο τεύχος με κείμενο της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκν.

¹⁴⁸ Φωτάκος, *Βίος του Παπα Φλέσσα*, σ. 69 και Αμβρ. Φραντζής, *Ιστορία*, τ. Β', σ. 352.

Δημοτικό τραγούδι για τον θάνατο του Παπαφλέσσα

*Τον Φλέσσα η μάνα κάθεται στις Πολιανίς τη ράκν,
τα Κοντοβούνια αγιάντενε και τα πουλιά ρωτάει:*

- Πουλάκια μ' κι αποδνάκια μου, που 'ρχεσθε στον αέρα,
μην είδατε το στρατηγό, τον Φλέσσα αρχιμανδρίτη;

- Στα Κοντοβούνια πέρασε και στα Σουλμοχώρια,
και παλληκάρια μάζωνε όλους Κοντοβουνίσιους.
τα μάζωξε, τα σέναξε τα 'καμε τρεις χιλιάδες.

Κάθονταν και τ' αρμήνευε σαν μάνα σαν πατέρας:

- Εμπρός, εμπρός, μωρέ παιδιά, στο Νιόκαστρο να πάμε,
να κάμωμ' έναν πόλεμο με τούς στραβαραπάδες
κι αν δεν σας ντύσω μάλαμα, Φλέσσα να μην με πούνε.

Και ο Κεφάλας τώλεγε, και ο Κεφάλας λέγει:

- Τού Μισιριού η Αραπιά στο Νιόκαστρο είν' φερμένη
- Σιώπα, Κεφάλα, μην το λες, και μην το κουβεντιάζνς,
να μην τ' ακούσ' η Διοίκησις, λουφάδες δεν μας στείλν,

*να μην τ' ακούσουν τα ορδιά, μεντάτι δεν ελθούνε
να μην τ' ακούσουν τα παιδιά, και τα λιγοκαρδίσις.*

*Ακόμη λόγος έστεκε και συτυχιά κρατιέται,
κι η Αραπιά τους έζωσε μια κοσαργιά χιλιάδες.*

- Άιντε, παιδιά, να πιάσωμε στο Ερημομανιάκι.

Κι αρχίσανε τον πόλεμο απ' την αγνή ως το βράδυ.

Μπραϊμης βάνει την φωνή, λέγει του παπά Φλέσσα.

- Εύγα, Φλέσσα, προσκύνησε με ούλο σου τ' ασκέρι.

- Δεν σε φοβούμ' Μπραϊμ' πασά, στο νου μου δεν
σε βάνω κι εμέ μεντάτι μώρχονται οι Κολοκοτρωναίοι
Και στα ταμπουρία πέσανε αυτοί οι Αραπάδες

Ο Φλέσσας βάνει μια φωνή και λέγει των στρατιωτών του

- Τώρα παιδιά θα σας ειδώ αν είστε παλληκάρια.

Και τα σπαθιά τραβήζανε και κάμνουν το γουρουσί.

Μια μπαταριά του ρίζανε πικρή φαρμακωμένη.

VI. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΝΗΜΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Είναι αλήθεια ότι επιχειρώντας να συνθέσουμε τα βιογραφικά των πέντε σημαντικών Φιλικών, κατά κάποιο τρόπο αναπαράγουμε και ένα μέρος από την εν γένει ιστορία της Φιλικής Εταιρείας, της συνωμοτικής οργάνωσης που προετοίμασε με τον καλύτερο τρόπο τον δρόμο προς την Επανάσταση του '21 και την εθνική χειραφέτηση των Ελλήνων. Είναι επίσης αλήθεια ότι για την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας, ήδη από τα μέσα του 19ου αι. και εξής, υπάρχει σημαντική βιβλιογραφική παραγωγή, ελληνική και ξένη, που, ως ένα βαθμό, έχει φωτίσει ικανοποιητικά και από πολλές πλευρές το έργο της οργάνωσης αυτής.

Όπως συμβαίνει όμως με ανάλογα κινήματα και δραστηριότητες, μια οργάνωση όπως η Φιλική Εταιρεία, δεν μπορούσε παρά να συνεχίσει, υπό άλλη βέβαια μορφή, τον δρόμο της και μετά από την πραγμάτωση των σκοπών της, να εξακολουθήσει δηλαδή να προσλαμβάνεται, όπως συνηθίσαμε να λέμε, από τους μεταγενέστερους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, να χρησιμοποιείται είτε αυτή καθ' εαυτή και τα σύμβολά της είτε τα σημαντικότερα πρόσωπα που τη συγκρότησαν προκειμένου να ικανοποιηθούν νέες ανάγκες, να επενδυθούν νέα ιδεολογικά σχήματα.

Στην αναζήτηση λοιπόν της «τύχης» της Εταιρείας και της υποδοχής της από τους νεότερους μπορούμε να επισημάνουμε δύο βασικές παραμέτρους, από τις οποίες η πρώτη έχει να κάνει με την τύχη της Φιλικής Εταιρείας ως οργάνωσης και η άλλη με τα κεντρικά πρόσωπα που πρωτοστάτησαν στην ίδρυσή της, στη διάχυση των ιδεών της και κυρίως στην επιτυχία του σκοπού της.

Αρχίζοντας από τη δεύτερη κατηγορία μπορούμε και πάλι να διακρίνουμε δύο τάσεις, από τις οποίες η πρώτη αποκρυσταλλώνεται στην τιμή που αποδίδεται από την πολιτεία και τα όργανά της στους διαπρεπείς

Φιλικούς και η άλλη βέβαια αποτυπώνεται στην τιμή που αποδίδουν οι μικρές πατρίδες των Φιλικών, δηλαδή οι τόποι καταγωγής τους με τη στενή ή την ευρεία έννοιά τους, προς τους Φιλικούς-τέκνα τους.

Δεν είναι δυνατόν, όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, μέσα σε λίγες γραμμές να αποτιμηθούν με κάποια στοιχειώδη επάρκεια οι εκδηλώσεις αυτές, η καταγραφή και ο σχολιασμός των οποίων θα αρκούσε για τη σύνθεση ενός ογκώδους βιβλίου. Πάντως, σ' αυτές συγκαταλέγονται ονοματοδοσίες πλατειών και οδών, στήσιμο ανδριάντων και προτομών, ανακομιδή οστών, απόδοση ονομάτων Φιλικών σε σχολεία, συλλόγους, εορτές, αθλητικούς αγώνες, αθλητικά σωματεία, εντοπισμός των σπιτιών όπου πέρασαν τα παιδικά τους χρόνια κ.ά.

Απαριθμούμε ειδικότερα ορισμένες από τις εκδηλώσεις αυτές: το όνομα της Φιλικής Εταιρείας αποδίδεται το 1884 στην γνωστή πλατεία Κολωνακίου, ενώ αρκετοί από τους πέριξ της πλατείας δρόμους παίρνουν τα ονόματα των πιο διάσημων Φιλικών - δεν πρέπει να υπάρχει ελληνική πόλη που να μην έχει κάποια πλατεία ή οδό με το όνομα της Εταιρείας· το 1930 στήνεται από τον Σκεύο Ζερβό προτομή του Πάτμιου Εμμ. Ξάνθου στην ίδια πλατεία· μεταξύ 1924-1930 στήνεται ο αδριάντας του Νικόλαου Σκουφά, έργο του Βασ. Φαληρέα, στην πλατεία του Κομποτιού της Άρτας· το 1952 γίνεται ανακομιδή των οστών του Ξάνθου στην Πάτμο, όπου και ανάγλυφός του· η προτομή του Αθαν. Γσακάλωφ στήνεται στην πλατεία Πύρρου των Ιωαννίνων, ενώ στην ίδια πόλη Πνευματικό κέντρο ιδρύεται το 1980 ως ΝΠΙΔ με σημαντική πολιτισμική δράση· προτομή του Παναγ. Αναγνωστόπουλου στήνεται στην Ανδρίτσαϊνα, ενώ στη Λαογραφική συλλογή της ίδιας κωμόπολης συγκεντρώνονται και επιδεικνύονται προσωπικά

αντικείμενά του· κατά την πρόσφατη ανακαίνιση της πλατείας στο Κολωνάκι τοποθετούνται νέες προτομές Φιλικών (Τσακάλωφ, Αναγνωστόπουλου)· στην Άρτα δραστηριοποιείται ο Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος «Σκουφάς», κυκλοφορεί αξιόλογο περιοδικό με το όνομά του, ενώ στο Κομπότι αθλητικό σωματείο φέρει το όνομά του και οι ετήσιες πολιτισμικές εκδηλώσεις της κωμόπολης ονομάζονται «Σκουφαίκα»· το 1931 με πρωτοβουλία της μητρόπολης Μεσσηνίας γιορτάζεται στο Μανιάκι για πρώτη φορά η ανάμνηση της θυσίας του Παπαφλέσσα και τελούνται Σκοπευτικοί αγώνες, ενώ μεταπολεμικά παίρνει το όνομά του η Τεχνική Σχολή της Καλαμάτας. Κατά την πρόσφατη συγκρότηση των δήμων ένας από αυτούς στη Μεσσηνία παίρνει το όνομα του Παπαφλέσσα, στον οποίο περιλαμβάνεται ο ομώνυμος οικισμός, νεότερο όνομα του χωριού Κοντογόνη, και το γειτονικό χωριό Μανιάκι, όπου έχασε τη ζωή του ο πολέμαρχος στη μάχη της 20ής Μαΐου 1825· στην Καλαμάτα τελούνται ετήσιοι διεθνείς αγώνες στίβου με την ονομασία «Παπαφλέσσεια», πολύ κοντά στην ημερομηνία της μάχης στο Μανιάκι, ενώ στην Αθήνα δραστηριοποιείται Σύλλογος με την ονομασία «Ιστορική οικογένεια των Φλεσσαίων “Ο Παπαφλέσσας”» και έδρα τη Νέα Πεντέλη· στην ίδια γραμμή στις 19 Ιουλίου 2003 στο Μανιάκι της Μεσσηνίας η Παμμεσσηνιακή Ομοσπονδία Αμερικής θα αναγείρει μνημείο με την παρουσία του τότε Προέδρου της Δημοκρατίας.

Όπως προανέφερα η επαρκής αναφορά σε παρόμοιες εκδηλώσεις είναι πράγμα ανέφικτο και απαιτεί ιδιαίτερη μελέτη. Ωστόσο, αξίζει να σταθούμε λίγο σε κάποιες χρήσεις του ονόματος της Φιλικής Εταιρείας, που ξεφεύγουν από τις εκδηλώσεις τιμής και ανάμνησης των προσώπων των Φιλικών και συνδέονται με σημαντικές στιγμές της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

Στη γραμμή αυτή εντοπίζουμε την ίδρυση μυστικής εταιρείας με την ονομασία «Φιλική Εταιρεία» το 1861 με σκοπό την απελευθέρωση της Ηπείρου από τους Τούρκους και της οποίας οι δραστηριότητες αποκαλύπτονται από το Αρχείο Γεωργίου Βασιλείου που απόκειται στο Μουσείο Μπενάκη.

Στην ίδια πάνω-κάτω γραμμή μια απλή και όχι συστηματική έρευνα εντόπισε τη «Νέα Φιλική Εταιρεία», που ίδρυσε ο ελληνο-βλάχος εκπαιδευτικός Αναστάσιος Πηχεών με ρίζες από τη Μοσχόπολη, το 1867, κατά την εξέλιξη του Μακεδονικού αγώνα, προκειμένου, βέβαια, να καλύψει το περιεχόμενο των επιδιώξεων μιας άλλης οργάνωσης, με άλλους σκοπούς.

Όπως είναι αναμενόμενο οργάνώσεις που χρησιμοποίησαν το όνομα της Φιλικής Εταιρείας συγκροτήθηκαν και κατά τη διάρκεια της γερμανο-ιταλικής κατοχής (βλ. ένθετο που ακολουθεί), ενώ, κλείνοντας αναφέρω, ότι την ίδια ονομασία θα χρησιμοποιήσει και ο γνωστός για την έντονη και πολύπλευρη δραστηριότητά του παπα-Γιώργης Πυρουνάκης το 1932-1939, όταν θα ιδρύσει την δική του «Φιλική Εταιρεία Νέων».

Ο ανδριάντας του Νικόλαου Σκουφά, έργο του Βασ. Φαλπρέα, στο Κομπότι της Άρτας. (Φωτο: Παναγιώτης Αγγελόπουλος)

Η «Φιλική Εταιρεία» στην Αντίσταση

Οι προσπάθειες οργάνωσης της αντιστασιακής δράσης των Ελλήνων ξεκίνησαν από τους πρώτους μήνες της τριπλής κατοχής. Πλήθος παράνομων οργανώσεων εμφανίστηκαν στην Αθήνα και στην επαρχία, αρχικά δίχως σύνδεση μεταξύ τους και έχοντας περιορισμένο μέγεθος. Κάποιες από αυτές χρησιμοποίησαν το όνομα της «Φιλικής Εταιρείας», εμπνευσμένες από την συνωμοτικότητα της. Μια πρώτη έρευνα κατέδειξε την ύπαρξη τουλάχιστον τεσσάρων: στην Αθήνα, τη Λάρισα, το Λαοίθι της Κρήτης και στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου.

Η πρώτη από αυτές ιδρύθηκε στην

Καλλιθέα από τα μέλη του «Ευπνήματος», μιας οργάνωσης νέων κομμουνιστών-αντιφασιστών που δρούσε από το 1939. Τρεις από αυτούς, οι Λευτέρης Παυλίδης, Πέτρος Παυλίδης και Πέτρος Ανταίος, στις 4 Μαΐου του 1941, στο σπίτι του πρώτου, δημιούργησαν τη «Φιλική Εταιρεία Νέων». Όπως σημειώνει ο Ανταίος, η «Φιλική Εταιρεία Νέων» ήταν κατά πάσα πιθανότητα η πρώτη αντιστασιακή οργάνωση νέων, η οποία, σύμφωνα με το καταστατικό της, θα είχε δράση εθνικο-απελευθερωτική, οργανώνοντας τα μέλη της ανά τριάδες στη σπουδάζουσα. Η οργάνωση προχώρη-

σε στην έκδοση εντύπου με τίτλο «Φιλική Εταιρεία» και στη συνέχεια προσχώρησε στο ΕΑΜ Νέων.

Τον Μάιο του 1941, επίσης, ιδρύθηκαν οι ομώνυμες οργανώσεις της Λάρισσας και του Λασιθίου, ενώ ένα μήνα αργότερα, τον Ιούνιο του 1941, σε αρκετές πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά της Πελοποννήσου, ξεκίνησε μία προσπάθεια προετοιμασίας και συσπείρωσης δυνάμεων για την επικείμενη αντίσταση. Ηγετικό ρόλο στο εγχείρημα αυτό είχε στην περιοχή της Μεσσηνίας ο Θανάσης Κούτρης, δραπέτης της Φολεγάνδρου, και ο Νίκος Κουλαμπάς, ενώ στη Λακωνία ο Άγης Μενούτης από τα Ανώγεια Λακωνίας, μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος. Η ίδρυση των οργανώσεων αυτών συνδέεται με το κάλεσμα μιας νέας ηγετικής ομάδας του ΚΚΕ για «αγώνα αντίστασης κατά των κατακτητών μέσω της συγκρότησης επιτροπών μετώπων εθνικής αντίστασης, ανεξάρτητα από τις πολιτικές πεποιθήσεις».

Τα μέλη της οργάνωσης χώρισαν την κάθε επαρχία σε τομείς ευθύνης και ο καθένας τους ανέλαβε να συγκροτήσει οργανώσεις στα χωριά του τομέα του. Η ένταξη στη «Νέα Φιλική Εταιρεία» συνοδευόταν από διαδικασία μύησης ανάλογη με τη μυστική εταιρεία του 1821. Στην Καλαμάτα και στα χωριά της, στις Κροκαίες και στην ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας, στη Μεγαλόπολη, στον Πύργο και στην Αμαλιάδα δημιουργήθηκαν πυρήνες της οργάνωσης «Νέα Φιλική Εταιρεία». Οι Βαγγέλης Δημητρακόπουλος, Γαβρίλης Παναγόπουλος, Αντώνης Παυλόπουλος, Γιώργης Δάλλας, Νίκος Κουλουμβάκος και Γιαννούλης Παναγιωτόπουλος αποτέλεσαν τα πρώτα μέλη της αντιστασιακής οργάνωσης που έδρασε στην ευρύτερη περιοχή της Καλαμάτας, και εξέδωσε την εφημερίδα «Ελληνική

Σάλπιγγα», τίτλος που παραπέμπει στην ομώνυμη εφημερίδα που εκδόθηκε στην ίδια πόλη, τον Αύγουστο του 1821. Στη Λακωνία πρωτοστάτησαν οι Γιώργος Σακελλαριάδης, Κώστας Μιχαλακάκος, Αλέκος Τεκός και Αριστείδης Σκουριώτης. Μέλη του ΚΚΕ και φιλελεύθεροι διανοούμενοι αποτέλεσαν τον πυρήνα στην Μεγαλόπολη, ανάμεσά τους οι Δημήτρης Παναγόπουλος, Παναγιώτης Περιβολάρης, Γιώργος Γιαννόπουλος και Γιάννης Σιμόπουλος, ενώ στην Αμαλιάδα πρωτοστάτησαν η Ελένη Μπελογιάννη, ο Λάκης Αγάλος και ο Θωδωρής Φραγκογιαννόπουλος. Όλοι οι πυρήνες της «Νέας Φιλικής Εταιρείας» προσχώρησαν στην συνέχεια στο ΕΑΜ.

Για το πώς επιλέχτηκε το όνομα της οργάνωσης, ένας από τους πρωτεργάτες της στην Καλαμάτα, ο Γιαννούλης Παναγιωτόπουλος γράφει: «...όλοι λέγαμε πως πρέπει να οργανώσουμε την αντίσταση, όπως έκαναν οι πρόγονοί μας πριν το 1821. Μια βραδιά καθώς κατηφορίζαμε στην οδό Αριστομένους... ο Ν. Κουλαμπάς μου λέει: και τι όνομα θα δώσουμε στην οργάνωσή μας; Αυτό μας το λέει η ιστορία, απάντησα. Θα την πούμε Νέα Φιλική Εταιρεία...».

Ε.Κ.

Πέτρος Ανταίος, *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ*, τ. Α', Αθήνα 1977.

Δ. Ν. Ζέρβας - Κ. Γ. Δάλλας (επιμ.), *«Η Νέα Φιλική Εταιρεία» και η Εθνική Αντίσταση στην Καλαμάτα από το ημερολόγιο του Γεώργιου Δάλλα*, Αθήνα 2005.

Ευάγγελος Μαχαίρας, *50 χρόνια μετά...*, Αθήνα 1993.

Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945, Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης*, Αθήνα 2004.

Γιάννης Σχινάς, *Αντίσταση και Αντιστασιακός Τύπος στη Μεσσηνία*, Αθήνα 1980.

ΤΕΚΜΗΡΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

I. Μέθοδος προσέγγισης και κατήχησης μελών της Φιλικής Εταιρείας (Ε. Γ. Πρωτοφάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία, Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150 επετηρίδι*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 245-249).

II. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας (1820) (Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1845, σ. 23-25, 49-50).

III. Αναμένοντας την άφιξη του Αλ. Υψηλάντη στην Πελοπόννησο (Επιστολή του Παπαφλέσσα προς τον Εμμ. Ξάνθο) (Φωτάκος, *Βίος του Παπαφλέσσα*, Αθήνα 1868, σ. 24-26).

IV. Ο Εμμ. Ξάνθος καθ' οδόν προς την Πετρούπολη (*Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Πρόλογος - Ιστορικά Φιλικής Εταιρείας: Ι. Κ. Μαζαράκης-Αιινιάν, εισαγωγή: Τρισεύγενη Τούμπανη-Δάλλα, τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 69-70).

V. Κινητικότητα των Φιλικών στις Ηγεμονίες (*Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, ό.π., τ. 1, σ. 105-106).

VI. Επιστολή του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου προς τον Εμμ. Ξάνθο με πληροφορίες για τη δράση της Φιλικής Εταιρείας (*Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, ό.π., τ. 1, σ. 137-138).

VII. Το κρυπτογραφικό λεξικό της Φιλικής Εταιρείας, σύμφωνα με έγγραφο του 1818 (*Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, ό.π., τ. 1, σ. 24-28).

VIII. Μια αφήγηση του Ιωάννη Φιλήμονα για την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας (Ιωάννης Φιλήμων, *Ιστορικών Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α', Αθήνα 1859, σ. 3-5, 11-13, 16-18).

IX. Ο Κ. Δεληγιάννης αφηγείται την υποδοχή του Παπαφλέσσα στην Πελοπόννησο ως «απόστολου» της Φιλικής Εταιρείας κατά τις παραμονές της Επανάστασης (Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21*, αρ. 16, εκδ. Γ. Τσουκαλάς, Αθήνα 1955 (α' έκδοση Αθήνα 1854), σ. 107-115).

X. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος αφηγείται τα πρώτα βήματα της Φιλικής Εταιρείας (Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι του 1930*, τ. ΣΤ', επιμέλεια Π. Καρολίδης Αθήνα 1932, σ. 5-9).

I. Μέθοδος προσέγγισης και κατήχησης μελών της Φιλικής Εταιρείας

Μέρος Α

Αφού γνωρίσης ένα Γραικόν, ότι είναι βέβαιος και θερμός εραστής της πατρίδος και καλός άνθρωπος· ότι δεν είναι μέλος εις καμμίαν άλλην εταιρείαν μυστικήν, οποία και αν είναι· ότι επιθυμεί να κατηχηθή εις την Εταιρείαν μας όχι από απλήν περιέργειαν, άλλ' από καθαρόν πατριωτισμόν, τότε του δίδεις την υπόσχεσιν, ότι θέλεις τον δεχθή εις την Εταιρείαν· και πρώτον τον κάμνεις αδελφοποιτόν με το Ευαγγέλιον.

Βον. Μετά δύο ή τρεις ημέρας τον πηγαίνεις εις ένα ιερέα λέγοντάς του, ότι θέλεις να ορκίσης τον παρόντα άνθρωπον, αν ίσως εκείνα τα οποία υπόσχεται και λέγει διά μίαν γνωστήν υπόθεσιν είναι αληθινά. Έπειτα κατά μέρος (διά να μην ακούση ο ιερεύς) του λέγεις τον όρκον και αυτός τον επαναλαμβάνει τρεις φορές φωνή χαμηλοτέρα, έπειτα τον ερωτάς δυνατώτερα, διά να ακούση και ο ιερεύς, ο οποίος λέγει εις τον ορκιζόμενον: αυτά τα οποία είπες εις τον φίλον σου είναι αληθινά; Αυτός θέλει αποκριθή: ναι, είναι και θέλουν είσθαι αληθινά· και διά την ασφάλειάν των ορκίζομαι εις το Ευαγγέλιον· και τότε τον βάζεις και κάμνει τον όρκον κατά τον εκκλησιαστικόν νόμον.

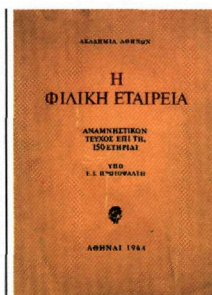
Εις τους έξω της Γραικίας ευρισκομένους είναι συγχωρημένον να γένη αυτός ο όρκος και εις ιερέα τίμιον της Δυτικής Εκκλησίας, αν ίσως δεν είναι ιερεύς ορθόδοξος.

Γον. Έστερα από τον όρκον, τον παίρνεις εις απόκρυφον μέρος και του κάμνεις την διωρισμένην εξομολόγησιν με ακρίβειαν:

Αον του λέγεις, αν είναι αρκετά δυνατός να βαστάξη το μυστικόν με τον κίνδυνον της ζωής του, διότι αυτά τα οποία μέλλει να μάθη, είναι πράγματα ιερά και αξιοσέβαστα εις τας φιλογενείς καρδιάς, και από τα οποία κρέμαται η τύχη του ιδίου έθνους, και ότι αφ' ου έμβη εις ταύτην την Εταιρείαν, πρέπει να λάβη τον θάνατον προ οφθαλμών, τον θάνατον μ' όλα τα σκληρά βάσανά του και κατά περίστασιν ημπορεί να φονεύση ένα παραβάτην της Εταιρείας, ας είναι και ο πλησιέστερος συγγενής του.

Δον. Τέλος πάντων να στοχασθή ότι όλοι οι άλλοι δεσμοί και υποχρεώσεις, οπού έχει εις τον κόσμον είναι πλέον ουδέν έμπροσθεν του δεσμού της Εταιρείας· και αν ίσως δεν αισθάνεται αρκετήν δύναμιν και απόφασιν εις τον εαυτόν του, να παραιτηθή από του να γένη μέλος της Εταιρείας.

Εον. Του εξηγείς τον σκοπόν σου, λέγοντας, ότι αύριον θέλετε ανταμωθή διά να

του ειπής μερικά ακόμη και να μην αλησμονήση να προμηθευθή με ένα μικρόν κίτρινον κεράκι. Την αυτήν ημέραν τον ερωτάς και αυτάς τας εξής εννέα ερωτήσεις:

α^ο. Πώς ζης και πόθεν ο πόρος της ζωής σου;

β^ο. Τι συγγενείς έχεις; ποίου επαγγέλματος και ποίας καταστάσεως;

γ^ο. Εσυγχίσθησ ποτέ με κανέναν ή συγγενή, ή φίλον, ή άλλον τινά;

δ^ο. Εφιλιώθησ με αυτούς και διά ποίαν αιτίαν και το εν και το άλλο;

ε^ο. Είσαι υπανδρευμένος; έχεις κλίσιν να υπανδρευθής;

στ^ο. Έχεις έρωτα; είχες ποτέ σου; απέρασε; και από τι καιρόν;

ζ^ο. Σε ακολουθεί καμμία μεγάλη ζημία, ή μεταβολή καταστάσεως;

η^ο. Είσαι ευχαριστημένος εις το επάγγελμά σου και τι επιθυμείς περισσότερον;

θ^ο. Έχεις κανένα φίλον πιστόν και ποίος είναι;

Τέλος, πώς έχεις σκοπόν εις το εξής να ζήσης;

Μέρος Β

Μετά μίαν ή δύο ημέρας εν καιρώ νυκτός σιωπώντας πηγαίνετε εις ασφαλές μέρος και πρώτον βάζεις επάνω εις μίαν τράπεζαν μίαν εικόνα, επάνω της οποίας αφήνει ο κατηχούμενος το κεράκι του. Αυτό το κεράκι σημαίνει την θυσίαν της εκατόμβης, οπού έκαστος χρεωστεί εις την υπέρ πατρίδος καλήν προειδοποίησιν. Αυτό το κεράκι είναι ο μόνος μάρτυς, τον οποίον η δυστυχισμένη πατρίς μας δίδει διά την υπόσχεσιν της ελευθερίας της, και ζητούσα παρά των ιδίων της τέκνων παραμυθίαν της σκλαβιάς της.

Και τούτου γενομένου του λέγεις, αν ίσως δεν στοχάζεσαι τον εαυτόν σου αρκετά δυνατόν, διά να ακολουθήση το μυστήριον, έχει ακόμη καιρόν να στοχασθή και να παραιτηθή του δεσμού, εις τον οποίον ήδη εμβαίνει, διότι μόνος ο θάνατος ημπορεί να τον ελευθερώση, η δε μετέπειτα μεταμέλειά του είναι ασυγχώρητος.

Μετά ταύτα γονατίζει με το δεξί μόνον γόνυ κοντά εις την τράπεζαν και κάμνει τρεις φορές το σημείον του σταυρού· είτα του δίδεις και σπάζεται με κατάνυξιν την εικόνα και βάνοντας το δεξί του χέρι επάνω εις αυτήν ανοικτόν, ανάπτει το κεράκι του, σβήνων κάθε άλλο φως.

Τότε, έχοντας εκείνου το κέρι αναμμένον εις το αριστερόν του χέρι, του λέγεις: αδελφέ, αυτό το κεράκι είναι ο μόνος μάρτυς, τον οποίον η δυστυχισμένη πατρίς μας δίδει δεσμόν εις τον όρκον της ελευθερίας μας· και κάμνοντες ομού πάλιν τον σταυρόν τρις, συ μεν αναγιγνώσκεις τους όρκους και αυτός εξακολουθεί μ' όλον το ανήκον σέβας εις την ιερότητα και μεγαλειότητα του πράγματος.

Τελειωθέντων των ειρημένων, βάζεις το δεξιόν σου χέρι επάνω εις τον αριστερόν ωμόν του και με το αριστερόν σηκώνεις την εικόνα, την οποίαν και αυτός βαστά ωσαύτως με την δεξιάν του και εκφωνείς τα ακόλουθα: Ενώπιον του

αοράτου και πανταχού παρόντος αληθινού Θεού, του μόνου αυτοδικαίου και εκδικούντος τους παραβάτας και πονηρούς κατά τους κανόνες της Φιλικής Εταιρείας, και με την δύναμιν την οποίαν έδωκαν οι Μεγάλοι Ιερείς των Ελευσινίων, καθιερώ τον δείνα..., εκ πατρίδος δείνα..., ετών τοσούτων..., επαγγέλματος... και τον δέχομαι διά μέλος, ως και εγώ εδέχθην εις την Εταιρείαν των Φιλικών.

Μετά την παρούσαν καθιέρωσιν σβήνεται το κεράκι και τον παραγγέλλεις να το φυλάττη καλώς, επειδή αυτό έχει πάντοτε μαζί του μάρτυρα των μεθ' όρκου υποσχέσεών του.

Και τούτου γενομένου άρχεται εκφωνών τους εξής όρκους:

Οι όρκοι:

Ενώπιον του αληθινού Θεού, του δικαίου και πανταχού παρόντος, ορκίζομαι αυτοθελήτως, ότι θέλω μείνει πιστός εις την Εταιρείαν κατά πάντα και διά πάντα, δεν θέλω φανερώσει το παραμικρόν από τα σημεία ή λόγους της, μήτε θέλω δώσει να καταλάβη τινάς ποτέ, ότι εγώ ηξεύρω τι περί τούτων, μήτε συγγενής μου, μήτε πνευματικός μου, μήτε φίλος μου.

Ορκίζομαι, ότι εις το εξής δεν θέλω έμβη εις καμμίαν άλλην εταιρείαν, οποία και αν είναι, μήτε εις κανένα δεσμόν υποχρεωτικόν, αλλά μάλιστα ό,τι δήποτε δεσμόν ήθελον έχει εις τον κόσμον, και τον πλέον μέγιστον, θέλω τον μετρά μηδέν ως προς την Εταιρείαν.

Ορκίζομαι, ότι θέλω θρέφει εις την καρδίαν μου αδιάλλακτον μίσος εναντίον των τυράννων της πατρίδος και των οπαδών τους και ομοφρονούντων. Θέλω ενεργεί πάντα τρόπον προς βλάβην τους, όταν η περίστασις συγχωρήση τον εξολοθρευμόν τους. Ορκίζομαι, ότι ποτέ δεν θέλω μεταχειρισθή βίαν εις (το) να συγχωρηθώ με ένα συναδελφόν, αλλά θέλω προσέχει με την μεγαλυτέραν επιμέλειαν, διά να μην λανθασθώ και ύστερον ακολουθήσει τι εναντίον.

Ορκίζομαι, ότι όπου ευρεθώ με συνάδελφον, θέλω τον συμβοηθεί και συντρέχει με όλην την δύναμιν και κατάστασίν μου· θέλω προσφέρει εις αυτόν σέβας και υποκοήν, αν είναι μεγαλύτερος εις τον βαθμόν· και αν αυτός ήτον πρότερος εχθρός μου, τόσον περισσότερον θέλω τον αγαπά, όσον η έχθρα μας ήτον μεγαλυτέρα.

Ορκίζομαι ότι, καθώς εγώ εδέχθην εις την Εταιρείαν, ούτω και εγώ θέλει δέχομαι αδελφόν, θέλω μεταχειρίζομαι κάθε τρόπον και άργητα έως να τον γνωρίσω, ότι είναι Έλλην αληθινός και θερμός υπερασπιστής της δυστυχούς πατρίδος, ενάρτεος και καλός άνθρωπος, άξιος να φυλάττη το μυστικόν και να το κατηχή εις άλλον.

Ορκίζομαι, ότι κατ' ουδένα τρόπον δεν θέλω ωφεληθή από τα μετρητά της κάσσης της Εταιρείας, αλλά θέλω τα στοχάζομαι ως πράγματα ιερά και αναγκαίον ενέχυρον εις όλον το ταλαίπωρον έθνος μας, καθώς και τα λαμβανόμενα και στελλόμενα γράμματα.

Ορκίζομαι, ότι δεν θέλω ερωτήσει τινά Φιλικόν, διά να μάθω ποίος τον εδέχθη εις την Εταιρείαν, μήτε εγώ θέλω φανερώσει τον δέξαντά με· και αν γνωρίσω το σημείον εις το εφοδιαστικόν τινός, θέλω προσποιηθή ότι δεν το εγνώρισα.

Ορκίζομαι, ότι θέλω προσέχει πάντοτε εις την διάνοιάν μου και διαγωγήν μου να είμαι ευσεβής, ενάρετος, ευλαβής εις την θρησκείαν μου, χωρίς να καταφρονώ φανερά τας ξένας, θέλω δίδει πάντοτε το καλόν παράδειγμα, θέλω βοηθεί, συμβουλεύει, συντρέχει τον ασθενή, δυστυχή και αδύνατον ομογενή· θέλω σέβομαι την διοίκησιν, τα έθιμα, τα κριτήρια, τους μετόχους της διοικήσεως του τόπου, εις τον οποίον διατρίβω.

Τέλος πάντων, ορκίζομαι εις το ιερόν όνομά σου, ω ιερά και αθλία πατρίς· ορκίζομαι εις τας πολυχρονίους βασάνους σου, ορκίζομαι εις τα πικρά δάκρυα των αιχμαλώτων και καταδίκων κατοίκων σου, τα οποία τόσους αιώνας κατά στιγμήν υποφέρουν τα ταλαίπωρα τέκνα σου, ότι αφιερούμαι όλος εις εσέ, ότι εις το εξής συ θέλεις είσαι η αιτία και ο σκοπός των διαλογισμών μου, το όνομά σου οδηγός των πράξεών μου και η εδική σου ευτυχία η ανταμοιβή των κόπων μου. Η θεία δικαιοσύνη ας εξαντλήση επάνω εις την κεφαλήν μου όλους τους κεραυνούς της δικαιοκρισίας της, το όνομά μου, οι κατά διαδοχήν κληρονόμοι μου ας είναι εις αποστροφήν, και το υποκείμενόν μου το αντικείμενον της κατάρας και του αναθέματος των ομογενών μου. Και αν ίσως αλησμονώ μίαν στιγμήν τας δυστυχίας σου και δεν εκπληρώ το χρέος μου, ο θάνατος ας είναι η άφευκτος τιμωρία και ανταμοιβή του αμαρτήματός μου, διά να μην μολύνω την αγιότητα της ιεράς Εταιρείας σου με την συμμετοχήν μου.

Όρκος μέγας

Ορκίζομαι εις το όνομα της αληθείας και δικαιοσύνης.

Ορκίζομαι εις το όνομα της γλυκυτάτης και πεφιλημένης μου μητρός πατρίδος.

Ορκίζομαι τέλος πάντων εις το όνομα (Πατρός, Υιού και Αγίου Πνεύματος) του Υπερτάτου Όντος του ενός και μόνου αληθινού Θεού, ότι υποφέρων τα πλέον σκληρά βάσανα και με θυσίαν της ιδίας μου ζωής, θέλω φυλάξει μυστικόν καθ' όλην την δύναμιν της λέξεως το μυστήριον, το οποίον μοι γίνεται γνωστόν κατά τον εξής τρόπον:

Ο σκοπός

Η Εταιρεία συνίσταται από καθ' αυτό Γραικούς φιλοπάτριδας και ονομάζεται Εταιρεία των Φιλικών.

Ο σκοπός αυτών είναι η καλύτερευσις του ιδίου έθνους και, αν ο Θεός το συγχωρήση, η ελευθερία των.

Μετά την συνήθη εξομολόγησιν και κατήχησιν ο ωρκωμένος προσήλυτος ας ονομάζεται Ιερεύς των Φιλικών.

II. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας (1820)

Μετά τούτο ο Ξάνθος ανεχώρησε κατά τας αρχάς του Ιανουαρίου του 1820, διά την Πετρούπολιν· άμα φθάσας επαρουσιάσθη μετά δύο ημέρας εις τον Κόμητα Ιωάννην Καποδίστριαν, εις τον οποίον εγχειρίσας το γράμμα του Ανθίμου Γαζή, εφανέρωσεν όλον το σύστημα της Εταιρείας, τους Αρχηγούς της, τον πολλαπλασιασμόν των μελών της, την έκτασιν αυτής και όσα άλλα εστοχάσθη αναγκαία, και επί τέλους ότι ζητούν αυτόν να διευθύνη ως Αρχηγός την κίνησην του Έθνους απ' ευθείας ή διά σχεδίου τινός καταλλήλου, ειδοποιών τους επισημοτέρους των ομογενών εκ των κατηχηθέντων περί του καταλληλότερου τρόπου της ενάρξεως του πολέμου· αλλ' ο Καποδίστριας δεν εδέχθη, λέγων, ότι υπουργός ων του Αυτοκράτορος δεν ηδύνατο, και άλλα πολλά, ο Ξάνθος τω επανέλαβεν, ότι οι Έλληνες είναι αδύνατον να μένουν εις το εξής τυραννούμενοι και ότι η επανάστασις ήτον άφευκτος, και διά τούτο εν ω έχουσιν ανάγκην Αρχηγού δεν είναι δίκαιον ως Έλλην και εν υπολήψει παρ' αυτοίς και πολλοίς άλλοις, να μείνη αδιάφορος και άλλα πολλά· αλλ' εκείνος επανέλαβεν ότι δεν ημπορεί να μεθέξη διά τους ανωτέρω λόγους και ότι αν οι Αρχηγοί γνωρίζουν άλλα μέσα προς κατόρθωσιν του σκοπού των, ας τα μεταχειρισθώσιν, και ηύχετο να τους βοηθήση ο Θεός· ταύτα ηκολούθησαν εις δύο ιδιαιτέρας συνεντεύξεις.

Απελπισθείς λοιπόν ο Ξάνθος από τον Κόμητα, στοχασθείς δε ότι διά να κατορθωθή ο σκοπός της επαναστάσεως με καλήν έκβασιν, ήτον αφεύκτως αναγκαίος να φανή εις το έθνος εις των σημαντικών προς ενθάρρυσιν αυτού έστρεφε τον στοχασμόν του εις άλλο υποκείμενον λαμπρόν ως τον Καποδίστριαν, επιτηδειότερον δε τούτου, τον Πρίγκιπα Αλέξανδρον Υψηλάντην, στρατηγόν και υπασπιστήν του Αυτοκράτορος, και εν υπολήψει και ευνοία παρ' αυτώ· επήγε λοιπόν εις επίσκεψίν του, ο Πρίγκηψ Τορίς, τον υπεδέχθη ευμενώς και με πολλήν ευγένειαν, τον ηρώτησεν πόθεν είναι και διά ποίας υποθέσεις ήλθεν εις Πετρούπολιν. Ο Ξάνθος απήντησε με πολλήν προσοχήν ειπών, ότι είναι από μίαν νήσον, την Πάτμον, και ότι δι' εμπορικής υποθέσεις ήλθεν εκεί από την Κωνσταντινούπολιν και άλλα τοιαύτα. Ο Πρίγκηψ τον ηρώτησε πώς απερνούν οι ομογενείς εις εκείνα τα μέρη, και αν η Τουρκική Κυβέρνησις επιβαρύνει τον ζυγόν της τυραννίας και εκεί, καθώς και εις τα άλλα μέρη, και τα τοιαύτα ειπόντος του Ξάνθου, ότι πανταχού οι Τούρκοι τυραννούν τους δυστυχείς Έλληνας, και ότι κατήντησεν η τυραννία ανυπόφορος· ο Πρίγκηψ με αθυμίαν ψυχικήν ειπε. Διατί και οι Έλληνες δεν προσπαθούν να ενεργήσουν ώστε, αν να ελευθερωθούν

από τον ζυγόν δεν δύνανται, τουλάχιστον να τον ελαφρώσουν; Τότε ο Ξάνθος αποκριθείς είπε με πολλήν παθητικότητα: Πρίγκηψ' με ποία μέσα και με ποίους οδηγούς να ενεργήσωσιν οι δυστυχείς Έλληνες την βελτίωσιν της πολιτικής των καταστάσεως; Αυτοί έμειναν εγκαταλελειμμένοι απ' εκείνους, οίτινες ηδύναντο να τους οδηγήσωσι· διότι όλοι οι καλοί ομογενείς καταφεύγουν εις ξένους τόπους, και αφήνουν τους ομογενείς των ορφανούς. Ιδού ο Κόμης Καποδίστριας υπηρετεί την Ρωσίαν, ο μακαρίτης πατήρ σας κατέφυγεν εδώ, και ο Καρατζάς εις την Ιταλίαν, υμείς ο ίδιος υπηρετούντες την Ρωσίαν εχάσατε υπέρ αυτής την δεξιάν χείρα σας κι άλλοι ίσοι καλοί καταφεύγοντες εις την Χριστιανικήν Ευρώπην, μένουν εκεί χωρίς ίσως να φροντίζουν διά τους δυστυχείς αδελφούς των. Ο Πρίγκηψ εις ταύτα απαντών είπεν· αν εγώ εγνώριζον, ότι οι ομογενείς μου είχαν ανάγκην από εμέ, και εστοχάζοντο ότι ηδυνάμην να συντελέσω εις την ευδαιμονίαν των, σοι λέγω εντίμως, ότι ήθελον μετά προθυμίας κάμω κάθε θυσίαν, ακόμη και την κατάστασίν μου και τον εαυτόν μου υπέρ αυτών. Τότε εγερθείς ο Ξάνθος με συγκίνησιν ψυχής είπε: Δος μοι, Πρίγκηψ, την χείρα σας εις βεβαιώσιν των όσων εκφράσθητε. Ο Πρίγκηψ με κάποιον θαυμασμόν εμβλέψας εις τον Ξάνθον τω έδωκε την χείρα· τότε αυτός είπεν, ότι εις την Πετρούπολιν δεν ήλθεν διά υποθέσεις εμπορικός, αλλά δι' άλλην σημαντικωτάτην αιτίαν, και ότι αύριον θέλει τω την αποκαλύψη.

Ο Πρίγκηψ ανυπομόνως εξήτησε τότε να μάθη, αλλ' ο Ξάνθος τον παρεκάλεσε να λάβη υπομονήν μέχρις της αύριον, και ούτως ετελείωσεν η πρώτη συνέντευξις. Την επιούσαν ο Ξάνθος επήγεν εις αυτόν, τω εφανέρωσε τα πάντα, και εκείνος μετά προθυμίας και ενθουσιασμού εδέχθη να αφιερωθή εις την υπηρεσίαν των ομογενών με πάσαν θυσίαν του, και δους εις τον Ξάνθον ένορκον και έγγραφον ομολογίαν περί της πίστεως και αφοσιώσεώς του (την οποίαν ο Ξάνθος έστειλεν εις τους εν Μόσχα συναδέλφους του Πατζιμάδη και Κομιζόπουλον, παρ' οίς και ευρίσκεται) ανεδέχθη τον τίτλον του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής, έλαβε δε και το όνομα Καλός, και τα στοιχεία διά να υπογράφηται: Α. Ρ. και ούτως εκατορθώθη δι' αυτού ο σκοπός της Εταιρίας.

III. Επιστολή του Παπαφλέσσα προς τον Εμμ. Ξάνθο

(α)

(Σε κρυπτογραφημένη μορφή)

Δεν ηξεύρω διά τι περιωρίσθης εις τον ορίζοντά σου, αδελφέ Θυμείδη· και άλλο δεν ηξεύρεις πλέον παρά να συμβουλευής τον Δικαίον να μην ορμά κατὰ την συνθήειάν του και άλλα κουραφέξαλα. Ο Δικαίος, φίλε, έκαμεν ως επροστάχθη· τα δανείσματα έγειναν προς τα σύνεφα από μέρος της βροχής. Αυτά βιαζόμενα επολλαπλασιάσθησαν· τι θέλεις η ευγενεία σου; Να μην ακουσθή μικρός καν δούπος; Οι φρόνιμοι πρότερον σκέπτονται ταύτα, και ύστερον αποφασίζουν και εις τας αποφάσεις μένουν σταθεροί. Θαυμάζω πόθεν η βραδύτης του σεβαστού Καλού και δεν εφάνη άχρι τούδε εις το Ν. 2. περιμενόμενος προ πολλού καθώς υπεσχέθη και διέταξεν εις το Ν. 104. Εγώ εξετέλεσα τας διαταγάς αυτού και τα πρακτικά μου οπωσούν και προ ολίγων ημερών, και τώρα εν εκτάσει γενικώς προς τους κυρίους. Το παν της πραγματείας μας επληρώθη. Οι πρόθυμοι ενταύθα και εις ν. 20 και 26 ίστανται κεχηνότες, ως και οι δυστυχείς και εκδικητικοί μας διέταξαν βριάρεως. Εφρόντισαν και ικανά υποδήματα εδάνεισαν και προς ους έδει, ως προέγραφα, στείλαντες Τζιράκια εις ευταξίαν των πραγμάτων, και συντόμως ειπείν, έχουν τα ώτα αναπεπταμένα προς την ηχώ αυτού. Αλλά τι δυστυχία εις τους αθλίους εκείνους προθύμους; Εν ω ελπίζομεν να ιδωμεν ενταύθα τον Καλόν, όσον τάχιστα και εβιαζόμεθα, μαυθάνομεν, ότι έτι χρονοτριβεί εις το νούμερόν του. Φίλε, ο καιρός παρέρχεται και δεν προσμένει την εδικήν μου και εδικήν σου αργοπορίαν· το νεγότηζιον, καθώς ηξεύρεις, χρειάζεται τάχος, ότι επιφέρει ζημίαν εις το εμπόριον η βραδύτης και η αμέλειά του ενταύθα είναι μέγας βρασμός, καθώς ίσως και άλλοθι διά τον πολλαπλασιασμόν των συννέφων, τα οποία συνωθούμενα και συγκρούόμενα αδύνατον να μη δουπήσουν μικρόν ή μέγα, ώστε να φθάση ο δούπος και προς τους μετοίκους και να επιφέρη και σκοτεινίασμα διά ξεβουλωμάτων, ως επέφερε και θεραπεύεται διά της γλαυκός· και εάν τις άνεμος τυφωνικός τα εκτυλίξη μικρόν άφευχτα προσμένομεν κεραυνούς αιθαλόεις. Λοιπόν, φίλε, διά τους οικτιρμούς του Θεού, επιταχύνατε τον σεβαστόν Καλόν, ότι αν παρέλθη εορτή μία και δεν φανή, τα αγκάθια ως σκοτεινιασμένα δύνανται να κεντήσουν τους προθύμους μας ανεπαισθήτως, και τότε η αμαρτία ας ήναι εις τον λαιμόν σας· επειδή άνευ υψηλού ονόματος δεν ηξεύ-

ρω αν κατορθώσωμεν βιασμένοι όσον πρέπει. Δεν εκτείνομαι, τα πάντα καλά, νύκτα μόνον έχομεν μήπως βραδύνει, και νύκτα μεγάλην, επειδή τα εδώ αγκάθια δεν είναι ως άλλων μερών, αλλά φυτρώνουν με ζωηρότητα. Ο κοιμιστής Πατρίκιος τον οποίον συνιστώ εις την φιλίαν σας, Ιθακήσιος, θέλει σοι ειπείν διά ζώσης φωνής· λοιπόν ενεργήσατε τα υποσχεθέντα κ' εσείς, επειδή η μεν ωφέλεια και το κέρδος εστί κοινόν, η δε ζημία και κατάκρισις εις βάρος σας. Τα του Ανανία ενταύθα ακούονται έτι αμυδρώς πως· τον Δικαίον και Περραιβόν έχουν διά ποιητικόν αίτιον. Ο συνοδοιπόρος του αυτού Μ. φθάσας εις το Ν. 2. εκήρυξεν, ως έμαθον κατ' αυτάς, ότι αυτός εκινήθη διά το Ν. 39. το οποίον ελπίζω να αφυπνώση τους προς αυτόν χαίροντας. Ο 110. μ' έγγραφε ζητών βοήθειαν, επειδή ο Περραιβός μόνο δύο φατούρας τω έδωσεν υποδημάτων, διό και εσυγχίσθησαν, πλην είμαι αναγκασμένος να εμπλαστρώσω και αυτό το πάθος όσον δύναμαι· έρωσο. Από 8 Νοεμβρίου δεν έλαβον γράμμα σου, και η αιτία ποία αγνωώ. Μη με κάμετε, φίλε, αυτό το άδικον. Τέλος πάντων να ηξεύρω και εγώ τους σκοπούς σας. Περικλείω εις το προς τους κυρίους και εν δάνεισμα, όπου θέλετε ιδεί ξεβούλωμα λαμπρότατον, το οποίον σήμεραν εκομίσθη μοι. Διό πλέον η ταχύτης είναι αναγκαιοτάτη, και φροντίσατε, ότι εκορυφώθη πλέον. Εάν δε από περιστάσεις εμποδισθή ο Καλός, τέλος πάντων, ας σταλή άλλος τις όμοιός του· πάρετε μέτρα! Οι λόγοι δεν κάμνουν δουλιάν εις τα κλούμπια δεν γίνονται άνδρες ούτε εις τα ταντούρια. Σας τα λέγω με αγανάκτησιν, διότι εξοδεύεται τοσούτος καιρός. Η αμαρτία εις σας· και τέλος, αν ο ουρανός μας επισκιάση, φανταστήτε και τα μέλλοντα.

Τη 22 Φεβρουαρίου 1821 εκ των Ν. 2.

Ο σος ειλικρινής αδελφός
Αρμόδιος (Γρ. Δικαίος Φλέσας)
Εις Ισμαήλ
Τω Κυρίω Θυμείδη

(β)
(Σε κανονική μορφή)

Αδελφέ Ξάνθε,

Δεν ηξεύρω διά τι περιωρίσθης εις τον ορίζοντά σου και άλλο δεν ηξεύρεις πλέον παρά να συμβουλευής τον Δικαίον να μην ορμά κατά την συνήθειάν του και άλλα κουραφέξαλα. Ο Δικαίος, φίλε, έκαμεν ως επροστάχθη τα γράμματα έγιναν προς τα μέλη της Έταιρείας από μέρος της Υπερτάτης Αρχής. Αυτά βιαζόμενα επολλαπλασιάσθησαν· τι θέλεις η ευγενεία σου; να μην ακου-

σθή μικρός καν δούπος; οι φρόνιμοι πρότερον σκέπτονται τούτα και ύστερον αποφασίζουν και εις τας αποφάσεις μένουσιν σταθεροί. Θαυμάζω πόθεν η βραδύτης του σεβαστού Αλ. Υψηλάντη και δεν εφάνη άχρι τούδε εις την Πελοπόννησον περιμενόμενος προ πολλού καθώς υπεσχέθη και διέταξεν εις το Ισμαήλιο. Εγώ εξετέλεσα τας διαταγάς αυτού και τα πρακτικά μου οπωσούν και προ ολίγων ημερών, και τώρα εν εκτάσει γενικώς προς τους αρχηγούς της Εταιρείας. Το παν της πραγματείας μας επληρώθη. Οι Έλληνες ενταύθα και εις Ιωάννινα και Ρούμελη ίστανται κεχηνότες, ως και οι αρχιερείς και προεστοί μας διέταξαν στρατηγούς. Εφρόντισαν και ικανά χρήματα έγγραφαν και προς ους έδει, ως προέγραφα, στείλαντες Αποστόλους της Εταιρείας εις ευταξίαν των πραγμάτων, και συντόμως ειπείν, έχουν τα ώτα αναπεπταμένα προς την ηχώ αυτού. Αλλά τι δυστυχία εις τους αθλίους εκείνους Έλληνας; Εν ω ελπίζομεν να ιδώμεν ενταύθα τον Υψηλάντην, όσον τάχιστα και εβιαζόμεθα, μανθάνομεν ότι έτι χρονοτριβεί εις τον τόπον του. Φίλε, ο καιρός παρέρχεται και δεν προσμένει την εδικήν μου και εδικήν σου αργοπορίαν· το νεγότζιον, καθώς ηξεύρεις, χρειάζεται τάχος, ότι επιφέρει ζημίαν εις το εμπόριον η βραδύτης και η αμέλειά του· ενταύθα είναι μέγας βρασμός, καθώς ίσως και άλλοθι διά τον πολλαπλασιασμόν των μελών της Εταιρείας, τα οποία συνωθούμενα και συγχρούόμενα αδύνατον να μη προκαλέσουν υποφίαν μικράν ή μεγάλην, ώστε να φθάση ο δούπος και προς τους Τούρκους και να επιφέρη και υποφία διά προδοσιών, ως επέφερε και θεραπεύεται διά της φρονήσεως· και εάν τις άνεμος τυφωνικός τα εκτυλίξη μικρόν άφευκτα προσμένομεν κεραυνούς αιθαλόεις. Λοιπόν, φίλε, διά τους οικτιρμούς του Θεού, επιταχύνετε τον σεβαστόν Υψηλάντην, ότι αν παρέλθη μην ένας και δεν φανή, οι εχθροί ως υποπτευόμενοι δύνανται να κεντήσουν τους Έλληνας μας ανεπαισθήτως, και τότε η αμαρτία ας ήναι εις τον λαιμόν σας· επειδή άνευ υψηλού ονόματος δεν ηξεύρω αν κατορθώσωμεν βιασμένοι όσον πρέπει. Δεν εκτείνομαι, τα πάντα καλά, φόβον μόνον έχομεν μήπως βραδύνει, και φόβον μεγάλον, επειδή οι εδώ εχθροί δεν είναι ως άλλων μερών, αλλά φυτρώνουν με ζωηρότητα. Ο κομιστής Πατρίκιος τον οποίον συνιστώ εις την φιλίαν σας, Ιθακήσιος, θέλει σοι ειπείν διά ζώσης φωνής· λοιπόν ενεργήσατε τα υποσχεθέντα κ' εσείς, επειδή η μεν ωφέλεια και το κέρδος εστί κοινόν, η δε ζημία και κατάκρισις εις βάρους σας. Τα του Κυριακού Καμαρηνού ενταύθα ακούονται έτι αμυδρώς πως τον Δικαίον και Περραιβόν έχουν διά ποιητικόν αίτιον. Ο συνοδοιπόρος του αυτού Γρηγορίου Δικαίου, φθάσας εις την Πελοπόννησον εκήρυξεν, ως έμαθον κατ' αυτάς, ότι αυτός εκινήθη διά το Βουκουρέστιον το οποίον ελπίζω να αφυπνώση τους προς αυτόν χαίροντας. Ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης μ' έγγραφε ζητών βοήθειαν, επειδή ο Περραιβός μόνο δύο χιλιάδας τω έδωσεν χρη-

μάτων, διό και εσυγχίσθησαν, πλην είμαι αναγκασμένος να εμπλαστρώσω και αυτό το πάθος όσον δύναμαι· έρρωσο. Από 8 Νοεμβρίου δεν έλαβον γράμμα σου, και η αιτία ποία αγνωώ. Μη με κάμετε, φίλε, αυτό το άδικον. Τέλος πάντων να ηξεύρω και εγώ τους σκοπούς σας. Περικλείω εις το προς τους κυρίους και ενα γράμμα, όπου θέλετε ιδεί προδοσίαν λαμπροτάτην, το οποίον σήμεραν εχομίσθη μοι. Διό πλέον η ταχύτης είναι αναγκαιοτάτη, και φροντίσατε, ότι εκορυφώθη πλέον. Εάν δε από περιστάσεις εμποδισθή ο Υψηλάντης, τέλος πάντων, ας σταλή άλλος τις όμοιός του· πάρετε μέτρα! Οι λόγοι δεν κάμνουν δουλιάν, εις τα κλούμπια δεν γίνονται άνδρες ούτε εις τα ταντούρια. Σας τα λέγω με αγανάκτησιν, διότι εξοδεύεται τοσούτος καιρός. Η αμαρτία εις σας· και τέλος, αν ο ουρανός μας επισκιάση, φαντασθήτε και τα μέλλοντα.

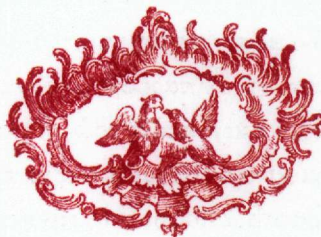
Τη 22 Φεβρουαρίου 1821 εκ της Πελοποννήσου

Ο σος ειλικρινής αδελφός

Γρηγόριος Δικαίος

Εις Ισμαήλ

Τω Κυρίω Ξάνθω

IV. Ο Εμμ. Ξάνθος καθ' οδόν προς την Πετρούπολη

Τω εντιμοτάτω κυρίω Εμμανουήλ Ν. Ξάνθω
Εις Ισμαήλ ή όπου ευρίσκεται.

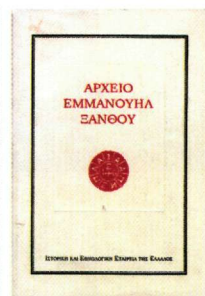
Εις Ισμαήλ!
Περιπόθητέ μοι κύριε Εμμανουήλ Ν. Ξάνθε!

τη 23: Μαΐου 1819 από Οδέσσαν

Με άκραν μου χαράν και ευχαρίστησιν έλαβα την των 10 ιδίου α^{τη} επιστολήν σας ιδών εξαυτής ότι με συνηριθμήσατε εις την σειράν των ειλικρινών φίλων σας, δι ο και σας ομολογούμαι διά τοιούτος μέχρι τελευταίας μου αναπνοής. Η φήμη με υποχρέωσε προπολλού να σας αγαπώ ως αδελφόν. Αλλ' ήδη σας προσφέρω πολλαπλάσιον το σέβας και την αγάπην μου. Ευχαριστώ δε και τους συστησαντάς με φίλους, και φιλοτιμούμενος εύχομαι να δυνηθώ να τους αποδείξω φιλαλήθεις ως προς την σύστησιν ην μοι περιγράφετε.

Αι δυσaréσκειάι μου ερασμιώτατε φίλε! προήλθον από αίτια άτινα έβλαψαν και εξημίωσαν μεγάλως όχι μόνον το ασήμαντον ατομόν μου (ότι τούτο ήθελε με λυπήση ολιγώτερον) αλλά ... κοινόν το καχόν, και πλέον υπομονή έως ότου η θεία πρόνοια να οικονομήση τα πάντα καλώς— εκ μικρών αιτιών γαρ, έπονται μεγάλα αποτελέσματα, τόσον, επί καλού, καθώς και επί κακού. Δέχομαι ως νόμον Ιερόν την αδελφικήν φρόνιμον συμβουλήν σας να παραβλέπω τας αδυναμίας μερικών έχων μάλιστα πάντοτε εις την μνήμην μου και το «θνητέ! μη φύλαττε μίσος αθάνατον» αλλ' είναι και αδυναμιαί αίτιναι ανεπαισθήτως προξενούν φρικτά και ολέθρια αποτελέσματα ως ανωτέρω διά τας οποίας χρειάζετε η βοήθεια της θείας προνοίας. Επεθύμουν να σας φανερώσω τα τρέχωντα εις ταύτην την πόλιν αλλ' αι περιστάσεις έκαμαν να είμαι ανίδεος έως ώρας ακολούθως δε εάν μάθω τι άξιον περιεργείας θέλη σας φανερώσω. Παρακαλώ όταν ευκαιρείται και η τιμιώτης σας με το ο προσδιορίσεται μέσον, να μοι γράφετε τα της υγείας σας σημειούντες μοι και όσα περίεργα και συγχωρηταία άξια ακοής. Σας ακριβοασπάζομαι εντοσούτω και μένω με όλον το σέβας εις τας προσταγάς σας.

ο ειλικρινής φίλος και αδελφός Αντώνιος τζούνης

V • Κινητικότητα των Φιλικών στην περιοχή των Ηγεμονιών. Επιστολή Θέμελη προς Ξάνθο

Τω κυρίω Εμμανουήλ Ξάνθη αδελφώ μοι λίαν περιποθήτω πανευτυχώς

Γαλάτζι τη 21 Ιουλίου 1819

Περιπόθητέ μοι κύριε!!!

αδελφικώς ασπαζόμενος προσκυνώ!

το από 12 υπερμεσούντος αυτής λαβών εχάρην τα μέγιστα διά την αγαθήν αγγελίαν της εφετής μοι υγείας της, ίδον δε και όσα μοι σημηοί περί ων τη λέγω ότι ανταμωθείς εις Ρέιν μετά του αρχ. Παπαδόπουλου ομιλήσαμεν τα δέοντα περί αυτής ταύτης της υποθέσεως. Εγώ αύριον κινώ διά Ιάσιον, εκείθεν δε επιστραφείς θέλω απέλθθ εις Βουκουρέστι διά τινά ιερά χρέη. Χθες ελθών από Βουκουρέστι ο σιώρ Στέργιος Πρασάς μας διηγήται την δεινήν ασθένειαν του αγίου Αρχημανδρήτου κυρίου Γρ. Δικαίου, με μεγάλην λύπην και άκρον μας κακοφανισμόν, ήτις τω επισυνέβη με το να εκοιμήθη υποκάτω μιας καριδιάς εις εν ζεύκι οπού είχαν φίλοι τινές εις ένα παχτζέ, όπου από αφήφισίας πλευρητωθείς, έπεσε κληνίρης επιστρέφας αυτόν εις λοιμηκήν νόσον, τον άφησε δε, ως μας λέγει, εις αθλίαν κατάστασιν και ο Θεός να τον βοηθήση.

Την περί κουτζού Προτωσυγγέλου [: Ευστάθιος Γαλάτζης] φήμην... την βεβαιούν. Ο δε βιοθανείς [: Ανδρέας Σφαέλος] ευρίσκεται εισέτι ενταύθα μόλον ότι τω εδώσαμεν και γρόσια 200: διά να απέλθθ εις Βασιλεύουσαν πλην αυτός διατρίβει ενταύθα τα γράμματα της διεύθινα ασφαλώς εις τον κοινόν ημίν φίλον [: Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος] όστις διατρίβει εισέτι εις Βουκουρέστιον, με τον οποίον ανταμωθείς θέλω πασχίση όλαις δυνάμεσι να λάβθ διόρθωσιν η υπόθεσις του καπ(ετάν) Μηχάλοβιτζ, ει δε άλλως πως είναι αδύνατον. Φίλτατε! ανταμωθείς μετά του καπ(ετάν) Ν: Παγκώστα! [: Ιωάννης Καποδίστριας] να ενθυμηθή και τον φίλον της Θέμελην (εις ο και ειμί βέβαιος) διά να ημπορέσωμεν... καν... κατά το μάλλον και ήττον...

και ταύτα μεν εν τούτοις ασπαζόμενος την δε ειμί της φίλης μοι αυτής ευγενείας όλως πρόθυμος αδελφός και δούλος

ο άρχων Ισπράβ(νικος) Δημήτριος Θέμελης

VI. Επιστολή του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου προς τον Εμμ. Ξάνθο

Τω εντιμ(ότατ)ω κυρίω Εμμανονήλ Ν. Ξάνθω

Περιπόθητέ μοι κύριε!

Προλαβόντως διά του ιδίου κυρίου Μ. Φωκιανού τη έγγραφον εις απάντησιν τιμίας της των 23. παρελθ(όντος) ήδη δε έχω ανά χείρας την ποθητήν μοι τιμίαν σας των δύο τρέχοντος. Προ πάντων εχάρην διά το αίσιον της υγείας σας, τας εσωκλείστους εξαπέστειλον ασφαλώς προς τον εν Β(ουκουρεστίω) κύριον Π. [: Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος] Έγγραφα και τα δέοντα τω αρχ. Θέμελη ευρισκομένω έτει εις Ιάσιον, όπου περιμένει απόκρησιν του ρηθέντος φίλου πού ημπορούν να ανταμωθούν, να υπάγη εκεί, ή να τον προσμείνη εις Ιάσιον. Ειδήσεις έχομεν βεβαίως ότι ο Δικαίος ανέλαβε από την ασθένειαν, τον εκυρίευσεν και ευρίσκεται εισέτι εκεί. Ο κυτπηθείς αδ(;):[Ανδρέας Σφαέλος] αφ' ου ήτον έτοιμος να διαπλεύση όθεν ήλθεν, μετέβαλλεν γνώμιν, μαθών την ασθένεια του Δικαίου και εμίσειυσεν κατά τας 8. Τούτου εκεί προς επίσκεψίν του, ειπών εις μερικούς των εδώ... ότι πάλι επιστρέφει. Προ μιάς εβδομάδος έκαμα γνωστόν τον σκοπόν αυτού, τω κ(υρίω) Π. και έλαβεν την γραφήν μου. Ο κ. Γιά(ννης) Φαρμ(άκης) διέτριφεν τρεις ημέρας μόνον εδώ, και εμίσειυσεν διά Βουκ(ουρέστιον) προς αντάμωσιν του κυρίου Π. ήτον να απεράση εις τα μέρη σας αν αι καραντίνας κατ' εκείνην την εποχήν ήσαν ελεύθεραι. Ο αρχ. Θέμελης μοι γράφει ότι τινές των εκεί επρόσφεραν την προκύρ(ηξιν) σχολής... και τω ναίω Καϊμακάμη Ιακωβάκη Ροϊζω, ήτις και έλαβε την πρέπουσαν δεξίωσιν. Καλόν έργον! Ο αρχ. Γρυπάρης σας προσκινεί αδελφικώς και μοι ειπεν να σας γράψω τα ακόλουθα. κατά τον παρελθ(όντα) Ιαννουάριον διά του Δικαίου, ή μάλλον ειπείν διά του [δυσ] Νέγρη, εξαπέστειλεν όλα του τα ατεστάτα εις κόππιας και με γράμμα προς τον Κνέζην Υψηλάντε διά να παρασταθώσι τη Γαληνότητή του. Και ότι περί αυτών αποφασίσει. Έκτοτε μέχρι τούδε ουδεμία απόκρισις, ει δυνατόν, ανταμωνόμενος μετά της εκλαμπρότητός του να γίνη ερώτησις, καθώς επομένως η ομιλία μετά του καπ(;) Νικόλα Παγκώστι [: Ιωάννης Καποδίστριας], και καθ' εξής ενέργεια περιμένει εν καιρώ και απόκρισίν σας, εγώ δε σας ασπάζομαι αδελφικώτατα και μένω.

πρώθυμος αδελφός και δούλος

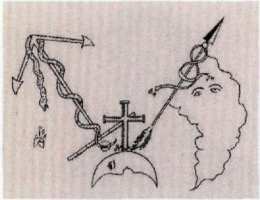
Α. Αδαμίδης

όλοι οι εδώ φίλοι την ασπάζονται.

τη 12. Αυγούστου. (1)819 Γαλάτζη.

VII. Το κρυπτογραφικό λεξικό της Φιλικής Εταιρείας (1818)

ΛΕΞΙΚΟΝ

- Αγαπητικός – συγγενής
Αγκάθι – εχθρός
Αγοράζω – μανθάνω
Αίρεσις – εβδομάς
Ακίνητον – φυλακή
Αλλάζοντες – φύλακες
Άνθος – φίλος
Απαθής – Σουλτάνος
Απαιτών – μέγας δραγομάνος
Αποτέλεσμα – καταδίκασμα
Αποτυχόντες – Σέρβοι
Αρραβών – επικύρωσις
Ασήμαντοι – φράγγοι του Σταυροδρομίου
Ασθένεια – περιορισμός, αρέστο
Αϋπνία – έλλειψις
Βαρύ – δίδω
Βρυάρεως – στρατηγός καπιτάνος της ξηράς [καπιτάνοι, οπλαρχηγοί Έλληνες]
Βρονταί – αξιωματικοί Έλληνες
Βροχή – η Αρχή της Εταιρείας
Γέρων – Μαίτλαν, αρμοστής της Επτανήσου
Γλυκείς – οι Ιταλοί
Δακτυλίδιον – λόγχη
Δανείζω – γράφω [στέλλω γράμμα]
[Δάνεισμα – επιστολή, γράμμα]
Δένδρα – τουφέκια
Δεπουτατζιόνε – υπουργείον
Δίδυμος – Λουδοβίκος 18
Δυναμοτικά – τροφαί
Δυστυχείς – αρχιερείς
Εκδικητικοί – προεστοί Πελοποννήσου [Κοτζαμπάσηδες]
Ελπίζοντες – κατάδικοι

Ελέφας – καράβι μεγάλο
 Εορτή – μην
 Ερεθίζομαι – οδεύω
 Ευεργετικός – Καποδίστριας
 Ζεστός – Διαμαντής Πογυβίνος εις Πετρούπολιν
 Ημερωθέντες – Βαρβαρέσοι
 Θέατρον – πεδιάς
 Ιατρικά – ενδύματα
 Ίππος – καράβι μικρόν
 Ισχυρογνώμων – αυτοκράτωρ Φραγκίσκος
 Καμήλα – εμπορικόν πλοίον
 Καπετάν Γιάννης – Καρατζάς
 Καπ. Δημήτρης – Μουρούζης
 Καπ. Ευστάθιος – Χαντζαρλίδης
 Καπ. Μαμούνης – Σούτζοι
 Καπ. Ευμορφόπουλος – Καλλιμάχης
 Κατάπαυσις – θάνατος
 Καταφρόνησις – συγχώρησις
 Κλεψιγαμία – δολοφονία
 Κονδυλομάχαιρον – γραμματικός
 Κοπάδι – στόλος
 Κοπιώντα – άλογα
 Κρητιδάρω – στέλλω [πέμπω]
 Κρεμορτάρταρον – μπαρούτι
 Κύκλωψ – κατάσκοπος
 Λογαριασμοί – στρατεύματα [πολεμοφόδια]
 Μ. – μολύβη
 Μακαρίται – οικογένεια του Μποναπάρτη
 Ματαιότης – αποτυχία
 Μαύρισμα – κρύψιμον
 [Μέθυσοι – Φαναριώτες, άρχοντες Κωνσταντινουπόλεως]
 Μέτοιχοι – Τούρκοι
 Μπιλάτζον – πόλεμος [επανάστασις]
 Νικόλαος – Γάλλοι
 Νηστεύοντες – Βούλγαροι
 Νότες – πολεμοφόδια
 Νυξ – φόβος
 Ξεβούλωμα – προδοσία

Ξεκαθάρσεις – εκατόν χιλιάδες
 Ξύλινοι – ενωμένοι επαρχ. Αμερικαναί
 Ξύπνημα – άρνησις
 Οινοπλουτών – ηγεμών Μολδαυίας
 Οινοπόται – Φαναριώται
 Ολιγώτεροι – Ζακύνθιοι
 Όρεξιν – μίσευμα
 Οφάρια – σπαθία
 Παλαιότερος – Πατριάρχης
 Παρϋός – καπί-κιαχαγιάς
 Πενθερός – Αληπασάς Ιωαννίνων
 Πλεονέκτης – έμποροι Έλληνες
 Πληρωμή – ημέρα
 Πλούσιοι – Αρμένιοι
 Πολλοί – Κεφαλλονίται
 Ποιμένες – Βλάχοι
 Ποιηταί – Έλληνες εις τον στόλον
 Πολυφρόντιστος – Βεζίρης
 Πόνος – εναντιότης
 Πουλώ – λαλώ
 Πορνικώς – κρυφά
 Πρόθυμοι – Έλληνες
 Προίκα – στρατιωτική βοήθεια
 Πτερωτόν – ταχυδρόμος
 Σιδηροί – Άγγλοι
 Σκέπασμα – οίκος
 Σχοτείνιασμα – υποφία
 Σταθεροί – Γιανιτζάροι
 Στεφάνωμα – ειρήνη
 Συμπέθεροι – Αλβανοί μωαμετανοί
 Συνειθισμένον – κάφιμον
 Σύννεφα – μέλη της Εταιρίας [Εταιριστές]
 Τέλος – φθάσιμον
 Τιμημένα – φανερά
 Τζιράκι – Πρέσβεις και απόστολοι της Εταιρίας [Αποστελλόμενοι]
 Τραγουδιστής – κανόνι
 Τυροφάγος – ηγεμών Βλαχίας
 Υπανδρία – συμμαχία

Υποδήματα – χρήματα
 Φαλιμέντο – κήρυξις
 Φατούρα – χιλιάς μία
 Φιλάνθρωπος – Αυτοκράτωρ Αλέξανδρος
 Φίλαυτος – Βασιλεύς Πρωσίας
 Φρόνησις – φυγή
 Χορευταί – κλεπτικά στρατεύματα
 Χορός – κλέψιμον
 Χρονικός – κόνσολας
 Αριθ. 2 – Πελοπόννησος
 Αριθ. 5 – Σπέτζαις
 Αριθ. 6 – Ύδρα
 Αριθ. 20 – Ιωάννινα
 Αριθ. 26 – Ρούμελη
 Αριθ. 39 – Βουκουρέστιον
 Αριθ. 51 – Γαλάτζι
 Αριθ. 62 – Κωνσταντινούπολις
 Αριθ. 66 – Μυτιλήνη
 Αριθ. 68 – Σμύρνη
 Αριθ. 83 – Τριέστη
 Αριθ. 104 – Ισμαήλ
 Αριθ. 108 – Αναγνωσταράς
 Αριθ. 109 – Ιωάννης Φαρμάκης
 Αριθ. 110 – Πέτρος Μαυρομιχάλης ηγεμών της Μάνης
 Αριθ. 111 – Γεωργάκης Ολύμπιος
 Αριθ. 112 – Μπίμπασης Σάββας
 Αριθ. 113 – Θεόδωρος Κολοκοτρώνης
 Αριθ. 114 – Χριστόφορος Παιρραιβός
 Ψευδομάντης – Μιχαήλ Χριστάρης
 Καινός κομήτης – Κωνστ. Πεντεδέκας
 Παρασυρόμενος νέος – Αντ. Καραπάνος
 Ουτιδανή μάχινα – Γεωρ. Γάτζος [έμπορος μικρός εις Ιάσιον]
 Ανόητος – Παναγ. Πάνου [μεγαλέμπορος εις Ιάσιον]
 Κατάλληλος – Δομνάδος γραμματ. του Ρωσσικού προξενίου [σεκρετάριος του
 εν Βλαχία γενικού πρόξενου Πίνη]
 Μέτριος – Ανδρέας Σφαέλος
 Πρόθυμος – Μάνθος Ριζάρης
 Παιγνιδιάρης – Σιμεών Σταυρόπουλος

Απλούς – Ιωάννης Μπούπας
 Δοκισήσοφος – Λάμπρος Πάλης
 Αμέτοχος – Νικ. Κωνσταντάς
 Φιλόθρησκος – Αναστ. Γοργούλης
 Οκνηρός – Ιωαν. Μπαίλας
 Πατήρ - Ζώης Ζωσιμάς
 Γ. Δ. – Σταμάτης Κουμπάρης
 Αδιάφορος – Απόστ. Κλέντος
 Ζεστός – Διαμαντής Ποδωβίνος
 Ευγενής – Στούρτζας
 Φρόνιμος – Ροδοφινίχης
 Περιποιητικός – Γουλιάνοφ
 Αγαπητός – Κ. Κανδιώτης
 Ανδρέας – Αριστείδης Παππά
 Κυνηγότυχος – Αντώνιος Τζούνης

Α. Β. – ο Αθανάσιος Τζακάλοφ
 Α. Γ. – ο Νικόλαος Σκουφάς
 Α. Δ. – ο Εμμανουήλ Ξάνθος, αλλ' έπειτα εξαιτίας του Γαλάτη έλαβε τα Α. Θ.
 Α. Ε. – ο Αντώνιος Κομιζόπουλος
 Α. Ζ. – ο Άνθιμος Γαζής
 Α. Η. – ο Αθανάσιος Σέκερης
 Α. Ι. – ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος
 Α. Κ. – ο Παναγιώτης Σέκερης
 Α. Λ. – ο Γεώργιος Λεβέντης
 Α. Μ. – ο Γρηγόριος Δικαίος Φλέσας και Αρμόδιος
 Α. Ξ. – ο Νικόλαος Πατζιμάδης
 Α. Ρ. και Καλός – ο Αλέξανδρος Υψηλάντης

Σημείωση:

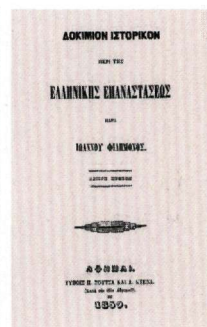
Το Λεξικό της Φιλικής Εταιρείας έχει δημοσιευτεί από τον Εμμ. Ξάνθο στα Απομνημονεύματά του και από άλλους συγγραφείς. Η παραπάνω έκδοση είναι η πληρέστερη και προέρχεται από την πρόσφατη έκδοση του Αρχείου Εμμανουήλ Ξάνθου. Όπως σημειώνουν οι εκδότες του Αρχείου, σε αγκύλες έχουν τεθεί συμπληρώσεις που εντοπίστηκαν σε αντίγραφα και δεν είχαν περιληφθεί από τον Ξάνθο στην έκδοση που είχε πραγματοποιήσει.

VIII. Μια αφήγηση του Ιωάννη Φιλήμονα για την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας

Η πολιτική όμως αδικία, το κύριον αυτό ζήτημα της εποχής, έμενε η αυτή, κακόν ανυπόφορον, δι' ον λόγον επήλθεν η ανάγκη άλλων σκέψεων και άλλων μέσων. Ιδού η παραγωγή της μυστηριώδους Φιλικής Εταιρείας, του μέσου άλλως εκείνου, δι' ου οι Έλληνες αφ' εαυτών το παν ήλπισαν, αφ' ου πάσαν περί αμέσου ενεργείας των άλλων ελπίδα απώλεσαν.

Η γενναία σύλληψις και η γενναιοτέρα έναρξις της εφαρμογής της ελληνικής ενότητος απέκειτο τη μέση τάξει, τη εμπορική ιδίως. Νικόλαος Σκουφάς, Αθανάσιος Τσακάλωφ, Αθανάσιος Σέκερης, Εμμανουήλ Ν. Ξάνθος, Παναγιώτης Α. Αναγνωστόπουλος, Παναγιώτης Σέκερης, Αντώνιος Κομιζόπουλος και οι τοιούτοι, έμποροι ήσαν και γραμματείς εμπόρων. Έμποροι εν Μόσχα εκυοφόρησαν την προς επανάστασιν εθνικήν ενότητα· έμποροι εν Οδησώ εμαιούσαντο, και έμποροι εν Κωνσταντινουπόλει εθήλασαν ταύτην. Ερρέτωσαν ούτως, όσοι υπέλαβον, ή από σκοπού εκήρυξαν, την Φιλικήν Εταιρίαν ως κλάδον των Ανθρακίων (Καρβονίων), ή απομίμησιν των Ιακωβίων!

Κύριον είχεν αύτη σκοπόν την επανάστασιν, το όλον μεν περιλαμβάνουσαν των διαφόρων υπό το σύμβολον της Ορθοδοξίας ενουμένων εθνικοτήτων της πεπτωκυίας ελληνικής αυτοκρατορίας, σημείον δε κυριώτατον έχουσαν την καθέδραν ταύτης, την Κωνσταντινούπολιν. Υπό το αυτό ορθόδοξον και περιληπτικώτατον πνεύμα και ο Ρήγας Φεραίος συνέταξε τους Θουρίους αυτού, και ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης εκανόνισε την διαγωγήν αυτού. Καταλλήλως άρα οι δημιουργοί ωνόμασαν το σύστημα τούτο «Εταιρίαν των Φιλικών» εν τω πνεύματι της αγάπης, και ουχί Εταιρίαν των Ελλήνων εν τω πνεύματι της ατομικότητος, ως έσφαλον οι εν Μόσχα επί του 1820 οργανώσαντες επί τω αυτώ σκοπώ την «Φιλόμουσον και Φιλάνθρωπον Γραικικήν Εμπορικήν Εταιρίαν». Απολύτως δε η Φιλική Εταιρία συνεκροτήθη ουχί προς κατήχησιν, διότι κατηχήσεως ανάγκην διά την ελευθερίαν και ανεξαρτησίαν αυτού ούτε ο Έλλην, ούτε ο Βούλγαρος, ή ο Σέρβος είχαν, αλλά προς την μόρφωσιν ενός του γενικού πνεύματος κέντρου, εις ο απέκειτο η προπαρασκευή προς τον πόλεμον· και, επειδή η τοιαύτη εργασία αδύνατος ην εν τω φανερώ, διά τούτο επήλθεν η υποχρεωτική προσφυγή εις μέτρα εν τω κρυπτώ. Μάλιστα δε, όπως εργάζεται η Φιλική Εταιρία ελευθερώτερον και επιτυχέστερον, διαφεύγουσα και της τουρκικής εξουσίας τας υπονοίας και της ευρωπαϊκής δι-

πλωματίας την οξυδέρκειαν και την συστηματικήν προσοχήν, εκαλύπτετο υπό το πρόσχημα της ηθικής εργασίας υπέρ των γραμμάτων, μάλλον δε συνεχέετο προς το φαινόμενον μετά της Φιλομούσου των Αθηνών Εταιρίας. Παρά την κοινήν δ' ένωσιν όλων των τάξεων, μόνην καθιστώσαν τα έθνη αδάμαστα, σπουδαιότερα των εργασιών εαυτής έλαβεν αντικείμενα την κατάπαυσιν πάσης τας οικογενείας διαιρούσης έχθρας, την αμοιβαίαν εν πάση περιστάσει συνδρομήν, την θυσίαν και περιουσίας και υπηρεσίας υπέρ του γενικού καλού, την ακίνδυνον συνεννόησιν και επί τέλους τον σχηματισμόν ενός εθνικού ταμείου. Θαυμασίως δε τα ονόματα των διευθυντών ταύτης ετηρήθησαν μυστικώτατα ως Αρχή, εν ω, ως μέλη υπείκοντα αυτή τη αφανεί Αρχή, υπήρχον γνωστότατοι πάντες. Ουδεμία εδίδετο άλλως και αξία και βαρύτης ανάλογος προς το μεγαλείον της επιχειρήσεως, πάσαν προλαμβάνουσα πολυπραγμοσύνην και πάσαν καταστέλλουσα φιλοδοξίαν ενδεχομένην, εάν μη εγένετο δεκτή η αρχή του «Πίστευε και μη ερεύνα». Τις δ' άλλως διά τον προσήλυτον επέκειτο η ανάγκη του γινώσκειν την Αρχήν, ότε γονυπετών ούτος ενώπιον της εικόνας του Ιησού Χριστού και τον μέγαν υπαγορευόμενος όρκον της πίστεως και της καρτερίας, περί ουδενός ώμνυεν άλλου, ή περί της επιτυχίας εκείνου, όπερ ησθάνετο ενδομύχως, την ελευθερίαν λέγομεν της πατρίδος; [...]

Και αρχόμενοι του έργου απεφάσισαν ούτοι, ίνα πρώτον μεν μη επεκτείνωσιν ευθύς τον σύνδεσμον, ή προς μόνα τα νοσημονέστερα και αρμοδιώτερα πρόσωπα, ειμή αν υπηγορευόντο άλλως εκ των περιστάσεων· δεύτερον δε διευθύνωσιν, όπου ανήκεν, αποστόλους μετρίας μεν κοινωνικής θέσεως, όπως μη δίδωνται υπόνοιαι, αγχίνοας όμως, ευγλώττους, επιτηδείους και υποβεβλημένους υπό τακτικήν μετά της Αρχής αλληλογραφίαν· τρίτον δε εδρεύσωσιν εν Κωνσταντινουπόλει, ως γενικώ κέντρω. [...]

Εν δε τω Ιασίω ο Θεόδωρος Νέγρης, ει και μη είχε διαταγάς ανωτέρας και αρμοδιότητα εποπτείας επί της διαγωγής των άλλων μελών, ειργάζετο όμως, ως τι κέντρον, διά πολλού πατριωτισμού, πολιτικής εμβριθείας και ωφελείας, τόσω προθυμότερον, όσω ενεπνέετο και υπό της πεποιθήσεως, ότι Καποδίστριας και τοιούτοι προΐστανται της Εταιρίας συναινέσει και συνδρομή του αυτοκράτορος Αλεξάνδρου. [...]

Και εν τη Ελλάδι ωσαύτως περιήλθεν η αδελφότης των Φιλικών εν καταστάσει υπισχνουμένη προόδους κατά το μέλλον μεγαλητέρας. Ο εν ταις Μηλιαίς του Πηλίου Άνθιμος Γαζής, απελθόντος εκεί του Τσακάλωφ κατά το 1818, απεδέχθη δι' όλου του ζήλου τον απόστολον εις τας επαρχίας της Ανατολικής Ελλάδος. [...]

Διαφερόντως των άλλων επεμελήθη η Αρχή, καθ' όσον αφορά την Πελο-

πόννησον, περί της Λακωνίας (Μάνης) και του ηγεμόνος αυτής Πέτρου Μαυρομιχάλου. [...]

Καθ' άπασαν την Πελοπόννησον η διάδοσις του μυστηρίου ήρξατο ωσαύτως από του 1818, πρώτου αποσταλέντος εκ Κωνσταντινουπόλεως του Αναγνώστου Παπά Γεωργίου (Αναγνωσταρά) περιέλαβε δε τους αρχιερείς και προκρίτους τω 1819 και επολυπλασιάσθη εν ταις κατωτέραις τάξεσι τω 1820. Το από της αναγορεύσεως του Αλεξάνδρου Υψηλάντου σωζόμενον ήδη παρ' ημίν πρωτόκολλον της Αρχής περιέχει πλείστας απαντήσεις, προς αρχιερείς μεν και κατωτέρους κληρικούς τον Μοθώνης Γρηγόριον, Μονεμβασιάς Χρυσανθον, Ναυπλίας Γρηγόριον, Χριστιανουπόλεως Γερμανόν, Δαμαλών Ιωάναν, τον πρωτοσύγκελον Αμβρόσιον Φραντσήν, τον καθηγούμενον Δανιήλ Παμπούκην, τον σκευοφύλακα Γρηγόριον και λοιπούς προς δε προκρίτους και άλλους τον Δημήτριον Ζαήμην, Χαράλαμπον Περρούκαν, Ασημάκην Φωτήλαν, Κανέλλον Παπαγιαννόπουλον (ή Δεληγιάννην), Γεώργιον Σισίνην Λογοθέτην, Αγγελήν Μελετόπουλον, Παναγιώτην Ζαφειρόπουλον, Παναγιώτην Αρβάλην, Ιωάννην Πανάγου Κυριακόν, Αντώνιον Καραπατάν, Ιωάννην Χρηστόπουλον, Ιωάννην Καμαρηνόν, Γεώργιον Αντωνόπουλον, Παναγιώτην Γιατράκον, Πανάγον Αλεξίου Μόσχου, Παναγιώτην Ποτήρην και λοιπούς.

Ωσαύτως τω 1818 και 1819 βλέπομεν διαδεδομένον το μυστήριον και εν τοις εκλεκτοίς των ναυτικών νήσων ως εκ των απαντήσεων της Αρχής προς τον Γκίκαν Γεωργίου Γκιώνην, Ιάκωβον Τουμπάζην, Παναγιώτην Βότασην, Γεώργιον Πάνου, Βασίλειον Φατσολάτην, Νικολήν Αποστόλη και Δημήτριον Μαμούνην· υπάρχουνσι δε και έγγραφα προτρεπτικά προς τον Λάζαρον Κουντουριώτην και Χ. Ιωάννην Μέξην.

Την αυτήν ταυτοχρόνως βλέπομεν πρόοδον και εν τη Επτανήσω ως εκ των απαντήσεων προς διάφορα εν τοις εξοχωτέροις πρόσωπα, τον Βιάρον Α. Καποδίστριαν, Διονύσιον Ρώμαν, Κωνσταντίνον Γεροστάθην, Αναστάσιον Φλαμπουριάρην, Καίσαρα Λογοθέτην, Διονύσιον Παπαγεωργόπουλον, Μαρήν Μεταξάν και Μιχαήλον Σικελιανόν. Πρώτος επαρουσιάσθη εν ταις νήσοις ταύταις απόστολος ο Αριστείδης Παπά, κατηχήσας τον Βιάρον Α. Καποδίστριαν και λοιπούς εν Κερκύρα, τον Ιωάννην Ζαμπέλιον και λοιπούς εν Λευκάδι, τον Διονύσιον Ρώμαν, Αντώνιον Μαρτινέγκον, Θεόδωρον Λεονταρίτην και λοιπούς εν Ζακύνθω. Παρά της Αρχής δ' ανετέθη τω Ρώμα η εποπτεία επί των αδελφών της Ζακύνθου.

Αλλ' εν ω και εν Χίω και εν Σμύρνη και εν Κυδωνίαις και εν Σάμω τα αυτά ανευρίσκομεν ως εκ των απαντήσεων της Αρχής προς τον Νικόλαον Μυλωνάν, Παντιάν Ροδοκανάκην, Γεώργιον Κάτσαρην, Γεράσιμον Σβορώνον,

Αθανάσιον Χατσή Γεωργίου και Μιχαήλον Ναύτην, αφ' ετέρου καθ' άπασαν την Στερεάν ουδεμίαν απαντώμεν αλληλογραφίαν τοιαύτην. Τούτο δε λέγοντες, ουδόλως εννοούμεν αμύητον του μυστηρίου την Στερεάν, αλλ' ως μη έχουσαν συστηματικήν σχέσιν.

Διά τοσούτων και τηλικούτων προσπαθειών η Φιλική Εταιρία περιήλθεν εν καταστάσει, υπισχνουμένη προόδους ανωτέρας. Όταν σκεφθή τις, ότι απητείτο θεία τις εγκαρτέρησις προς την εφαρμογήν της εθνικής ιδέας, ης την γλυκύτητα ησθάνοντο μεν άπαντες γευόμενοι του μυστηρίου, εγνώριζον όμως και τας μεγάλας συνεπείς πικρίας' όταν ίδη τις, ότι η μάχαιρα της τουρκικής θηριωδίας και αυθαιρεσίας απαιωρείτο κατά πάσαν στιγμήν επί της κεφαλής εκάστου, και αρχηγοί δε και μέλη προ των οφθαλμών αυτών είχον εν μεν τη Κωνσταντινουπόλει την φοβεράν ειρκτήν (το ζιντάνιον) και την φοβερωτέραν βασανιστήριον φυλακήν (τον φούρνον του Μποσταντσήμπαση), καθ' όλας δε τας επαρχίας τας ποδοκάκκας (τα λεγόμενα τομπρούκια) και τα τοιαύτα' βεβαίως θαυμάζει, περί του θείου ζήλου, οίος ενέπνεε τους πάντας' θαυμάζει περί της πατριωτικής εκείνης ηθικής, της υπεράνω όλων των κακών υφουμένης' τέλος θαυμάζει θεωρών, τίνι τρόπω υπερεπηδούντο άπειροι φραγμοί, και μάλιστα, ότε αυτοί οι αρχηγοί φοβηθέντες την τόσω ταχείαν γινομένην διάδοσιν του μυστηρίου, απεφάσισαν μεν την προς ολίγον αναχαίτισιν ταύτης, αλλ' ουδέν κατώρθωσαν. Ο ρους του κοινού πνεύματος έσυρε και αυτούς πλέον.

ΙΧ. Ο Κ. Δεληγιάννης αφηγείται την υποδοχή του Παπαφλέσσα στην Πελοπόννησο

Κατά τα τέλη Δεκεμβρίου είχαμε προειδοποιηθή από την εν Κωνσταντινουπόλει εφορίαν της Εταιρίας, ότι έφθασεν ένας Γρηγόριος Δικαίος καλόγηρος και αρχιμανδρίτης (φυγάς προ χρόνων από την Πελοπόννησον) με οδηγίας (ως είπεν εκεί) από τον Υψηλάντην και από την Υπερτάτην εκείνην Αρχήν. Αλλ' άνθρωπος παράτολμος και ως εκ των παραφορών του εξεφράζετο απροκαλύπτως και αδιακρίτως προς πάντας, ως μαινόμενος κατά της τουρκικής δυναστείας, και όλα τα ανύπαρκτα μυστήρια της Εταιρίας. Και φοβηθέντες άπαντες τας ανοησίας αυτού του απελπισμένου καλογήρου, μετεχειρίσθησαν διάφορα μέσα, δώσαντες προς αυτόν και εν μέρος χρημάτων τον εξωστράχισαν εκείθεν, εξαποστέλλοντες αυτόν εις τας νήσους και εις την Πελοπόννησον να διοργανίση δήθεν τα της επαναστάσεως, ιδίως όμως να λείψη από εκεί, να μην ρίψη εις πάρωρον κίνδυνον τους ομογενείς. Ο Παναγιώτης Σιέκερης έγραφεν ιδίως προς ημάς, ότι «να σταθήτε πολύ προσεκτικοί από τον Παπαφλέσιαν, διότι είναι άνθρωπος μάταιος, αλαζών και επικίνδυνος. Να μην σας απατήση με τας κομπορρημοσύνας του και σας ρίψη εις κανέν απροσδόκητον λάθος και γίνη κανέν παράκαιρον κίνημα και καταστραφώμεν, αλλά να προσπαθήσετε να τον οικονομήσετε με τρόπους φρονίμους και ηπιούς, να σταθή εις κανέν μέρος προφυλαγμένος ώστε να ωριμάση το πράγμα, και κατόπιν σας ειδοποιούμεν και φωτίζεσθε δι' άλλου απεσταλμένου».

Ο Παπαφλέσιαν έφθασεν εις Ύδραν κατά τας αρχάς Ιανουαρίου, διεκοίνωσεν εις τους προκρίτους τας προφορικές παραγγελίας, ας είχεν από τον Υψηλάντην, είχε δε και εν γράμμα από αυτόν προς τους αδελφούς Τουμπάζηδες προτρεπτικόν, να ομιλήσουν προς τους λοιπούς συναδέλφους των και προκρίτους της Ύδρας, να λάβουν ενεργητικόν μέρος εις τον αγώνα και να φροντίσουν διά την ετοιμασίαν των αναγκαίων, να καταθέσουν ποσότητας χρημάτων και άλλα τοιούτα. Αλλ' εις τοιούτου αγνώστου και αγύρτου λόγους και προτροπάς ήτον δυνατόν να δώσωσι πίστιν οι πρόκριτοι της Ύδρας; Μ' όλα ταύτα τον απέπεμψαν εκείθεν με ήπιον και φρόνιμον τρόπον, και απήλθεν εις τας Σπέτσας. Αλλ' οι Τομπάζηδες έγραψαν προς τον αδελφόν μου Θεοδωράκην και οι Μπουντούρηδες προς τον Ζαΐμην, ότι οι Πελοποννήσιοι πρέπει να σταθούν πολλά προσεκτικοί και να μην δίδουν πίστιν εις τοιούτων αγύρτων λόγους και υποσχέσεις, αλλά να φροντίσουν να τον περιορίσουν εις κανέν απόκεντρον μέρος. Φθάσας αυτός εις Σπέτσας και όντες οι πρόκριτοι προ-

διαθεμένοι τον εδέχθησαν μεν με περισσότερας περιποιήσεις, αλλά δεν του έδωκαν ουδεμίαν υπόσχεσιν, ειπόντες προς αυτόν ότι «ύπαγε εις την Πελοπόννησον να κάμης τρόπον με πολλήν φρόνησιν και μυστικότητα να ανταμώνης τους Δεληγιανναίους, τον Ζαΐμην, τον Σ. Χαραλάμπην, τον Παπατσώνην, τον Κρεββατάν, τον Περούκαν, τον Λόντον και τον Σισίνην, να ομιλήσης με μόνους αυτούς και να συμφωνήσετε και ημείς και οι Υδραίοι συνυπακούμεθα με αυτούς και ακολουθούμεν μαζί παν ό,τι το συμφέρον της πατρίδος υπαγορεύει». Έγραψαν δε προς ημάς αμέσως δι' επίτηδες απεσταλμένου, ότι να στείλωμεν ένα φρόνιμον και πιστόν μας άνθρωπον να εξηγηθούν προφορικώς (καθότι δεν ήτον δυνατόν να γράψουν τα τοιαύτα) διά να τρέξωμεν συμφώνως εις το στάδιον της ετοιμασίας. Συνυπακουσμένοι δε υπάρχοντες όλοι οί προύχοντες και αρχιερείς εις Τρίπολιν, εστείλαμεν εκ συμφώνου άπαντες τον Παναγιώτην Αρβάλην να ακούση τας προτάσεις του Παπαφλέσια, να ομιλήση δε και των προκρίτων των Σπετσών, να προσπαθήσουν με φρόνιμον τρόπον να περιστείλουν τας παραφοράς του, όσον είναι δυνατόν, χωρίς να του υποσχεθούν ή να τον απελπίσουν. Φθάσας δε ο Αρβάλης εκεί και ομιλήσας πολλά μετά των προκρίτων και του Φλέσια έμειναν σύμφωνοι ότι ο Παπαφλέσιας ν' απέλθη, εις την μονήν των Ταξιαρχών εις Βοστίτσαν, ως πατριαρχικός δήθεν έξαρχος, να μένη εκεί μεχρισότου απέλθουν εκεί και τινές των αρχιερέων και προυχόντων να ομιλήσουν διά τα περί της αποστολής του, καθότι είπε προς τον Αρβάλην, ότι είχεν εντολήν προφορικήν από τον Υψηλάντην να κοινοποιήση μυστηριώδη τινά αντικείμενα εις τρεις αρχιερείς και εις τρεις εκ των προυχόντων της Πελοποννήσου και ούτοι να ειδοποιήσουν τους λοιπούς αρχιερείς και προύχοντας, να θέσουν τας βάσεις της ετοιμασίας της Επαναστάσεως και την εποχήν. Και ο μεν Αρβάλης ανεχώρησε και έφθασεν εις Τριπολιτσάν και μας διεβεβαίωσε περί των άνω ειρημένων.

Αναχωρήσαντος, ως ειρήται, του Χουρσίτ πασιά και λαβόντες μικράν τινά ησυχίαν συνήχθησαν άπαντες εις την οικίαν μας και πολλού λόγου γενομένου υπέρ και κατά του αντικειμένου, ενεκρίθη και απεφασίσθη να απέλθουν εις Βοστίτσαν, να χωρίσουν δήθεν τα όρια των κτημάτων των διαμαχομένων μοναστηριών Ταξιαρχών και Μεγάλου Σπηλαίου, τρεις αρχιερείς, ο Παλαιών Πατρών, ο Κερνίτζης και ο Χριστιανουπόλεως και από τους προύχοντας ο Ζαΐμης, ο Σωτήρης Χαραλάμπης και ο Φωτήλας, να λάβουν μεθ' εαυτών και τον Αρβάλην, ο οποίος είχεν ενθουσιασθή υπέρ το δέον εκ της κουφονοίας του από τας κομπορρημοσύνας και αγυρτίας του Παπαφλέσια, και ήτον ασύμφορον να διαμείνη πλέον εις Τριπολιτσάν από το παράφορον του τρόπου του. Υπεχρέωσαν και ημας να στείλωμεν ένα των αδελφών μας, να ευρίσκεται παρών εις όλας τας εξηγήσεις, ώστε, ό,τι ήθελεν αποφασισθή να είναι με την συγκατάθεσιν

μας, έχοντες και την συγκατάθεσιν του Παπατσώνη και λοιπών Μεσσηνίων. Ο δε Παπαφλέσιος αναχωρήσας εκ Σπετσών παρηγγέθη από τους προκρίτους αυστηρώς, ότι να μαζώξη την γλώσσαν του, να περιορισθή, και με πολλήν φρόνησιν και σιωπήν, να απέλθη εις το Αίγιον, χωρίς να εμπιστεύεται εις τον τυχόντα και εκφράζεται τοιαύτα ληρήματα, καθότι άνευ της αποφάσεως των προυχόντων και αρχιερέων της Πελοποννήσου, ουδείς άλλος δύναται να κινήση αυτόν τον κολοσσαίον μοχλόν και ότι της υποθετομένης αυτής Αρχής και του Υψηλάντη τα ανούσια σχέδια με ξηρούς λόγους ημείς οι νησιώται και οι Πελοποννήσιοι δεν έχομεν ανάγκην να τα ακούσωμεν, να εκθέσωμεν μόνοι μας τον εαυτόν μας και την πατρίδα μας εις την πασσέταν καθώς και εις τους 1769 το επάθαμεν και κατεστράφη ο τόπος αυτός· και ότι να σταθή πολύ προσεκτικός, καθότι χάνεται. Αναχωρήσας δε εκείθεν έφθασεν εις το Άργος και ανταμωθείς μετά του Μητροπολίτου Ναυπλίου ήρχισε να εκφράζεται και προς αυτόν τους αυτούς παραλογισμούς. Αλλ' ο αρχιερεύς ούτος ων προκαταλελημμένος διά όσα ο Παπαφλέσιος εξεφράσθη εις τας νήσους, θυμωθείς τον επέπληξεν αυστηρώς, λέξας προς αυτόν, ότι να μην απατηθή και ομιλήση εις κανένα άλλον περί τοιούτου αντικειμένου, διότι αυτός ο ίδιος τον παραδίδει εις την εξουσίαν και φονεύεται ανηλεώς, διά να μην απολεσθή ολόκληρον το έθνος ένεκα της αφροσύνης του, και άλλας πολλές απειλάς τον έκαμεν, ώστε φοβηθείς συνεστάλη, υποσχεθείς, ότι θέλει ακολουθήσει κατά τας συμβουλάς του. Συνοδεύσας αυτόν ο φρόνιμος ούτος αρχιερεύς με οικείους του τον διεύθυνεν εις Καλάβρυτα συστημένον προς τον Χαραλάμπην και Ζαΐμην· αλλά διαμενόντων αυτών ως τότε εις Τρίπολιν, ηναγκάσθη και απήλθεν εις Πάτρας προς αντάμωσιν του Αρχιερέως και του Παπαδιαμαντοπούλου, να δυνηθή να τους προδιαθήσει και πείση, αλλ' εύρε και αυτούς με το αυτό φρόνημα.

Αναχωρήσαντος δε του Χουρσίτ πασιά ανεχώρησαν και οι προύχοντες άπαντες διά τας επαρχίας των και φθάσαντες εις Καλάβρυτα οι άνω ειρημένοι έγγραψαν του Π. Πατρών και συμπαραλαβών τον Παπαφλέσιαν ευρέθησαν άπαντες εις ρητήν ημέραν εις την μονήν των Ταξιαρχών την 23 Ιανουαρίου 1821, ότε την αυτήν στιγμήν είχε φθάσει εκεί και ο αδελφός μας Πανάγος Δηληγιάννης. Συνελθόντες εις διάσκεψιν τους διεκοίνωσεν ο Παπαφλέσιος όσα και εις την Ύδραν και Σπέτσας ληρήματα εξεφράσθη προτρέπων και συμβουλεύων αυτούς, ότι να φανή το πρώτον σημείον της Επαναστάσεως εις την Πελοπόννησον και να υποθέσουν οι Τούρκοι, ότι γίνεται κατά προτροπήν του Αλή πασιά προς αντιπερισπασμόν και ανακούφισίν του, και κατόπιν εις την Μάνην, ως τόπον μη κατοικούμενον από Τούρκους· ώστε, εάν δεν επιτύχη της Πελοποννήσου η επανάστασις να καταφύγουν οι προύχοντες εις την Μάνην ή εις τας Νήσους, να διασωθούν, και να γράψουν εις Κωνσταντινούπολη,

εις την Πύλην, ότι μη υποφέροντες τους βαρείς φόρους και τα αδικήματα των κρατούντων ανεχώρησαν και ότι απέρχονται εις Κωνσταντινούπολιν να παρυσιάσουν και προφορικώς τα δίκαια παράπονά των. Με τούτο να δώσουν δήθεν μάκρος του καιρού, ώστε να έλθη το έαρ, να φθάση και ο Υψηλάντης διά της Βουλγαρίας εις Μακεδονίαν με πολλά στρατεύματα και τότε θα αναγκασθή η Ρωσία να κηρύξη τον πόλεμον της Τουρκίας, και οι Τούρκοι της Πελοποννήσου τότε δεν θέλουν τολμήσει να καταστρέψουν τους Χριστιανούς.

Αυτά και άλλα τοιαύτα ληρήματα, ανοησίας και παραλογισμούς εξεφράσθη ο Παπαφλέσιος, ώστε εγνώρισαν άπαντες το παράφορον αυτού του απονενομημένου καλογήρου και τας αγυρτίας του και συσκεφθέντες απεφάσισαν, ότι να τον παραλάβη ο Ζαΐμης να τον διευθύνη προς ημάς (καθότι ο Πανάγος Δεληγιάννης δεν εδέχθη να συνοδοιπορήση μ' αυτόν διά πολλάς υπονοίας, αλλ' έγνωμοδότησε να έλθη έπειτα), ημείς δε προς τον Δημ. Παπατσώνη και αυτός διά του Μητροπολίτου Μονεμβασίας εις τον Πετρόμπεην, Μούρτζινον και Γ. Καπετανάκη και Ηλίαν Χρυσοσπάθη να τον περιορίσουν εις εν απόκεντρον μέρος, να μένη εκεί αγνώριστος και προφυλαγμένος, μεχρισότου σκεφθούν ωριμώτερον και κοινοποιήσουν τα πρακτικά της συνελεύσεως εκείνης εις άπαντας τους προύχοντας και προκρίτους, και τότε να φροντίσουν ποιον δρόμον ν' ακολουθήσουν. Έμειναν όμως σύμφωνοι, ότι εάν προσκληθούν εις Τριπολιτσάν να μεταχειρισθούν πάντα τρόπον αναβολής επί διαφόροις προφάσεσιν έως τέλη Απριλίου, να ωρίμαση έτι μάλλον το πράγμα, να ετοιμασθώσιν άπαντες προς επιτυχίαν και αν βιασθώσιν από την εξουσίαν να υπάγουν εν μέρος εξ αυτών, οι άλλοι να μένουν έξω να διοργανίσουν.

Ο Ζαΐμης λοιπόν παρέλαβε τον καλόγηρον αυτόν, τον έφερεν εις την οικίαν του, τον εσυνόδευσε εκείθεν με πέντε πιστούς υπηρέτας του να τον προσέχουν εις τον δρόμον, να μην εκτίθεται εις τον τυχόντα μ' εκείνας τας βωμολοχίας του και ειδοποιηθούν οι Τούρκοι και τον συλλάβουν και ξεσκεπασθή παράκαιρα το πράγμα. Διατρέξαντες νυχθημερόν έφθασαν εις την εν Λαγκαδίους οικίαν μας περί το μεσονύκτιον της 2 Φεβρουαρίου. Ο Ζαΐμης μας έγγραφεν, ότι, «σας διευθύνω τον καλόγηρον και τον αδελφόν κυρ-Πανάγον πληροφορείσθε τα εις την μονήν των Ταξιαρχών λεχθέντα και αποφασισθέντα και ούτως απαιτούν αι περιστάσεις να ακολουθήσετε προς το παρόν και υμείς και ο Παπατσώνης, προς τον οποίον να στείλετε ειδήμονα πιστόν άνθρωπόν σας να τον πληροφόρηση προφορικώς, αυτός δε με τον ίδιον τρόπον να ειδοποιήση τον Μονεμβασίας και δι' αυτού να ειδοποιηθούν ο Μαυρομιχάλης, Μούρτζινος, Χρυσοσπάθης και ο Επίσκοπος Μοθώνης Γρηγόριος. Τον καλόγηρον να τον περιποιηθήτε μεν, αλλά να μην τον εξηγηθήτε διά τους σκοπούς και τα σχέδιά μας, χωρίς όμως και να τον απελπίσετε. Να παραγγείλετε των αν-

θρώπων σας να μην τον αφήσουν και ομιλήση καθ' οδόν με κανένα, διότι είναι Τούρκοι πολλοί εις αυτά τα μέρη και διατρέχομεν κίνδυνον, αλλά να λέγουν όθεν απεράσουν, ότι είναι Πατριαρχιακός Έξαρχος και απέρχεται εις την μονήν του Βουλκάνου διά εκκλησιαστικάς υποθέσεις».

Φθάσας λοιπόν εις την οικίαν μας, χωρίς να τον ερωτήσωμεν, ή να τον είπωμέν τι, ήρχισε να επαινέ την οικογένειάν μας, ότι, όθεν απέρασε του την παρέστησαν όλοι ως πρωτίστην της Πελοποννήσου, ως πλουσίαν, φιλοπάτριδα κ.τ.λ. και ακολούθως να διηγήται τα πρακτικά της συνελεύσεως των Ταξιαρχών, κατηγορών τους αρχιερείς και τους προύχοντας, ως δειλούς και ανάνδρους, και επαινών μόνος τον Ζαΐμην, λέγων ότι αυτοί είναι διά ασκηταί και μόνος ο Ζαΐμης είναι δι' επανάστασιν άξιος αν και άλλας τινάς κομπορρημοσύνας ηθέλησε να μας πωλήση διά να μας εξιπάση ή να μας φιλοτιμήση να υποθέσωμεν, ότι αυτός είναι εκείνος όστις δύναται να κινήση την επανάστασιν και να την διευθύνη.

Αφού ετελείωσε την ομιλίαν του χωρίς να τον διακόψωμεν, τον ερωτήσαμεν οι ευρεθέντες εκεί πέντε αδελφοί, Ανάστος, Κανέλλος, Δημητράκης, Κωνσταντάκης και Πανάγος, να μας εξηγηθή εν λεπτομερεία, ποίας βεβαιότητας έχει, ότι η Ρωσία έχει απόφασιν να κινήση τον πόλεμον κατά της Τουρκίας! Πόσαι και πού είναι αι χρηματικάς συνεισφοραί και τα βοηθήματα των ομογενών συναγμένα! Πού και πόσα όπλα και πολεμοεφόδια είναι συναγμένα και αποτεταμιευμένα! Πόσα στρατεύματα έχει προδιατεθειμένα και ετοιμασμένα ο Υψηλάντης! Και ποία είναι η Υπερτάτη αυτή Αρχή και πόθεν έλαβεν αυτήν τήν δύναμιν! Και δι' άλλα τινά αντικείμενα, διά τα οποία αυτά είχομεν πληροφορίας από τον Παπαρρηγόπουλον, από τον Ηλίαν Χρυσοσπάθην, από τον Γιάννην Γκούστην, από τον Ευμορφόπουλον και από διαφόρους άλλους ελθόντας πρότερον προς ημάς με γράμματα του Υψηλάντη και με τινάς οδηγίας της επιτροπής της Εταιρίας εκείνης. Και μας απήντησεν ότι δεν του ήτον συγχωρημένον από την Υπερτάτην Αρχήν να κοινοποιήση εις άλλους αυτά τα μυστήρια. Τότε τον έβάλαμεν εμπρός και τον είπομεν άπειρα και όσα αυτός δεν εγνώριζε και έμεινεν εμβρόντητος και αναπολόγητος και δεν ήξευρε τι να μας απαντήση. Τον είπομεν ότι «ημείς με τους εδικούς σου λόγους και με του Υψηλάντη τα ονειροπολήματα, και με τας ξηράς και ανυπάρχτους υπο-σχέσεις δεν είμεθα ανόητοι, μήτε απελπισμένοι να καταστρέψωμεν την πατρίδα μας, μήτε πλανήται, ωσάν εσάς, και αν αποφασίσωμεν να κάμωμεν την επανάστασιν, θα σκεφθώμεν σοβαρώς και θα την κάμωμεν ημείς, χωρίς τας εδικάς σας ανυπάρχτους υποσχέσεις, και σε συμβουλεύομεν να υπάγης εις εν απόκεντρον μοναστήρι να ησυχάσης κρυμμένος διά να μη σε μάθουν οι Τούρκοι και σε συλλάβουν, καθώς το έπαθαν και άλλοι και τότε και συ θα χαθής, και άλλοι πολλοί θα πάθουν». Και άλλα πολλά τον είπο-

μεν, ώστε έμεινεν αναπολόγητος. Επί τέλους τον λέγομεν, ότι «ημείς, αν δεν είχουμεν τον σκοπόν και το αίσθημα της ελευθερίας της πατρίδος μας εσυλλαμβάναμεν και εσένα και τόσους άλλους αποστόλους και σας παρεδίδομεν εις την εξουσίαν και εβραβεύομεθα επαξίως. Αλλά μήτε πάλιν περιμένομεν από σας, (οπού δεν έχετε εν δένδρον να σας κρεμάσουν, μήτε τίποτε), να μας οδηγήσητε, επειδή και ημείς έχομεν πολυμελείς οικογενείας, πλούτη, μεγάλας ιδιοκτησίας και πάσαν ευδαιμονίαν και δεν αποφασίζομεν να κρεμάσωμεν την τύχην της πατρίδος, των οικογενειών και συγγενών μας με απερισκεψίαν εις τας εδικάς σας παραφοράς και ανοησίας, αλλά να υπάγης να ησυχάσης να διαφυλαχθής, και όταν κάμωμεν την απόφασιν μετά των άλλων προκρίτων, τότε σε ειδοποιούμεν και εξέρχεται και συ και άλλοι να φανήτε συντελεστικοί εις τον γενικόν σκοπόν». Απελπισθείς επί τέλους μας λέγει ότι να τον οικονομήσωμεν από έξοδα, καθότι δεν του έμεινε παράς. Του εδώσαμεν πεντακόσια τάλληρα, γρ. 3.000, και τους ίππους μας με πέντε εκ των πιστοτέρων υπηρετών μας και τον υπήγον εις δύο νύκτας και τον επαράδωκαν εις τους Παπατσώνηδες, τους οποίους ειδοποιήσαμεν δι' ενός νοήμονος και πιστού των απεσταλμένου προφορικώς όλα τ' ανωτέρω διετρέξαντα και τους εγράψαμεν να τον εξασφαλίσουν εις το αποκεντρότερον μοναστήριον, χωρίς να τον βλέπη κανένας, καθότι αν μαθευθή εις Τριπολιτσάν διατρέχει μεγάλον κίνδυνον και αυτός και ημείς. Όθεν δώσαντες και αυτοί προς αυτόν δύο χιλιάδας γρόσια διά έξοδα τον έστειλαν εις το εν Αλαγωνία (πισινά χωρία) μονύδριον, απόκεντρον, λεγόμενον Σιδηρόπορταν, όπου εύρεν εκεί και τον Νικήταν Κεφάλαν προ πολλού κεκρυμμένον και έμειναν εκεί χωρίς να τους ηξέυρη κανένας παρά μόνον οι συγγενείς των και εξήλθον την 22 Μαρτίου, ότε εδόθη το σημείον της επαναστάσεως από τους προύχοντας εις την Καρύταιναν, Καλάβρυτα και εις τα λοιπά μέρη. Είναι δε γελοιωδέστατον να γράφουν τινές ψευδοϊστοριογράφοι ότι ο Παπαφλέσιος υπεξέκαυσε τον κρατήρα της Επανάστασεως εις την Πελοπόννησον εις τοιούτον τρόπον, ώστε δεν ήτον πλέον δυνατόν να κατευνασθή ή περισταλή και ότι και από το μοναστήρι της Σιδηρόπορτας ακόμη ενεργούσε κ.τ.λ. Όσον και ανόητος υποτεθή τις δεν δύναται να πιστεύση ότι ένας τοιούτος ασήμαντος και αγύρτης παλιοκαλόγηρος περιελθών με φρίκην και τρόμον εν μέρος της Πελοποννήσου αγνώριστος ως ψευδοέξαρχος και συνοδευόμενος από ανθρώπους των προυχόντων, ανταμωθείς εις Καλάβρυτα με μόνον ένα Νικολάκην Σολιώτην, άνθρωπον τρίτης τάξεως, υπηρέτην του Σωτήρη Χαραλάμπη, αν ήτον δυνατόν να κατορθώση ένα τοιούτον κολοσσαίον σκοπόν και να κινήση αυτός ή άλλοι όμοιοί του τους Πελοποννησίους εις τοιαύτην απελπιστικήν επανάστασιν.

Κατά την αυτήν εποχήν, ελθών ο Σπυρίδων Σπηλιωτόπουλος εκ Δημητσάνης (εμπορευόμενος προ χρόνων μετά του αδελφού του Νικολάου εις Ύδραν)

εταίροι και οι δύο και ενθουσιασμένοι διά την απελευθέρωσιν της πατρίδος, παρακινημένοι δε και από τους Τομπάζηδες και άλλους διά να κατασκευάσωσι βαρουτόμυλους εις Δημητσάναν να ευρεθή αρκετή βαρούτη διά τον μελετώμενον σκοπόν, ηθέλησε μόνος του να κάμη αυτήν την επιχείρησιν, αλλά νέος ων και μη έχων επιρροήν και τσαύτας σχέσεις εις την πατρίδα του και επειδή ο τότε προκριτώτερος και δυνατώτερος της πόλεως διά της επιρροής και του πλούτου ήτον ο Αθανάσιος Αντωνόπουλος, αδελφός του Ιωσήφ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, όστις εφονεύθη από τον Σουλτάνον εις Κωνσταντινούπολιν μετά του αιιδίμου Πατριάρχου Γρηγορίου, του Δέρκων, Εφέσου και άλλων αρχιερέων, και γαμβρός επ' αδελφή των Δεληγιανναίων και εταιρός, ωμίλησε με αυτόν εξαιτούμενος την συνδρομήν και προστασίαν του. Αλλ' αυτός βλέπων το επιχείρημα σοβαρόν και επικίνδυνον, το διεκοίνωσεν εις ημάς τους πέντε αδελφούς, ότι, αν λαμβάνωμεν και ημείς μέρος, λαμβάνει και αυτός. Ημείς το διεκοινώσαμεν εις τον εν Τριπόλει διαμένοντα αδελφόν μας Θεοδωράκην, ως αναγκαιότατον μεν αλλ' επικίνδυνον, και αυτός το παρεδέχθη ευχαρίστως και, συνυπακουσθείς μετά του Παπααλέξη μας απήντησεν, ότι να το δεχθώμεν και όσον το συντομώτερον να το βάλωμεν εις ενέργειαν μ' όσην δυνάμεθα προσοχήν και μυστικότητα. Και ούτως, εσυμφωνήσαμεν και καταθέσας τα ήμισιν έξοδα ο Αθανάσιος ο γαμβρός μας Αντωνόπουλος, τα δ' άλλα ήμισιν οι Σπηλιωτόπουλοι, το όλον πεντήκοντα ως έγγιστα χιλιάδας γρόσια προκαταβολήν διά την μεταποίησιν των μύλων και διά την αγοράν ύλης και εντός ολίγων ημερών ετελείωσεν η μηχανή και ήρχισε και έβγανεν βαρούτην αρκετήν. Αλλ' ένας Δημητσανίτης κακόβουλος, Κώστας Τζιανής λεγόμενος, κινούμενος ένεκα επιτοπίων πόθων κατά του προεστώτου Αντωνοπούλου, υπήγε και το ανήγγειλεν μυστικώς ως προδοσίαν εις τον Δραγομάνον Σταυράκην Ιωβίκην, εχθρόν του χριστιανισμού· αυτός δε ευρών τοιούτον προς αυτόν επιχείρημα επιθυμητόν και αρμοδίαν την περίστασιν διά να καταστρέψη τον Θεοδωράκην και τον Παπααλέξη, προεστώτας γενικούς της Πελοποννήσου, μη συνάδοντας με τους σκοπούς του, επρόδωσεν αμέσως μυστικώς εις τον Καϊμακάμην την υπόθεσιν, ότι οι Δεληγιάννηδες με τον Αντωνόπουλον κατασκευάζουν μπαρούτην εις Δημητσάναν, διά να κάμουν την Επανάστασιν. Τούτο μαθόντες οι ειρημένοι από ένα Τούρκον πιστόν φίλον τους, νομίσαντα αυτόν ότι ήτον συκοφαντία, αμέσως διά τινος πιστού επίτηδες απεσταλμένου μας ειδοποίησε διά την προδοσίαν και λαβόντες την είδησιν ταύτην, την αυτήν στιγμήν εβάλαμεν τους ανάλογους μαστόρους και εργάτας νυχθημέρως και κατέστρεψαν την μηχανήν της βαρούτης, ώστε δεν εφαίνετο ουδέν σημείον και συγχρόνως τους αντακαταστήσαμεν αλευρομύλους, και ήρχισαν και άλεθον, ως πρότερον. Ο Καϊμακάμης εδιόρισεν ευθύς

ένα εκ των επισημοτέρων υπαλλήλων του μουμπασίρη και απήλθεν εις Καρύταιναν με διαταγήν αυστηράν και συμπαραλαβών τον βοεβόδαν, τον καθήν και τον πελούκμπασην έφθασαν την τρίτην ημέραν εις την Δημητσάναν διά να κάμουν αυστηράς ερεύνας και ανακρίσεις και να αναφέρουν. Είχομεν δε υπάγη προ μιας ημέρας εκεί και εγώ μετά του αδελφού μου Πανάγου (γνωρίζοντος την τουρκικήν διάλεκτον) και προδιεθέσαμεν τα πάντα. Φθάσαντες δε αυτούς και ανταμωθέντες τους εξηγήθημεν ότι η μήνυσις αύτη είναι ψευδής και ανύπαρκτος και ο μηνυτής την έκαμεν ένεκα επιτοπίων παθών και από πνεύμα φατριασμού και εκδικήσεων, έχων πάθος προς τον προεστόν Αθ. Αντωνόπουλον και Σπ. Σπηλιωτόπουλον, ευρών αρμοδίαν περίστασιν ένεκα των σπερμολογιών των ψευδαποστόλων του Αλήπασια διά να τους αφανίση, και άλλα πολλά τους είπομεν και τους επείσαμεν ότι είναι συκοφαντία. Και τον μεν μηνυτήν ηπειλήσαν άπαντες οι πολίται, ότι, αν παρουσιασθή εις τους απεσταλμένους της εξουσίας, έχουν απόφασιν να τον καύσουν μ' όλην την οικογένειάν του και έγινεν άφαντος. Ο δε Σπηλιωτόπουλος εκρύβη διά τιναι καιρόν. Επροσχάλεσαν τέλος πάντων όλους τους προκρίτους και οικοκυραίους και τους εξέτασαν και όλοι ανεξαιρέτως ωμολόγησαν, ότι τοιούτου είδους βαρουτόμυλοι δεν υπήρξαν και ότι η ομολογία του μηνυτού ήτον από πάθος, αυτόχρημα συκοφαντία. Ο διοικητής, ο δικαστής, ο μουμπασίρης και ο πολιτάρχης ήτον φίλοι μας και εδικοί μας και είχαν απεριόριστον εμπιστοσύνην εις την οικογένειάν μας. Τους ωμιλήσαμεν μυστικως, ότι αυτά είναι ραδιουργία του Κιαμίλμπεη και του Σιεχναντζίπ εφένδη και του Δραγομάνου και των λοιπών εχθρών μας επιχείρημα οίτινες προσπαθούσι παντοιοτρόπως και διά τοιούτων συκοφαντιών να μας καταντήσουν υπόπτους εις την εξουσίαν με το να βλέπουν την πίστιν και αφοσίωσίν μας προς αυτήν, διά να μας απομακρύνουν, ώστε να δυναθούν να μας βλάψουν, και άλλα πολλά τους υπεσχέθημεν κάμποσα ωφελήματα και ούτως μας έδωκαν τον λόγον της τιμής των, ότι θέλουν ακολουθήση όπως ημείς θέλομεν και τους ομιλήσωμεν. Αυτοί δε ωμίλησαν και του μουμπασίρη μυστικώς, ότι θα ωφεληθή από ημάς αρκετά και θα ευχαριστηθή και τον έπεισαν, και ούτως απήλθομεν εις τους βαρουτομύλους υπέρ τους τριακοσίους Τούρκοι και Χριστιανοί διά να γίνη η αυτοφία. Έκαμαν μερικάς ερεύνας και παρατηρήσεις, αλλ' ημείς διά παντοίων απαντήσεων τους τας εματαιώναμεν και επί τέλους επείσθησαν ότι δεν υπήρξαν βαρουτόμυλοι και απελθόντες εκείθεν εις την Καρύταιναν, ειδοποιήσαντες ημείς τα πρακτικά μας εις τον Θεοδωράκην και Παπααλέξην διά να γνωρίζουν, έκαμαν και οι Τούρκοι την έκθεσίν τους (ιλάμι) κατά την τότε τάξιν της υπηρεσίας, ότι δεν εύρον ουδέν ίχνος εγκλήματος και ότι όλα ήτον συκοφαντία.

Χ. Ο Κων. Παπαρρηγόπουλος αφηγείται τα πρώτα βήματα της Φιλικής Εταιρείας

Η εν έτει 1821 αρξαμένη επανάστασις υπήρξεν ομολογουμένως το καθολικώτερον όλων των κατά της οσμανικής κυριαρχίας επαναστατικών κινημάτων όσα εν τω προηγουμένω βιβλίω ιστορήσαμεν. Τούτο δε ου μόνον ένεκα της προαχθείσης διά του χρόνου υλικής και ηθικής του έθνους δυνάμεως αλλά και διότι πρότερον ουδεμία εγένετο γενική συνεννόησις και σύμπραξις. Οι αρματολοί και οι κλέφται είχον ελαχίστην σχέσιν προς τα μεγάλα ορμητήρια του εθνικού στόλου· ουδ' υπήρχεν αποχρώσα η τε μεταξύ των ηπειρωτικών και των ναυτικών εστιών του αστικού βίου κοινωνία, και η μεταξύ των εντός του Ισθμού και των εκτός αυτού μέχρι του Ολύμπου και των Κεραυνίων ορέων, και μέχρι του Αξίου κοινοτήτων. Εν γένει δε προς τας κοινότητας δεν διετέλουν ως επί το πλείστον ευμενώς οι αρήφιλοι των ορέων άνδρες. Η μεν πνευματική επίδοσις εγένετο μείζων εκτός της κυρίως Ελλάδος ή εντός, ο δε μάχιμος λαός υπήρχεν εντός μάλλον ή εκτός, ώστε και κατά τούτο συνέβαιναν ανωμαλία τις περί τας αμοιβαίας προαιρέσεις. Οι εν Κωνσταντινουπόλει εδρεύοντες πολιτικοί άνδρες επείχον μεν, ένεκα της παρά τη Υψηλή Πύλη θέσεως αυτών, υπερέχουσάν τινα εν τω έθνει τάξιν αλλά, ένεκα αυτής δη ταύτης της ιδιαζούσης αυτών θέσεως, δυσκόλως ηδύναντο να αναλάβωσι την πρωτοβουλίαν επαναστατικού κινήματος. Έτι ολιγώτερον πρόσφορος προς τούτο ήτο η μόνη αληθώς πανελλήνιος αρχή, ήτοι το οικουμενικόν πατριαρχείον. Εντεύθεν, όσον δεξιώς και αν διωκούνται αι κοινότητες ημών, όσον και αν επολλαπλασιάσθησαν οι πόροι, όσον τολμηρότεροι και αν απέβαινον οι ορείται και οι ναύται, όσην επίδοσιν και αν ελάμβανεν η παιδεία, επειδή πάντα ταύτα ήσαν ασυνάρτητα προς άλληλα, ουδέν ήττον ασυνάρτητα εγένοντο και όλα τα επαναστατικά κινήματα. Νυν μεν εκινείτο μόνη η Πελοπόννησος, νυν δε μόνη η Στερεά, νυν δε μόναί τίνες των νήσων, ώστε αι μερικαί αύται εκρήξεις ευχερώς εσβεννύοντο. Ίνα υπάρξη πιθανότης επιτυχίας έπρεπε να συναρμολογηθώσι πάσαι εκείναι του έθνους αι δυνάμεις και να υπαχθώσιν εις πειθαρχίαν τινά και γενικήν διεύθυνσιν. Τούτο δε επεχείρησεν η εταιρεία των Φιλικών, ήτις αληθώς ειπείν δύναται να λογισθή ως η πρώτη απόπειρα η γενομένη επί τω σκοπώ του να συγχροτηθή γενική τις κυβέρνησις του πρότερον κατακερματισμένου έθνους.

Πολλοί μεταγενέστεροι ιστορικοί, γράφοντες εις χρόνους καθ' ους κάλλιστα εγνώσθη πώς προέκυψεν εις μέσον και εκ τίνων απηρτίσθη η εταιρεία, και

αναλογιζόμενοι το μέγεθος του έργου όπερ ανέλαβεν, ωμίλησαν μετά οίκτου τινός και περιφρονήσεως περί αυτής. Τω όντι τω 1814, εν Οδησσώ, τρεις άνθρωποι, ο Σκουφάς, ο Τσακάλωφ και ο Ξάνθος, άνθρωποι έντιμοι αλλ' ακατονόμαστοι, απεφάσισαν να κινήσωσιν εις επανάστασιν το έθνος και επί τούτω να συστήσωσιν εταιρείαν μυστικήν σκοπούσαν να καθυποβάλη υπό το κράτος αυτής απάσας του έθνους τας τάξεις, κλήρον, φαναριώτας, προεστώτας, ναυβάτας, αρματολούς, κλέφτας, λογίους, εμπόρους, γεωργούς. Μετά παρέλευσιν δε ετών εξ, ήτοι εν αρχή του 1820, εν αυταίς ταις παραμοναίς της εκρήξεως, οι κινούντες την εταιρείαν, καίτοι συμποσωθέντες εις οκτώ, ουδένα έτι είχαν συμπαραλάβει μέτοχον της υπερτάτης αυτών ενεργείας επιφανή του έθνους άνδρα' διότι, αποθανόντος εν τω μεταξύ του Σκουφά, ήσαν οι κινούντες, παρεκτός των δύο άλλων αρχικών ιδρυτών, ο Άνθιμος Γαζής, ο Παναγιώτης Α. Αναγνωστόπουλος, ο Παναγιώτης Σέκερης, ο Νικόλαος Ν. Πατσιμάδης, ο Γεώργιος Λεβέντης και ο Α. Κομιζόπουλος. Και όμως οι άνθρωποι αυτοί επέτυχον του σκοπού, προ πάντων μεν διότι ανταπεκρίνοντο εις τας προαιρέσεις του έθνους αλλά προσέτι διότι επολιτεύθησαν εις τρόπον μαρτυρούντα ότι δεν ήσαν άμοιροι επιτηδειότητος. Το έθνος ήθελε βεβαίως την επανάστασιν, επόθει όμως αυτήν επί τω όρω ότι θέλει έχει ισχυρόν τινα επίκουρον. Μόνη δε η Ρωσία ελογίζετο τότε ως πιθανή επίκουρος. Οι ιδρυταί της εταιρείας δεν απετάθησαν εξ αρχής προς αυτήν, και έπραξαν κατά τούτο συνετώς, διότι, όπως μετ' ολίγον θέλει εξηγηθή, η Ρωσία ήθελεν αποδοκιμάσει τα ενεργούμενα και ματαιώσει αυτά εκ πρώτης αφετηρίας. Αλλ' οι ιδρυταί της εταιρείας επενόησαν να παραστήσωσιν εαυτούς ως επιτρόπους αφανούς τίνος Αρχής, περί ης ουδόλως εξηγούντο, αφήνοντας μόνον να υπονοήται ότι η Αρχή αύτη ήτο ουδείς άλλος η αυτός ο παντοδύναμος της Ρωσίας αυτοκράτωρ. Το δ' έθνος έπαθεν ό,τι πάσχουσι πάντες οι θερμώς τι επιθυμούντες, επίστευσεν ευχερώς εις το μυστηριώδες εκείνο ίνδαλμα. Εντός ολίγων ενιαυτών η εταιρεία εξέτεινε τους πλοκάμους αυτής καθ' άπασαν την Ανατολήν από των παριστρίων Ηγεμονιών μέχρι της Μάνης και από των Ιονίων νήσων μέχρι των παραλίων της Μικράς Ασίας εσύστησεν απανταχού εφορείας εκλεγόμενας υπό των εταίρων και ενεργούσας μεν αυτοτελώς, διατελούσας δε εις συνεχή ανταπόκρισιν μετά της υπερτάτης Αρχής' και επί τέλους περιέλαβε συνεργούς τους εγκριτωτάτους του έθνους άνδρας, τον πατριάρχην Γρηγόριον, πολλούς ιεράρχας, τους Υψηλάντας, τον Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον, τον Πέτρον Μαυρομιχάλην και τον Μιχαήλ Σούτσον.

Είναι αληθές ότι εις την δραστηρίαν ταύτην ενεργειαν ανεμίχθησαν, όπως συνήθως συμβαίνει, ουκ ολίγα άτοπα. Πολλοί εξεμεταλλεύθησαν το ιερόν έργον επί αργυρολογία, άλλοι εξήτουν υπερόγκους χρηματικάς χορηγίας και

άλλοι επολιτεύοντο επί τοσούτον απερισκέπτως ὥστε διεκινδύνευον την τύχην ολοκλήρου του επιχειρήματος. Ἀλλ' η εταιρεία δεν εδίστασε να προβήῃ ως προς τινάς εἰς τα ἔσχατα, διενεργήσασα τον φόνον του Νικολάου Γαλάτου και βραδύτερον του Καμαρινού. Και εν τῷ μεταξύ προέβαιεν επιμόνως προς τον σκοπόν αυτής. Μη αρκουμένη εἰς τον μέγαν σύνδεσμον ον αδιαλείπτως ἐπεδίωκε, μηδέ εἰς την ευτυχή σύμπτωσιν των στασιαστικῶν βουλευμάτων του Ἀλή πασά κατά της Υ. Πύλης, ἐπεζήτησε φυσικωτέρους ἐντός του κράτους συμμάχους· ἐσκέφθη ὀρθῶς ὅτι συμφέρει να ἐπιτύχη την σύμπραξιν των Σέρβων, οἵτινες κτησάμενοι σχετικὴν τινα αυτονομίαν ἐπόθουν την συμπλήρωσιν της ανεξαρτησίας αὐτῶν και η περί τούτου διαπραγματεύσεις διεξήχθη ὑπό του ἐταίρου Γεωργίου Λεβέντη, κατορθώσαντος να πείσῃ τον ἐπιφανέστατον των ἀγωνιστῶν της χώρας ἐκείνης Καρά-Γεώργην, ἐξόριστον τότε ὄντα εν Βεσσαραβία, να μεταβῇ εἰς την πατρίδα αὐτοῦ και ἀναλαβῶν την ἀρχὴν να συνεργήσῃ εἰς τον μελετώμενον γενικόν ἀγῶνα. Ὁ Καρά-Γεώργης ἀπήλθε τῷ ὄντι ἐπὶ τούτῳ εἰς Σερβίαν, ἀλλ' ἐδολοφονήθη ὑπό του κατέχοντος τα πράγματα αὐτῆς Μιλόση, η δε Σερβία προαιρουμένη και τότε, ὅπως πάντοτε βραδύτερον, να ὠφελῆται ἐκ των δυσχερειῶν της οσμανικῆς κυβερνήσεως, ἵνα ἀυξάνῃ τα πλεονεκτήματα αὐτῆς δι' ὅσον ἐνδέχεται μικροτέρων ἰδίων θυσιῶν, ἐπέμεινεν εἰς την τήρησιν της ουδετερότητος. Ἀπέτυχε λοιπόν η ἀπόπειρα αὐτῆς της εταιρείας, ὅσω συνετή και ἀν ἦτο. Οὐδέ ἀρχὴν δ' ἐκτελέσεως ἔλαβεν ἕτερον αὐτῆς σχέδιον, το να διενεργήσῃ εν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει την τε πυρπόλησιν του οσμανικοῦ στόλου και την του σουλτάνου σύλληψιν, ὅπερ εἶναι εν των βουλευμάτων ἐκείνων τα ὁποῖα εὐδοκιμήσαντα μεν ἐξυμνοῦνται ὡς ἡρωικά, μη εὐδοωθέντα δε καταδικάζονται ὡς παράφρονα.

Ἀλλὰ περί την διεξαγωγὴν του ἀρχικοῦ αὐτῆς σκοποῦ η εταιρεία ἀνέδειξε συνήθως πρακτικώτερον πνεῦμα. Προϊόντος του χρόνου, η κοινὴ γνώμη ἤρchiσε να ἀπαιτῇ την ἀποκάλυψιν της Ἀρχῆς ἐκείνης ἐπ' ὀνόματι και κατ' ἐντολήν της ὁποίας ἡξίου η εταιρεία ὅτι ἐνεργεί, και ὅσω πολυπληθέστεροι και ἐπισημότεροι ἐγίνοντο οἱ ἐταῖροι τόσω ἐπιμονωτέρα ἀπέβαινεν η περί τούτου ἀπαίτησις, ὥστε τῷ 1818 οἱ ἰδρυταὶ ἐνόησαν την ἀναπόδραστον ἀνάγκην του να ἐπιστεγάζωσι το ἀκέφαλον αὐτῶν οἰκοδόμημα ἀναβιβάζοντες εἰς την κορυφὴν αὐτοῦ ἄνδρα ἱκανόν να παράσχη τα πιστά εἰς το ἔθνος. Δύο ἦσαν κατ' ἐκείνου του χρόνου οἱ Ἕλληνες οἵτινες ὡς ἐκ των προσωπικῶν αὐτῶν σχέσεων προς τον αυτοκράτορα Ἀλέξανδρον και του αξιώματος ὅπερ κατείχον παρ' αὐτῷ ἠδύναντο να κρατύνωσι την πρότερον ἀμυδρῶς πῶς ἐπικρατούσαν ἐλπίδα ὅτι το κίνημα ἐνεργεῖται εν γνώσει της Ρωσίας και ἐπὶ τῷ σκοπῷ του να υποστηριχθῇ ὑπ' αὐτῆς ἅμα ἐκραγέν. Ὁ κερκυραῖος Ἰωάννης Καποδίστριας ἦτο μεν ὑπουργός του ἰσχυροῦ μονάρχου της Ἀρκτου και μέγα

εκτήσατο εν Ευρώπη όνομα επί διπλωματική ικανότητι από της εν Βιέννη συνόδου και μετέπειτα, αλλότριος όμως των των πολεμικών έργων δεν εφείνετο πρόσφορος να αναλάβη την ηγεμονίαν αγώνος όστις έμελλε κατ' αρχάς τουλάχιστον να διεξαχθή εν τοις πεδίοις της μάχης μάλλον ή εν τοις διαβουλίοις των διεθνών διαπραγματεύσεων. Ο δε Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο πρεσβύτερος των πέντε υιών του Κωνσταντίνου εκείνου Υψηλάντου, του οποίου ελάβομεν ήδη αφορμήν να αναφέρωμεν την εις Ρωσίαν αποδημίαν (Κεφ. Η' βιβλ. ΙΔ' του Ε' τόμου), ήτο υπασπιστής του αυτοκράτορος Αλεξάνδρου, κομφός, ευτράπελος και φέρων επί του σώματος το δείγμα της προσωπικής αυτού ανδρείας, διότι είχεν αποβάλει εις τους μεγάλους κατά Ναπολέοντος πολέμους τον δεξιόν βραχίονα· ώστε το ευλογώτερον εφείνετο ν' αποταθώσιν εις αυτόν προ πάντων, τόσω μάλλον όσω δεν ήτο έτι γνωστή η μικρά αυτού στρατηγική και πολιτική αξία. Ουδέν ήττον, είτε διότι τινές των ιδρυτών εγίνωσκον έκτοτε κάλλιον τα κατ' αυτόν είτε διότι ομολογουμένως ο Καποδίστριας ίσχυε πολύ μάλλον εις το πνεύμα του αυτοκράτορος Αλεξάνδρου, απεφασίσθη να προταθή η αρχή εις τον πολυμήχανον υπουργόν, και μόνον εν αποτυχία να στραφώσι προς τον λαμπρόν υπασπιστήν. Επετράπη δε η εντολή αυτή εις τον Εμμανουήλ Ξάνθον.

Ο Ξάνθος δεν έφθασεν εις Πετρούπολιν ειμή κατά Φεβρουάριον του 1820, φέρων προς τοις άλλοις συστατικήν προς τον Καποδίστριαν επιστολήν του αρχαίου αυτού γνωρίμου Ανθίμου Γαζή, όντος τότε, ως προείπομεν, ενός των 8 κινούντων την μηχανήν της Φιλικής εταιρείας. Εν τω μεταξύ ο Καποδίστριας είχε λάβει αφορμήν να εκφέρη την περί των ενεργουμένων γνώμην αυτού, δημοσία τε προς τους ομογενείς και κατ' ιδίαν προς δύο εγκρίτους του έθνους άνδρας· ο μεν, διά φυλλαδίου συστήσαντος την εν ειρήνην βελτίωσιν της τύχης της πατρίδος, το δε διά της απαντήσεως ην έδωκε προς τον Βαρδαλάχον και τον Νέγρην, τους ζητήσαντας οίκοθεν να φωτισθώσι τι φρονούσιν ο τε αυτοκράτωρ και αυτός περί της παρασκευαζομένης μεγάλης εθνικής κινήσεως. Εις αμφοτέρους είχεν αποκριθή ότι ο αυτοκράτωρ ουδέν γινώσκει περί της εταιρείας, αυτός δε αποκρούει πάσαν εις ταύτην μετοχήν και εξορκίζει τους γράφοντας να αποτρέψωσι διά παντός τρόπον τους Έλληνας από των ολεθρίων τούτων βουλευμάτων. Και την γνώμην αυτού ταύτην δεν εφείνουντο επιτήδειαι να τροπολογήσωσιν ούτε αι κατ' εκείνο του χρόνου ατομικαί του αυτοκράτορος Αλεξάνδρου διαθέσεις ούτε η εντύπωσις ην είχε προξενήσει εις αυτόν η προ μικρού τότε εκραγείσα εν Ισπανία στρατιωτική κατά του Φερδινάνδου Ζ' επανάστασις. Μετά τους μακρούς και εναγωνίους πολέμους τους επαγαγόντας την πτώσιν του Ναπολέοντος και την παλινόρθωσιν των αρχαίων της Ευρώπης καθεστώτων ο αυτοκράτωρ Αλέξανδρος ουδέν άλλο

επόθει ή την ασφαλή των καθεστώτων τούτων συντήρησιν, η δε από της Ισπανίας αρξαμένη διατάραξις είχεν εμβάλει εις ανησυχίαν αυτόν. Καθ' ην στιγμήν λοιπόν ο Καποδίστριας, ως υπουργός της Ρωσίας, εβουλεύετο μετά των υπουργών των συμμάχων δυνάμεων πως να αποτρέψωσι την από δυσμών απειλουμένην καταιγίδα ήτο φυσικόν να μη θεωρήση εύλογον να προτείνη εις τον αυτοκράτορα την προστασίαν ετέρας απ' ανατολών καταιγίδος, αλλά μάλλον να εμμείνη εις τας αρχικάς αυτού δοξασίας.

Εν τούτοις ου μόνον δεν απήντησεν εις τον Ξάνθον τοσούτον αποτόμως όσον εις τον Βαρδαλάχον και εις τον Νέγγρην αλλά και διηυκόλυνεν εν μέρει την εκτέλεσιν της εντολής του απεσταλμένου της εταιρείας. Απεποιήθη μεν διαρρήδην την προσενεχθείσαν αυτό αρχήν, προσέθηκεν όμως «εάν εγώ δεν ημπορώ τώρα, οι διευθύνοντες την εταιρείαν δύνανται, αν γνωρίζωσι, να μεταχειρισθώσιν άλλα μέσα, και εύχομαι να τοις βοηθήση ο Θεός διά την επιτυχίαν του σκοπού των». Και, ότε ο Ξάνθος ετράπη προς τον Υψηλάντην, ο δε Υψηλάντης ηθέλησε, πριν ή αποφασίση τι, να συνεννοηθή μετά του Καποδιστρίου, ούτος ενίσχυσε μάλλον αυτόν ή απέτρεφεν. Επί τέλους δ' ερωτήσαντος του στρατηγού «θέλει άραγε η Ρωσία είναι εναντία ή θέλει βοηθήσει, αν όχι διά του στρατού αυτής, τουλάχιστον δι' υλικών μέσων;», ο Καποδίστριας απήντησεν «αρκεί η εμφάνισις ολίγων χιλιάδων επαναστατών κατά την Ελλάδα, όπως η Ρωσία συνδράμη εκ των ενόντων». Ο Υψηλάντης εξέφρασε τότε την επιθυμίαν του να συνδιαλεχθή μετά του αυτοκράτορος περί του πράγματος, αλλ' ο Καποδίστριας απέτρεφεν αυτόν παρατηρήσας, ότι ο αυτοκράτωρ ήτο τοσούτον προκατελιημμένος κατά πάσης οιασδήποτε μεταβολής των καθεστώτων, έστω και των της Ανατολής καθεστώτων, ώστε ήθελεν ακούσει δυσμενώς τα ενεργούμενα. Προσέθηκε μεν επί τέλους ότι, εάν συνταχθή υπόμνημα περί της καταστάσεως των πραγμάτων, υπόσχεται να το υποβάλη επ' ευκαιρίας εις τον αυτοκράτορα, κατόπιν όμως ουδέ το παρασκευασθέν υπόμνημα κατέστησε γνωστόν εις τον Αλέξανδρον, βεβαιώσας τον Υψηλάντην ότι ειδώς κάλλιστα τας παρούσας του αυτοκράτορος διαθέσεις δεν τολμά να θέση υπ' όφιν του τοιαύτας προτάσεις. Ο δε Υψηλάντης, βλέπων ότι εν τούτοις ο υπουργός δεν απέτρεπεν αυτόν από του να αναλάβη την αρχηγίαν και περιελθών εξ όσων ήκουσεν εις το συμπέρασμα ότι ο αυτοκράτωρ κατ' ουδένα μεν λόγον ήθελε να κινήση τα πράγματα, κινήθέντα όμως άπαξ έμελλε να τα υποστηρίξη, απεφάσισεν οριστικώς να δεχθή την προσενεχθείσαν αυτό εντολήν, και περί τα τέλη Απριλίου 1820 ανηγορεύθη γενικός επίτροπος της Αρχής.

ΟΙ ΦΙΛΙΚΟΙ ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, Πρόλογος-Ιστορικά Φιλικής Εταιρείας: Ι. Κ. Μазαράκης-Αινιάν, εισαγωγή: Τρισεύγενη Τούμπανη-Δάλλα, τ. 1-3, Αθήνα, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1997, 2000, 2002.

Δημ. Γκίνης, «Ο Δημήτριος Υψηλάντης κατεβαίνει στην Ελλάδα», π. *Ο Εραμιστής* 2 (1964), σ. 187-189.

Αναστ. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τόμ. Ε', Αθήνα 1872.

Σόλων Γρηγοριάδης, *Ο Παπαφλέσσας*, Αθήνα 1982.

Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Φιλικά Κείμενα. Εμμανουήλ Ν. Ξάνθου Απολογία, Παν. Αναγνωστοπούλου Παρατηρήσεις», π. *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), σ. 3-114.

Σκεύος Ζερβός, *Ο Εμμανουήλ Ξάνθος και το έργο του*, Αθήνα 1930.

Τάκης Κανδυλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Αθήνα 1926.

Α. Π. Κουτσαλέξης, *Διαφέροντα και περίεργα τινά ιστορήματα*, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21, εκλογή Γ. Τσουκαλάς, επιμέλεια Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, τόμ. 8, Αθήνα κ.κ., σ. 209-278.

Τ. Λάππας, Παπαφλέσσας. *Βιογραφία του ηρωικού Αρχιμανδρίτη*, Αθήνα 1971.

Ι. Κ. Μазαράκης-Αινιάν, *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2007.

Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα 1967.

Στέφανος Μπέττης, «Αθανάσιος Ν. Τσακάλωφ. Ο πρώτος της Εταιρείας των Φιλικών», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 13, τχ 152 (Δεκέμβριος 1964), σ. 913-938.

Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1845.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής Επανάστασης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμέλεια Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 3, Αθήνα, 2003, σ. 9-32.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Οι Τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία-Εμμ. Ξάνθος και Παν. Καραγιάννης», π. *Ο Εραμιστής* 2 (1964), σ. 138-157.

Κωστής Παπαγιώργης, *Εμμανουήλ Ξάνθος ο Φιλικός*, Αθήνα 2005.

Π. Παπαζαφειρόπουλος, «Π. Αναγνωστόπουλος, ο κορυφαίος των Φιλικών», *Ολυμπιακά Χρονικά*, 1 (1970), σ. 171-200.

Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδα*, Αθήνα 1964.

Φ. Σαγκούνης, «Ανέκδοτος Αλληλογραφία των Ζωσιμάδων της Κοινότητος Ιωαννίνων και των επιτρόπων των και άλλα έγγραφα εκ του αρχείου Φίλιου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 7 (1932), σ. 1-66 και 8 (1933), σ. 3-83.

Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, «Αναγνωστόπουλος Παναγιώτης», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 1, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1983.

Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, «Ξάνθος Εμμανουήλ», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 7, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, x.x.

Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, «Παπαφλέσ(σ)ας», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 8, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, x.x.

Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, «Σκουφάς Νικόλαος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 9Α, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, x.x.

Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, «Τσακάλωφ, Αθανάσιος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 9Β, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, x.x.

Αγυσίλαος Α. Τσέλαλης, *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος ο Φιλικός*, Αθήνα 1933, β' έκδ. 1998.

Ι. Φιλίμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναυπλία 1834.

Γεώργιος Δ. Φράγκος «Φιλική Εταιρεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1975, σ. 424-432.

Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Β', Αθήνα 1839.

Φωτάκος, *Βίος του Παπα Φλέσα*, Αθήνα 1868 (φωτομπχανική ανατύπωση: Αθήνα 1986)

Χαρ. Χολέβας, *Νικόλαος Σκουφάς, ο ιδρυτής της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1971.

Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Πολιτικά Παράλληλα*, Παρίσι 1833.

Ευρετήριο

- Αγιονόρι 101
Άγιος Σώστης 101
Άγιος Φλώρος 107
Αγκώνα 25, 60
Άγιλος (Λεονταρίου) 40
Αδριατική θάλασσα 12
Αθήνα 26, 31, 49, 59, 80
Αιγαίο Πέλαγος 12, 23
Αίγινα 59
Αίγυπτος 31, 106
Αινιάν, Δημήτριος 80, 85
Αινιάν, Ζαχαρίας 84
Αινιάνος, οικογένεια 40
Ακροκόρινθος 79, 100
Αλί πασάς 13, 41, 43, 47
Ανδρίτσεια 61, 82, 100, 110
Ανδρωναίοι, οικογένεια της μητέρας του Παπαφλέσσα Κωνσταντίνος 83
Αντωνιάδης, Εμμανουήλ 101
Αντωνόπουλος, Αγάπιος 83
Αραβαντινός, Σπυρίδων 43, 59
Αργολιδοκορινθία 80
Άργος 59, 79, 100
Αρκαδιά [Κυπαρισσία] 100, 105
Αρμυρός (Μάνης) 99
Αρναούτκιοί 42
Άρτα 33, 111
Άστρος 101, 102
Αττική 80
Αυστρία 73, 79
Αχαΐα 97
Αχλαδόκαμπος 101
- Βαλκάνια 11
Βενετία 50
Βενιαμίν Λέσβιος 67
Βέρβενα 79, 100
Βεσσαραβία 23, 24, 27, 62, 73
Βιέννη 17, 34, 36, 49, 55, 75
Βλαχία 55, 57, 68, 78, 87, 97
Βλαχομπογδανία 27
Βοστίτσα (Αίγιο) 95, 96, 97
Βουκουρέστι 23, 26, 27, 29, 55, 56, 60, 68, 69, 74, 75, 77, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 96
Βουλγαρία 75
- Γαζής, Άνθιμος 17, 34, 35, 36, 38, 47, 48
Γαλάζιο (Γαλάτσοι) 18, 23, 24, 27, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 87
Γαλάτσης, Ευστάθιος 68, 89
Γαλάτσης, Νικόλαος 10, 15, 17, 19, 20, 35, 36, 38, 42, 46, 47, 49, 50, 51, 67, 68, 89, 91
Γενοβέλης, Ιωάννης 59
Γερμανός Παλαιών Πατρών 96
- Γιατράκος, Παναγιώτης 85, 102
Γκιώνης, Γκίκας 50
Γορτυνία 97
Γούδας, Αναστάσιος 33, 57, 59, 82
Γρηγόριος Μητροπολίτης Δέρκων 84, 85
Γριτσόπουλος, Τάσος 82
Γώζου, Βασιλική 43
- Δεληγιάννη οικογένεια 102
Δεληγιάννης, Αναγνώστης 102, 103
Δεληγιάννης, Κανέλλος 104, 105
Δημητρώπουλος, Παναγιώτης 40, 41, 46, 50, 62, 67
Δημητσάνα 83
Δικαίος, Δημήτριος 83
Δικαίος, Παναγιώτης 83
Δούγκας, Στέφανος 67
Δουμπασάρι 18
Δραγατσάνι 24, 56, 57, 79
Δραΐνα 107
Δράμαλης 79, 101
- Ελλάδα 27, 29, 31, 42, 54, 59, 60, 62, 77, 94
Ελλάδα, Δυτική 13
Επίδαυρος 101, 102
Επτάνησα 40
Ερμιονίδα 49
Εύβοια 80
Ευμορφόπουλος, Διονύσιος 92
Ευρώπη, Κεντρική 11
- Ζαΐμης, Ανδρέας 96, 105, 107
Ζάκυνθος 26, 31, 84
Ζαπάντης (Φιλικός στο Ιάσιο) 78
Ζαφειρόπουλος, Κανέλλος 74
Ζερβός, Σκεύος 110
Ζουμπάτα (Αχαΐας) 85
Ζωσιμάς, Νικόλαος 60
Ζώτος, Κ. 101
- Ηλεία 79
Ήπειρος 41, 111
Ηπίτης, Πέτρος 19
- Θέμελης, Δημήτριος 23, 66, 68, 69, 70, 74, 85, 87, 88, 89, 92
Θεοδώρητος, επίσκοπος Βρεσθένης 25
Θεοκάρης, Γεώργιος 29, 59
Θεραπειά 40
Θεσσαλία 48
Θεσσαλονίκη 74
Θήρα 80
- Ιάσιο 62, 67, 68, 75, 76, 77, 78, 87

Σημείωση:
Δεν ευρετηριάζεται
το βιογραφούμενο
πρόσωπο και η Φιλική
Εταιρεία

- Ιγνάτιος, Ουγγροβλαχίας 51, 56, 73
 Ιμπραήμ 79, 106, 107, 109
 Ισαυρίδης, ιατρός 42
 Ισμαήλιο (Βεσσαραβίας) 10, 18, 23, 24, 55, 56, 70, 71, 72, 74, 75, 78, 92, 94, 96
 Ιταλία 24, 50, 51, 53, 55, 73, 75
 Ιωάννινα 13, 43, 59, 110
 Ιωσήφ, επίσκοπος Ανδρούσσης 101
- Καλάβρυτα 107
 Καλαμάτα 50, 83, 99
 Καλαματιανός, Δημήτριος 92
 Καλαράς, Γεώργιος 101
 Καλλιμάχης, Σκαρλάτος 88
 Κανδηλώρος, Τάκης 14, 29, 82
 Καντακουζίνος, Γεώργιος 78
 Καντιώτης, Κωνσταντίνος 19
 Καποδίστριας, Ιωάννης 8, 15, 17, 18, 19, 20, 35, 36, 38, 49, 52, 53, 54, 56, 59, 60, 66, 74, 82, 88, 89
 Καραγιάννης, Παναγιωτάκης 13
 Καραγιώργης, Σερβίας 38, 62
 Καραϊσκάκης, Γεώργιος 79
 Καρατζάς, Ιωάννης 51, 58, 73
 Καρατζάς, Κωστάκης 51, 78
 Καρύταινα 100
 Κέρκυρα 18
 Κεφάλας, Παναγιώτης 109
 Κιαμιλ μπένις 100
 Κίεβο 18, 23
 Κιουταχί Κιοσέ Μεχμέτ πασάς 106
 Κιονόβι 18, 23, 24, 31, 55, 56, 62, 75, 76, 78, 79
 Κλωνάρης, Χριστόδουλος 59
 Κόκκινος, Διονύσιος 82
 Κολιόπουλος, Δημήτριος (Πλαπούτας) 102
 Κολοκοτρώνης, Γενναίος 58, 104, 105
 Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107
 Κολοκοτρώνης, Πάνος 104, 105
 Κομιζόπουλος, Αντώνιος 18, 35, 36, 46, 53, 54, 55, 60, 72, 73
 Κομπότι (Άρτας) 33110, 111
 Κοντογόνη (Μεσσηνίας) 111
 Κόρινθος 100, 103
 Κουμπάρης, Σταμάτης 18
 Κουντουριώτη οικογένεια 103
 Κουντουριώτης, Γεώργιος 101, 104, 105, 106, 107
 Κουρού Τσεσμέ (Ξηρά Κρήνη) 42
 Κουτσαλέξης, Α. Π. 59
 Κρανίδι 104
 Κρεββατάς, Παναγιώτης 102
 Κρεμμύδι 107
 Κριεζιώτης, Νικόλαος 80
 Κροκίδας, Ασημάκης 13, 41
 Κυδωνίες 93, 99
 Κυριακός, Καμαρηνός (οικογένεια Κυριακού) 20, 85, 89, 90, 91
 Κωνσταντινούπολη 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 26, 29, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 53, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 73, 74, 77, 79, 81, 82, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 94, 95
- Λάκκοι 107
 Λακωνία 80
 Λαμία 79
 Λασσάνης, Γρηγόριος 23, 92
 Λεβέντης, Γεώργιος 62, 66, 69, 72, 73, 74, 75, 91
 Λεοντάρι 83, 84
 Λευκάδα 13, 19
 Λιβόρνο 41, 51, 53, 55, 74
 Λόντος, Ανδρέας 105, 107
 Λουριώτης, Χριστόδουλος 39, 41, 47, 63
- Μαζαράκης - Αινιάν, Ι. Κ. 98
 Μαλανδρίνο 101
 Μάνη 41, 49, 50, 94, 98
 Μανιάκι 85, 109, 111
 Μάνος, Ιωάννης 20, 21
 Μαντζαράκης, Ευάγγελος 69, 72, 92
 Μανώλης (παραγός του Ξάνθου) 26, 60, 70
 Μαργαρίτης, Δημήτριος 48
 Μαρίνογλου, Κωνσταντίνος 13
 Μαρτινέλιο (μονή) 27
 Μαύρη Θάλασσα 12
 Μαυροβουνιώτης, Βάσος 105
 Μαυροειδή-Γαπαδάκη Σοφία 109
 Μαυροκορδάτος, Αλέξανδρος 51, 53, 56, 73, 102, 103, 104
 Μαυρομικάλη οικογένεια 102
 Μαυρομικάλης, Πετρόμπεης 20, 51, 89, 91, 99, 102, 104
 Μεγάλα Δερβένια 100
 Μεθώνη 107
 Μελάς, Σπύρος 109
 Μεσολόγγι 56
 Μεσσηνία 80, 99, 107, 109, 111
 Μεταξάς, Κωνσταντίνος 101
 Μηλιές (Πήλιου) 17, 36, 47, 48
 Μητσοάκης, Μιχαήλ 109
 Μογκάτζ 24
 Μολδαβία 24, 97
 Μολδοβλαχία 18, 23, 24, 51, 52, 67, 97
 Μοναρχίδης, Αναγνώστης 101
 Μονεμβάσια 84
 Μοριάς 24, 47, 94, 100 · βλ. και Πελοπόννησος
 Μόσχα 18, 19, 23, 34, 35, 36, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 52, 53, 54, 60, 61, 63, 72, 73, 81, 90, 93
 Μοσχόπολη 111
 Μόσχος, ιατρός 42
 Μούρτζινος, Διονύσιος 105
 Μουχτάρ πασάς 43
 Μοχάμετ Άλη 106
 Μπελλόπουλος, Παναγιώτης 50
 Μπιτσακτσής, Κυριακός 13
 Μυλωνάς, Αναγνώστης (Ρόδιος) 61
 Μυστράς 84
 Μυτιλήνη 93
- Ναύπλιο 26, 60, 79, 102, 103, 105, 107
 Νέγρης, Θεόδωρος 66, 67, 71, 88, 101
 Νεόκαστρο 107
 Νίζνα 18
 Νούτσος, Αλέξης 44

- Ξάνθος, Νικόλαος (γιος του Εμμανουήλ) 24
 Ξάνθος, Νικόλαος (πατέρας του Εμμανουήλ) 11
 Ξάνθος, Περικλής 24
 Ξάνθου, Δούκαινα 11
 Ξάνθου, Σεβαστή 24, 27
 Ξένης, Βασίλειος 12
 Ξόδης, Αθανάσιος 27
- Οδησός 10, 12, 14, 15, 16, 17, 26, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 60, 61, 62, 63, 79, 81, 82, 92
 Οθωμανική Αυτοκρατορία 16, 39, 45, 47, 63, 84
 Όθωνας 31, 79, 80
 Οικονόμου, Μάνθος 13
 Οικονόμου, Χριστόδουλος 13
 Ολύμπιος, Γεώργιος 87, 88
 Όλυμπος 98
 Ομέρ Βρυώνης 100
 Ουγγαρία 24
 Ουγγροβλαχία 51
- Παλαιολόγος, Λεμονής 15, 93, 94
 Παναγιωτόπουλος, Βασίλης 38, 45, 49, 50, 94
 Πάνος, Γεώργιος 95
 Παπαγεωργίου, Αναγνώστης (Αναγνωσταράς) 40, 41, 46, 62, 63, 85, 102
 Παπανδρέου, Α. Α. 29
 Παραδουνάβιες Ηγεμονίες 8, 18, 23, 24, 25, 30, 38, 53, 56, 57, 58, 62, 66, 68, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 79, 86, 87, 91
 Παρίσι 15, 36, 44, 45, 46
 Πατζιάδης, Νικόλαος 19, 72
 Πάτμος 11, 31
 Παυλοπούλου, Χρυσάνθη 27
 Πελοπόννησος 10, 24, 41, 49, 50, 56, 57, 58, 67, 75, 78, 79, 84, 89, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 103, 104, 106· βλ. και Μοριάς
 Πεντεδέκας, Κωνσταντίνος 67, 68, 71
 Πεντέλη, Νέα 111
 Περαχώρα 101
 Περούκας, Δημήτριος 102
 Περραιβός, Χριστόφορος 23, 31, 92, 94, 98
 Πέστη 25
 Πετμεζάς, Βασίλης 102
 Πετρούπολη 17, 18, 19, 20, 21, 36, 38, 40, 46, 47, 52, 53, 62, 66, 70, 72, 73, 74, 75, 79, 82, 88, 89, 91, 92
 Πίλλιο 17, 48, 49
 Πηχεών, Αναστάσιος 111
 Πίτσα 24, 41, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 58, 72, 73, 74, 77
 Ποθητός (Πρόξενος της Ελλάδας στο Γαλάζιο) 27
 Πολιανή (Μεσσηνίας) 83, 85
 Πρασάς, Στέργιος 66, 87
 Πράχοβα (Βλαχίας) 29
 Πρέβεζα 13, 81
 Πρόκες φον Όστεν 82
 Προύθος 24, 96
 Πυρουνάκης, παπα - Γιώργης 111
- Ρένι (Βεσσαραβίας) 18, 23, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 91
 Ρήγας, Ήβος 23, 92
- Ρούμελη 47 βλ. και Στερεά Ελλάδα
 Ρουμπίνης, Π. 87
 Ρωσία 8, 18, 19, 30, 34, 40, 43, 53, 60, 73, 74, 78, 79
- Σάμος 31
 Σανταρόζα, Σαντόρε 106
 Σέκερης, Αθανάσιος 36, 39, 46, 61, 92
 Σέκερης, Γεώργιος 34, 35, 36, 46
 Σέκερης, Παναγιώτης 10, 17, 19, 31, 34, 36, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 63, 67, 70, 85, 93, 94, 95, 97
 Σερβία 38, 62, 75
 Σκουλένι 89
 Σμύρνη 41, 48, 49, 61, 99
 Σουβατζόγλου 79
 Σοφικό (Κορινθίας) 100
 Σπάρτη 80
 Σπέτσες 41, 50, 94
 Σπυλιάνης, Νικόλαος 82
 Σταματελόπουλος, Νικήτας 26, 79, 98, 99, 104
 Σταύρακας, Τάκης 27
 Σταύρος, Γεώργιος 55
 Στερεά Ελλάδα 23, 106 βλ. και Ρούμελη
 Σύρος 80
 Σφαέλος, Ανδρέας 68, 89
 Σφακτηρία 107
- Τασίκας, Κυριάκος 59
 Τεκελής, Νικηφόρος 43
 Τεργέστη 12, 24, 51, 60, 79, 94
 Τερναούτσι (Μπουκοβίνος) 78
 Τζούνης, Αντώνιος 57, 74
 Τίγρο Φορμώσι 78
 Τομάροβο (Βεσσαραβίας) 18, 66, 67
 Τοσκάνη 51
 Τουσκώφ 24
 Τρίκορφα 79, 100
 Τρικούπης, Σπυρίδων 82
 Τρίπολη / Τριπολιτσά 25, 26, 79, 84, 100, 103, 104, 105, 107
 Τροϊζίνα 79
 Τσέλαλης, Αγησίλαος 61, 77, 82
 Τύρναβος 43
- Ύδρα 31, 41, 50, 63, 74, 79, 94
 Ύπατρος, Δημήτριος 92
 Υψηλάντη, Ελισάβετ 26
 Υψηλάντης, Αλέξανδρος 8, 10, 20, 21, 23, 24, 25, 29, 35, 53, 55, 56, 57, 58, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100
 Υψηλάντης, Δημήτριος 10, 25, 26, 56, 58, 79, 100, 101
 Υψηλάντης, Νικόλαος 51, 57
- Φαληρέας, Βάσος 110
 Φαρμάκης, Ιωάννης 46, 87, 88
 Φθιώτιδα 79
 Φιλήμων, Ιωάννης 27, 29, 30, 34, 42, 47, 51, 53, 57, 60, 66, 69, 80, 81, 82, 85, 88
 Φιλιππούπολη 35
 Φιούμι 25

Φουρτζάλα 107

Φραντζής, Αμβρόσιος 82, 96, 109

Φωκιανός, Μιχαήλ 18, 27, 70, 71, 73

Φωξάνι 78

Φωτίλας, Ασημάκης 102

Χουσεϊν αγάς 84

Χριστακαίοι, οικογένεια της μητέρας του Π. Ανα-
νωστόπουλου Μαρίτσας 61

Χρισταρής, Μιχαήλ 88, 90

Χριστόπουλος, Αθανάσιος 29

Χρυσανθακόπουλος, Φώτιος (Φωτάκος) 83, 88,
95, 96, 98, 100, 106, 107, 109

Χρυσοσπάθης, Ηλίας 40, 41, 46, 51, 62, 70

Ψαλίδας, Αθανάσιος 43

Ψαριανός, Μανόλης 93

Ψύλλας, Γεώργιος 101

Περιεχόμενα

I. Εμμανουήλ Ξάνθος	11
II. Νικόλαος Σκουφάς	33
III. Αθανάσιος Τσακάλωφ	43
IV. Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος	61
V. Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας)	83
VI. Στοιχεία μνήμης της Φιλικής Εταιρείας.....	110
Τεκμήρια	115
Βιβλιογραφία	152
Ευρετήριο	154

Ο συγγραφέας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

Γεννήθηκε στη Μυτιλήνη το 1948. Το 1972 αποφοίτησε από το Ιστορικό και Αρχαιολογικό τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών όπου το 1994 υποστήριξε την διδακτορική διατριβή του με αντικείμενο το επιτίμιο του Αφορισμού και τη χρήση του κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Από το 1976-1978 διετέλεσε υπότροφος-ερευνητής στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, όπου ασχολήθηκε με το εμπορικό αρχείο της αθηναϊκής οικογένειας Περούλη. Από το 1979 εργάζεται στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με την ιδιότητα του Δόκιμου Ερευνητή (1990), Εντεταλμένου Ερευνητή (1995), Κύριου Ερευνητή (1998) και Διευθυντή Ερευνών (2003).

Έχει εργαστεί στο ερευνητικό έργο που οδήγησε στην έκδοση του Αρχείου Αλή πασά της Γενναδεΐου Βιβλιοθήκης (υπεύθυνος Β. Παναγιωτόπουλος), στην επεξεργασία καταλόγου συνδρομητών βιβλίων της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1749-1821, υπεύθυνος Φ. Ηλιού), ενώ από το 1983 αποτελεί μέλος του Προγράμματος "Θεομοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αιώνας" (υπεύθυνος Δ. Γ. Αποστολόπουλος). Έχει λάβει μέρος σε πολλά επιστημονικά συνέδρια και ερευνητικές αποστολές και έχει δημοσιεύσει βιβλία και μελέτες σχετικά με τα παραπάνω θέματα καθώς και με θέματα σχετικά με την ιστορία της Βενετοκρατίας και την ιστορία της Λέσβου. Είναι μέλος επιστημονικών εταιρειών και μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Ο Εργαστής* του Ομίλου Μελέτης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Από το 2003-2009 διδάσκει στο Ελληνικό Ανοικτό Παν/μιο.

ISBN 978-960-469-721-2

9 789604 697212

ΤΙΜΗ 6.50 €